

**ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

**PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ**

**"Η μεταβίβαση της γης στα Μεσόγεια. Διανομή αγροτικής γής, διαχείριση
κοινοτικών γαιών και τοπικές συλλογικότητες"**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Δημήτρης Νικολάου (ΑΜ: 1118Μ015)

Αθήνα, 2021

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	3
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Εισαγωγή.....	11
1.1 Διοικητική διαίρεση	11
1.2 Γη και αγροτική παραγωγή	15
1.3 Τσιφλίκια στα Μεσόγεια	16
1.4 Η γη του τσιφλικιού και το καλλιεργητικό σύστημα: Το παράδειγμα του τσιφλικιού Ντάγλα Λιάδα.....	23
1.5 Οικισμοί.....	25
1.6 Κοινοτικές επιτροπές.....	32
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΕΙΣ ΓΗΣ ΣΤΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΜΕΧΡΙ ΚΑΙ ΤΟ 1844.....	36
2.1 Οι παλαιοί κύριοι της γης.....	40
2.2. Η διαδικασία της μεταβίβασης.....	53
2.3. Οι νέοι ιδιοκτήτες.....	56
2.4. Μια ιδιαίτερη περίπτωση «μεταβίβασης»: οι νεοφώτιστες Αθηναίες Οθωμανίδες.....	60
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΕΙΣ ΓΗΣ ΣΤΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟ 1844 ΜΕΧΡΙ ΚΑΙ ΤΗ ΔΙΚΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΚΕΡΑΤΕΑΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ (1872)	67
3.1 Μεταβιβάσεις γης	67
3.3 Το ζήτημα των σκωριών και των εκβολάδων του Λαυρίου. Μια ιδιαίτερη περίπτωση αντιπαράθεσης της κοινότητας Κερατέας με το δημόσιο	78
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΕΙΣ ΓΗΣ ΣΤΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΥΘΜΙΣΗ ΜΕΧΡΙ ΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΥΘΜΙΣΗ.....	84
4.1 Οι επιπτώσεις της πρώτης αγροτικής μεταρρύθμισης στα Μεσόγεια	84
4.2 Η πορεία προς την οινική κρίση	91
4.3 Οι επιδράσεις της δεύτερης αγροτικής μεταρρύθμισης στις κοινοτικές επιτροπές, στα εμφυτευτικά και στην τελική διανομή των τσιφλικιών	102
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	122

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στην παρούσα εργασία θα παρακολουθήσουμε τη μεταβίβαση της γης από τους μεγαλοϊδιοκτήτες στους καλλιεργητές από την ύστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία μέχρι τη δεύτερη αγροτική μεταρρύθμιση στην περιοχή των Μεσογείων. Τα γεγονότα αυτά εντάσσονται σε αλλαγές που πραγματοποιούνται σε όλα τα Βαλκάνια και ταυτίζονται χρονικά με τη δημιουργία εθνικών κρατών από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι αποφάσεις που λαμβάνονται από την κεντρική εξουσία ανταποκρίνονται στις ανάγκες των «αστικών κρατών» και σηματοδοτούν την μετάβαση από την προνεωτερική εποχή στη νεωτερικότητα. Δεδομένου ότι η περιοχή ήταν κυρίως αγροτική, βασικό θέμα διαπραγμάτευσης ήταν η γη και τα εισοδήματα που προκύπτουν από την εκμετάλλευση της. Στην ύστερη οθωμανική περίοδο εμφανίστηκαν νέες έννοιες όπως η ιδιοκτησία της γης, οι εμπορευματικές καλλιέργειες, η δημόσια και η κοινοτική γη. Αυτές υιοθετήθηκαν από ομάδες ατόμων που θεωρήθηκαν προοδευτικοί και αποτέλεσαν αντικείμενο διαπραγμάτευσης τόσο εντός της κοινότητας όσο και με την εκάστοτε κεντρική εξουσία. Οι σχέσεις με την κεντρική εξουσία και κυρίως με το νέο ελληνικό κράτος δεν ήταν πάντα συνεργατικές αλλά κυρίως συγκρουσιακές που βασίζονταν περισσότερο στην ανοχή παρά στην αποδοχή.

Από τις πηγές που βρήκαμε φαίνεται ότι η διαχείριση της γης στα χωριά του καζά των Αθηνών από το 1795 και μετά ανήκει σε φυσικά ή νομικά πρόσωπα και όχι στο δημόσιο, ανεξάρτητα αν είναι καλλιεργήσιμη ή μη. Είναι χωρισμένη με διακριτά φυσικά όρια σε μεγάλες περιοχές που περιλαμβάνουν τους οικισμούς, τις αρόσιμες γαίες, τους αγρούς επιδεκτικούς καλλιέργειας (άγρια ή ρουμάνια) και τα δάση. Οι εκτάσεις αυτές είναι μεγάλες γεωργικές μονάδες και ονομάζονται τσιφλίκια¹. Δραστηριοποιούνται με την παραγωγή κυρίως δημητριακών, την εποχική νομαδική κτηνοτροφία, την εκμετάλλευση των δασικών φυτών και την μελισσοκομία. Η βαρύτητα στις παραπάνω δραστηριότητες ποικίλει ανάλογα με την εποχή και την τιμή των προϊόντων. Τα τσιφλίκια δεν ανήκουν απαραίτητα σε ένα πρόσωπο αλλά ανήκουν σε πολλά πρόσωπα ως κληρονόμους του αρχικού ιδιοκτήτη ή αγοραστές των

¹ Παραφθορά της λέξης τσιφλίκια λόγω του αθηναϊκού τσιτακισμού και του τοπικού γλωσσικού ιδιώματος. Συνήθίζεται λέξεις που χρησιμοποιούνται στα αρβανίτικα το τσ και το γκ να μετατρέπεται σε τζ όπως η Ρίζα Γκιάκου(γκιάκ στα αρβανίτικα το αίμα) σε Ρίζα του Τζιάκου ή το Γκίνης σε Τζίνης ή το Δρίτσας σε Ντρίτζας

μεριδίων των αρχικών κληρονόμων. Πολλά τσιφλίκια κατέχουν τα τζαμιά των Αθηνών όπου μουτεβελής ήταν συνήθως ο μουφτής των Αθηνών. Τσιφλίκια έχουν και τα χριστιανικά μοναστήρια της Αττικής κυρίως η Μονή Κοίμησης της Θεοτόκου στην Πεντέλη² και η Μονή Ασωμάτων Πετράκη³. Η ονομασία τσιφλίκι εκφράζει ουσιαστικά την εξέλιξη των τσιφλικιών όπως είχαν αρχικά διαμορφωθεί και συχνά αναφέρεται σε επίσημα έγγραφα από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ως συνιδιοκτησία ή κοινοπραξία, ορισμός που αποδίδει καλύτερα την κατάσταση όπως έχει διαμορφωθεί τον 18^ο αιώνα. Οι αγροληπτικές σχέσεις μεταξύ ιδιοκτητών και κολλήγων ακολουθούν το παράδειγμα των υπόλοιπων τσιφλικιών με τη διαφορά ότι ο κολλήγος έχει και δική του γη και είναι συνιδιοκτήτης στο τσιφλίκι όπου εργάζεται ή σε γειτονικό από αυτό.

Από τα έγγραφα που σώζονται στα ΓΑΚ της Μικτής Επιτροπής Πώλησης οθωμανικών κτημάτων φαίνεται ότι ιδιοκτήτης του τσιφλικιού ή μελλοντικός ιδιοκτήτης μπορεί να είναι μόνο ο καλλιεργητής γης αφού είναι μόνιμα εγκατεστημένος σε αυτό. Αυτός μπορεί να αποφασίσει αν θα εκχερσώσει τμήμα του τσιφλικιού, αν θα ενοικιάσει ή θα έχει ιδιόκτητο κοπάδι στις βοσκές του τσιφλικιού, αν θα εκμεταλλευτεί τα δασικά φυτά (ρετσίνι, πρινοκόκκι), αν και που θα εγκαταστήσει τα μελίσσια. Η γη του τσιφλικιού χωρίζεται σε *πλάτες*⁴ και αυτές σε ζευγάρια και μετά σε λαχίδια. Ο κάθε κολλήγος έχει λαχίδια σε διάφορα σημεία του τσιφλικιού με αποτέλεσμα τη κατάτμηση της καλλιεργούμενης γης που εξυπηρετεί τη διετή αγρανάπαυση και την ομαλή συνύπαρξη βοσκών και γεωργών. Οι κολλήγοι είναι Αρβανίτες και δεν ασχολούνται με την κτηνοτροφία εκτός από τα οικόσιτα ζώα⁵ (Καμπούρογλου:2000, τ. Γ, σελ. 130-135). Με την κτηνοτροφία ασχολούνται νομάδες Σαρακατσάνοι κτηνοτρόφοι που έχουν τα κονάκια τους λίγο πριν την Επανάσταση μόνο σε τσιφλίκια της Μονής Πεντέλης. Η εκμετάλλευση των ρετσινιών ασκείται από Αρβανίτες της Δυτικής Αττικής οι οποίοι εγκαθίστανται σταδιακά στα χωριά των Μεσογείων μετά την Επανάσταση. Εκτός από τις δραστηριότητες αυτές λίγο πριν την Επανάσταση εγκαθίστανται στην περιοχή Τσάκωνες που ασχολούνται με τα ασβεστοκάμينا. Η επαγγελματική δραστηριότητα αποτελεί βασικό στοιχείο

² Γνωστή ως Μονή Πεντέλης

³ Γνωστή ως Μονή Πετράκη

⁴ Πλάτες ονομάζουν τις ζώνες αγρανάπαυσης ή καλλιέργειας

⁵ Οικόσιτα ζώα θεωρούν μία με δύο κατσίκες για τις ανάγκες του σπιτιού, ή μια αγελάδα. Δεν έχουν χοιρινά διότι θεωρούν το κρέας τους ρυπαρό

ταυτότητας και ένταξης στην εθνοτική ομάδα όπως αυτές περιγράφονται από τον Καμπούρογλου⁶.

Μία από τις βασικές αλλαγές που πραγματοποιούνται είναι η μετατροπή των κοινοτικών βοσκών σε δημόσιες. Οι αλλαγές αυτές συντελούνται παράλληλα με τις εθνικές εξεγέρσεις αναδεικνύοντας την διανομή της αγροτικής γης στους καλλιεργητές ως κυρίαρχο εθνικό αίτημα. Η διανομή γης εξυπηρετεί τα εθνικά κράτη και είναι ανέξοδη αφού συνήθως τα τσιφλίκια ανήκαν σε Οθωμανούς που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις περιοχές που είχαν τα τσιφλίκια. Βασικοί λόγοι ήταν η αύξηση του πληθυσμού και οι διακυμάνσεις στις τιμές των αγροτικών προϊόντων με αποτέλεσμα η διατήρηση των τσιφλικιών να είναι οικονομικά αδιάφορη (Aytekin: 2009, σελ. 935 - 951).

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τον 18^ο αιώνα αναπτύχθηκε το εμπόριο και νέα προϊόντα ζητούνται από τις αγορές. Η αλλαγή της καλλιέργειας απαιτεί κεφάλαια τα οποία ο παλιός τσιφλικάς αδυνατεί να πληρώσει σε αντίθεση με τον κολλήγο όπου με την προσωπική εργασία μπορεί να αναπληρώσει. Στην περιοχή του καζά των Αθηνών ανθεί η ελαιοκαλλιέργεια με εξαγωγές ελαιόλαδου στην Μασσαλία, γεγονός που συνδέεται και με την ύπαρξη Γάλλου υποπρόξενου στην Αθήνα. Από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα οι κτηματικές περιφέρειες των Αθηνών και των γειτονικών χωριών Χαλανδρίου, Αμαρουσίου και Κηφισιάς μετατρέπονται σε ιδιόκτητους αγρούς και στη συνέχεια σε συστηματικό ελαιώνα. Στα Μεσόγεια η αλλαγή στην ιδιοκτησία ξεκινά μετά την πτώση του Χασεκή το 1795 όπου τα χωριά αγοράζουν με τη βοήθεια της Μονής Πετράκη γη την οποία διανέμουν στα μέλη τους ανάλογα με τα χρήματα που συνεισφέρουν. Η διαδικασία της αγοράς αυτής αποτυπώνεται στις προφορικές παραδόσεις όπως καταγράφονται στις ιδιωτικές συλλογές του ιερέα Ιωάννη Ηλία από το Μαρκόπουλο και του Γεωργίου Χατζησωτηρίου από την Παιανία. Επίσης αποτυπώνεται στις μαρτυρικές καταθέσεις στην Μικτή Επιτροπή Πώλησης Οθωμανικών Κτημάτων όπου περιγράφονται με λεπτομέρειες οι αγορές των κτημάτων⁷. Η μοναδική αναφορά μεταβίβασης της διαχείρισης της γης που βρέθηκε είναι στο συμβόλαιο 1697/12.2.1872 του συμβολαιογράφου Αθηνών Γεωργίου

⁶ Πολλές οικογένειες Αρβανιτών που ήταν κτηνοτρόφοι εγκαταστάθηκαν και στη συνέχεια έγιναν καλλιεργητές γης

⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Μικτής Επιτροπής, Φάκελοι που αφορούν τα τσιφλίκια Φ30 και Φ36 -37 Κάντζα, Φ33 Κόκλα, Φ46 Μπάλα, Φ31 -32, Φ34 Παλιά Σπάτα, Φ30 Λαχίδια Χαμζά Εφέντη στο Μαρκόπουλο

Αντωνιάδη , στο οποίο αναφέρεται ότι η τότε κοινοτική Επιτροπή Κουβαρά⁸ μαζί με τους Διονύσιο και Θεράποντα Πετράκη και την Μονή Πετράκη «αγόρασε⁹» το συγκεκριμένο τσιφλίκι όπου υπάρχει ο Ιερός Ναός των Ταξιαρχών στην ευρύτερη περιοχή Βαλομάντρα και Λυκουρίζα Καλυβίων. Με βάση τα στοιχεία αυτά φαίνεται ότι στην περιοχή του καζά των Αθηνών η μετάβαση από τα τσιφλίκια σε «ελεύθερους αγρούς» δηλαδή σε αγρούς ιδιοκτησίας των καλλιεργητών συντελείται από τον 18^ο αιώνα γεγονός που δεν συνάδει απόλυτα με το επίσημο ελληνικό αφήγημα.

Με την υπογραφή της συνθήκης της Κωνσταντινούπολης το 1832 δίνεται η δυνατότητα στους Οθωμανούς από συγκεκριμένους καζάδες να πουλήσουν απευθείας τη γη τους. Με αυτόν τον τρόπο το ελληνικό δημόσιο δεν μπορεί να έχει ιδιοκτησία στις περισσότερες περιοχές της Ανατολικής Στερεάς και Εύβοιας εκτός αν τα αγοράζε. Η υιοθέτηση από το ελληνικό κράτος του ελληνορωμαϊκού δικαίου έρχεται σε σύγκρουση με το οθωμανικό δίκαιο αφού το πρώτο δίνει το δικαίωμα ιδιοκτησίας και το δεύτερο δικαίωμα χρήσης. Η μετάβαση από το οθωμανικό στο ελληνορωμαϊκό δίκαιο δημιουργεί ερωτήματα για την αναγνώριση ιδιοκτησίας στους αγρούς επιδεκτικούς και ανεπίδεκτους καλλιέργειας αμφισβητείται. Οι απαιτήσεις των Οθωμανών και η υπογραφή της Συνθήκης στη Σαλαμίνα το 1833 υποχρεώνει το ελληνικό δημόσιο να αποδεχτεί ότι τα τσιφλίκια περιλαμβάνουν και αγρούς μη καλλιεργημένους και κατ' επέκταση την ιδιοκτησία στις παραπάνω κατηγορίες αγρών. Η ψήφιση του Νόμου περί δασών και οι καθυστερήσεις αναγνώρισης των αγοραπωλησιών αφήνουν νομικά κενά και αποτελούν αιτία για την έναρξη δικαστηριακών διαμαχών σε όλο τον 19^ο αιώνα. Βασικά προβλήματα είναι η οριοθέτηση των αγρών επιδεκτικής καλλιέργειας από τους ανεπίδεκτους και υποχρέωση αναγνώρισης των αγοραπωλησιών από τους Οθωμανούς. Οι δικαστικές αποφάσεις δεν έχουν κοινό σκεπτικό και διαφοροποιούνται συνεχώς ενώ φαίνεται ότι τις περισσότερες φορές παρεμβαίνει η κεντρική εξουσία με αποκορύφωμα τη δίκη του 1872 που σχετίζεται με τα Λαυρεωτικά. Η αναγνώριση ιδιοκτησίας στα τσιφλίκια δεν αφορά μόνο το ελληνικό κράτος αλλά και την Οθωμανική

⁸ Στο συμβόλαιο αναφέρεται ως κοινοτική επιτροπή Κουβαρά αφού από τα μέσα του 19ου αιώνα χρησιμοποιείται ο όρος αυτός. Το συμβόλαιο αναφέρεται στην κατάτμηση του τσιφλικιού στους δικαιούχους και περιγράφει το ιστορικό αγοράς του τσιφλικιού το 1797 καθώς αναφέρεται και σε σχετικό ταπί. Η αγορά έγινε από ένα Οθωμανό χωρίς να ξεκαθαρίζει αν αυτό προήλθε από την κατασχεμένη περιουσία του Χατζέκη όπως έγινε για το τσιφλίκι Πικέρμι Ραφήνα το 1814 από την Μονή Πετράκη και την οικογένεια Πετράκη

⁹ Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται στο συμβόλαιο του 1872

Αυτοκρατορία όπως αποτυπώνεται στην ψήφιση του Οθωμανικού αγροτικού κώδικα του 1858. Σε αυτόν συνδέεται η ιδιοκτησία με τη χρήση, απαγορεύεται η φύτευση πολυετών καλλιεργειών, τα υπερκείμενα νικούν το υποκείμενο και ορίζει τις κοινοτικές γαίες μέχρι ενάμιση μίλι¹⁰ από τον οικισμό περίπου (Aytekin: 2009, σελ. 935-951). Η αναγνώριση της ιδιοκτησίας οδηγεί στην επέκταση της κεντρικής κρατικής εξουσίας κράτους (Islampglou: 2000 σελ. 1-61) και είναι σημάδι μετάβασης των κοινωνιών στην νεωτερικότητα. Οι ίδιες αντιδράσεις ως προς την ιδιοκτησία και κατ' επέκταση χρήση των επιδεκτικών και ανεπίδεκτων προς καλλιέργεια αγρών συμβαίνει και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (Dursun: 2007, σελ. 372–379)

Στις αγοραπωλησίες που πραγματοποιήθηκαν από Οθωμανό συμβολαιογράφο το 1831 – 1832 αναγνωρίζονται οι κοινοτικές επιτροπές των χωριών ως νομικά πρόσωπα (ΓΑΚ, Αρχείο Μικτής Επιτροπής Φάκελοι για την αγορά των τσιφλικιών Κουρσαλά και Εννέα Πύργοι). Το ελληνικό δημόσιο αμφισβητεί την ύπαρξη αυτών των συλλογικοτήτων και υποχρεώνονται οι κάτοικοι των χωριών να συντάξουν συμβολαιογραφικά πληρεξούσια. Από τα παλαιότερα σωζόμενα που αφορούν κυρίως το Κορωπί (Συλλογή Σεραφείμ Κόλλια) αλλά και από τα υπόλοιπα χωριά τη δεκαετία του 1840 φαίνεται ότι οι κάτοικοι ζητούν από τους πληρεξούσιους να κινηθούν δικαστικά ενάντια τόσο του ελληνικού δημόσιου όσο και των τοπικών Δήμων. Βασικό αίτημα τους ήταν η διαχείριση των κοινοτικών βοσκών και γαιών από τις κοινότητες και όχι το δημόσιο. Όλα τα μέλη της κοινότητας υπογράφουν και οι επιτροπές αυτές πληρώνουν σημαντικά χρηματικά ποσά σε δικηγόρους που εδρεύουν στην Αθήνα. Οι κοινοτικές επιτροπές με τα χρήματα από τις βοσκές ανεγείρουν εκκλησίες και σχολεία, συντηρούν δρόμους και χρηματοδοτούν αποκλειστικά όλα τα κοινωφελή έργα. Δημιουργείται η αντίληψη ότι η κεντρική εξουσία και κυρίως «οι αστοί»¹¹ αποτελούν φοροδοτικό μηχανισμό και υποχρεώσεων. Οι δικαστηριακές διαμάχες συνεχίζονται μέχρι τη δίκη για τα Λαυρεωτικά όπου ένας πληρεξούσιος δολοφονείται και οι υπόλοιποι απειλούνται με προσωποκρατήσεις και επιβολές προστίμων για παραβατικές κινήσεις της κοινότητας. Μετά το 1872 στη σύνταξη των πληρεξουσίων αποφεύγονται «οι επιθετικές φράσεις» ενάντια του ελληνικού δημοσίου. Οι κοινοτικές επιτροπές εξακολουθούν να πραγματοποιούν τις ίδιες

¹⁰ Μέχρι το σημείο που ακούγεται η φωνή ενός ανθρώπου που μιλά δυνατά

¹¹ Στην τοπική βιβλιογραφία με τον όρο αστοί εννοούνται όσοι ασκούν επαγγέλματα που δεν σχετίζονται με την αγροτική παραγωγή και συνήθως, αν όχι πάντα, διαμένουν στην Αθήνα. Οι ίδιοι είναι πολιτικοί, δικηγόροι και δεν έχουν καταγωγή από την περιοχή των Μεσογείων

δραστηριότητες αποφεύγοντας την ανοικτή σύγκρουση με το ελληνικό δημόσιο. Με νόμο που ψηφίστηκε τον Ιούλιο του 1923 μετονομάστηκαν σε Συνεταιρισμούς Διαχείρισης Κοινής Χορτονομής ή Αναγκαστικές Συνιδιοκτησίες ενώ τα μέλη τους συμμετέχουν σε όλους τους Συνεταιρισμούς Αποκατάστασης Ακτημόνων που δημιουργήθηκαν με τη δεύτερη αγροτική μεταρρύθμιση.

Στον Αγροτικό Κώδικα του 1858 που ψηφίστηκε από τους Οθωμανούς απαγορεύεται η παραχώρηση γαιών σε κοινοτικές συλλογικότητες (Aytekin: 2009). Αντίθετα στην Βουλγαρία οι κοινότητες το 1878 συμμετέχουν στη διανομή των γαιών (Mundaci και Tutam: 2017, σελ. 1-21). Η ύπαρξη κοινοτικών επιτροπών συναντάται στα χωριά της Δυτικής Αττικής, στα Δερβενochώρια, στα χωριά της Θήβας και της Καρυστίας, στον Άγιο Βασίλειο στην Πάτρα, χωριά στα οποία κατοικούν Αρβανίτες. Η σύνδεση των Αρβανιτών με τις κοινοτικές επιτροπές δεν μπορεί να εξετασθεί στην παρούσα εργασία. Οι κοινοτικές επιτροπές ομοιάζουν με την αθηναϊκή δημογεροντία ενώ οι Μονές της Αττικής συντάσσονται με τις απαιτήσεις των χωρικών αφού τα ηγουμενοσυμβούλια αποτελούνται από μοναχούς που έχουν καταγωγή από τα χωριά της Αττικής. Οι Μεσογείτες φαίνεται ότι αντιμετωπίζουν την κεντρική εξουσία όπως την Οθωμανική και εμπιστεύονται θεσμούς που υπήρχαν από την ύστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία αφού αυτές ανταποκρίνονται άμεσα στις ανάγκες τους.

Η εργασία είναι χωρισμένη σε μεγάλες χρονολογικές ενότητες. Τα γεγονότα τα οποία επιλέχθηκαν για την οριοθέτηση των περιόδων αφορούν αποφάσεις υπηρεσιών που διαμόρφωσαν τις αντιδράσεις των κατοίκων. Συγκεκριμένα η πρώτη περίοδος ξεκινά χρονολογικά από το 1795, όπου δολοφονήθηκε ο Χατζή Αλή Χασεκί μέχρι το 1844 όπου εκδόθηκε το πρώτο ελληνικό Σύνταγμα. Στο διάστημα αυτό παρατηρείται η σταδιακή αγορά τμημάτων των τσιφλικιών από τους Οθωμανούς ιδιοκτήτες και η δημιουργία των «συνιδιοκτησιών». Με την υπογραφή της Συνθήκης της Κωνσταντινούπολης και την απευθείας πώληση από τους Οθωμανούς των τσιφλικιών παρέμειναν τρία τσιφλίκια τα οποία διατηρήθηκαν όπως ήταν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και με επαχθέστερους όρους αγροληψίας. Συγκεκριμένα στα τσιφλίκια Χαρβάτι και Όλυμπος εκδιώχθηκαν οι αρχικοί κολλήγοι και αντικαταστάθηκαν από άλλους. Στο τσιφλίκι Καρελλά διατηρήθηκαν οι προηγούμενες αγροληπτικές σχέσεις με κολλήγους κυρίως από το Λιόπεσι και λίγους από τον Κουρσαλά (Κορωπί). Η δεύτερη περίοδος ξεκινά από το 1844 μέχρι το 1872

όπου τελειώνει ο δικαστικός αγώνας της κοινότητας Κερατέας με το ελληνικό δημόσιο και συμπίπτει χρονολογικά με την Α' Αγροτική Μεταρρύθμιση. Στο διάστημα αυτό εντείνονται οι δικαστικοί αγώνες και οι κοινότητες συσπειρώνονται σε συλλογικότητες που στηρίζονται στο εθιμικό δίκαιο. Η τρίτη ενότητα αφορά το χρονικό διάστημα μετά την έκβαση της δίκης μέχρι τη Δεύτερη Αγροτική Μεταρρύθμιση. Στο διάστημα αυτό οι καλλιεργητές πλέον και όχι κολλήγοι αγοράζουν συνεχώς γη αξιοποιώντας τις όποιες ευεργετικές νομοθετικές ρυθμίσεις. Με τη δεύτερη αγροτική μεταρρύθμιση αγοράζουν και τα μοναστηριακά κτήματα συσπειρωμένοι πάντα στις ίδιες συλλογικότητες. Μετά το 1923 μικρές εκτάσεις παρέμειναν στα χέρια των πρώην μεγαλοϊδιοκτητών στον Όλυμπο, στη θέση Βακαλόπουλο στο τσιφλίκι Χαρβάτι και στη Ραφήνα. Μέσα σε 140 χρόνια η γη πέρασε στην ιδιοκτησία των καλλιεργητών και οι κοινοτικές επιτροπές μετατράπηκαν σε Αναγκαστικούς Συνεταιρισμούς Διαχείρισης Κοινής Χορτονομής.

Βασικό εργαλείο για την εύρεση και την πώληση των τσιφλικιών είναι το Αρχείο της Μικτής Επιτροπής Πώλησης Οθωμανικών Κτημάτων και το Αρχείο Διανομής Πολιτικής Γης που απόκεινται στα ΓΑΚ. Στα έγγραφα αυτά οριοθετούνται τα τσιφλίκια και για κάποια από αυτά υπάρχει σύντομο ιστορικό δημιουργίας τους. Στην τοπική βιβλιογραφία κυρίως από τις εισηγήσεις στην Εταιρεία Μελετών Νοτιανατολικής Αττικής παρουσιάζονται τα τσιφλίκια ανά χωριό και δεν συνδέονται τα γεγονότα με αποτέλεσμα να φαίνεται ότι η κάθε περίπτωση αποτελεί εξαίρεση του γενικού κανόνα. Επιπλέον η παρουσίαση συμβολαίων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία όπου αναφέρονται σε μούλκια περισσότερο δημιουργεί ερωτήματα παρά απαντήσεις αφού θεωρούν ότι οι ιδιοκτησίες αυτές αποτελούν τον κανόνα και όχι την εξαίρεση. Στις τοπικές αρχειακές συλλογές υπάρχει πλούσιο αρχειακό υλικό σχετικά με τη λειτουργία των τοπικών συλλογικοτήτων με πιο σημαντικές την ιδιωτική συλλογή του Σεραφείμ Κόλλια και το Αρχείο του Αναγκαστικού Συνεταιρισμού Μαρκόπουλου ΜΑΡΚΟ. Σημαντικές είναι οι αρχειακές συλλογές του Χατζησωτηρίου και του ιερέα Ιωάννη Ηλία στις οποίες καταγράφονται προφορικές μαρτυρίες από τη δεκαετία του 1950. Εντύπωση προκαλεί ότι θυμούνται τα ονόματα επακριβώς, καθώς και χαρακτηριστικά τους¹². Από την γενικότερη βιβλιογραφία που

¹² Στο Λιόπεσι αναφέρουν τον Χαμζά Εφέντη ότι ήταν μπεσικένης δηλαδή πιστός στο Θεό όσο ο σκύλος στο αφεντικό του. Μιλούν για όλους τους ιδιοκτήτες του Κόκλα και αναφέρονται στην Χανούμιστα την Κορινθιώτισσα γυναίκα του Κιαμήλ Μπέη και ιδιοκτήτρια στη Γιαλού. Στο Κορωπί διατηρούν παραφρασμένα τα ονόματα όπως τον Αμπδουλατήφ τον αναφέρουν Λιουτουφή. Στο

αφορά την γενικότερη αγροτική πολιτική χρησιμοποιήθηκαν οι εργασίες της Αρώνη, του Πετμεζά και η διδακτορική διατριβή του Δημητριάδη. Η Αρώνη ασχολούμενη κυρίως με τη Θεσσαλία δίνει παράλληλα πληροφορίες για τα όσα συμβαίνουν στην υπόλοιπη Ελλάδα. Ο Πετμεζάς χρησιμοποιώντας αρχειακές πηγές, δίνει ικανοποιητικές εξηγήσεις για τους λόγους των αποφάσεων της κεντρικής εξουσίας και εξετάζει το οικονομικό όφελος από την αγορά των κτημάτων. Ο Δημητριάδης στη διδακτορική του διατριβή για την Εύβοια δίνει στοιχεία συγκρίσιμα με αυτά που αφορούν την Αττική, αφού και στην Εύβοια οι πρώην Οθωμανοί ιδιοκτήτες πούλησαν απευθείας τις ιδιοκτησίες τους. Σε όλες αυτές τις εργασίες η Αττική συνδέεται με την Ανατολική Στερεά και την Εύβοια χωρίς αν εξετάζεται όπως είναι λογικό η ιδιαιτερότητα της περιοχής. Οι αλλαγές που είχαν διαμορφωθεί από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα στον καζά των Αθηνών επηρέασαν τις μετέπειτα κινήσεις ανεξάρτητα από τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους. Η διαπίστωση αυτή αφορά τα χωριά του καζά των Αθηνών ενώ στην Εύβοια φαίνεται ότι υπάρχει διαφορετική στρατηγική από τους αγοραστές οι οποίοι τις περισσότερες φορές είναι ιδιώτες.

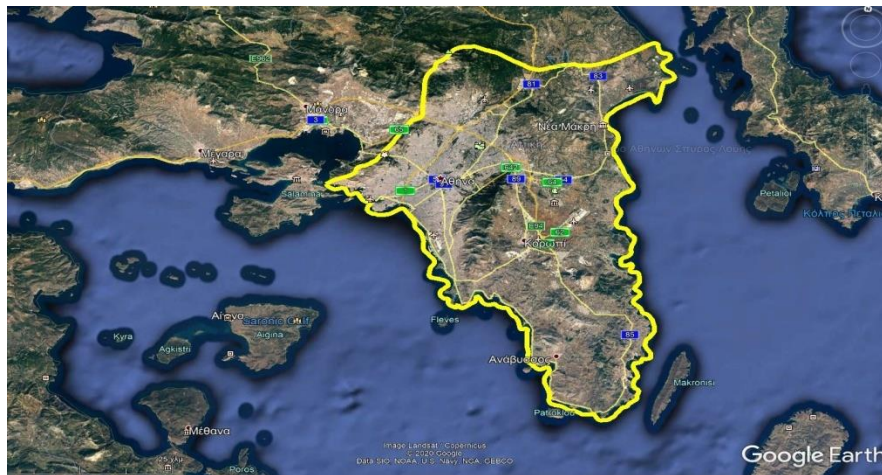
Μαρκόπουλο μνημονεύουν τον Βεΐζ Αγά ως καλό Τούρκο που βοήθησε την Μαγδαληνή. Παντού διατηρούνται σχετικά τοπωνύμια καθώς και τα σπίτια των Οθωμανών στους οικισμούς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Εισαγωγή

1.1 Διοικητική διαίρεση

Κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τα χωριά των Μεσογείων ανήκαν σε διοικητικές υποδιαιρέσεις που είχαν έδρα την Αθήνα. Η Αθήνα ήταν έδρα του καζά, ο οποίος υπαγόταν στο σαντζάκι του Ευρίπου με έδρα τη Χαλκίδα. Εκκλησιαστικά υπήρχε η Μητρόπολη Αθηνών, τα όρια της οποίας δεν ταυτίζονταν απαραίτητα με αυτά του καζά (Φιλαδελφεύς:1902, τ.Α, σελ. 260).¹³ Παρά τη συχνή παρανόηση που θέλει τα όρια του καζά Αθηνών να ταυτίζονται με τα όρια του σημερινού Νομού Αττικής, διαπιστώνεται από τους Αθηναίους χρονικογράφους ότι δεν συμπεριλαμβάνονται σε αυτόν τα χωριά της Δυτικής και Βορειανατολικής Αττικής.¹⁴ Τα χωριά του καζά, τα όρια του οποίου αποτυπώνονται στον Χάρτη 1, χωρίζονται στις εξής μεγάλες περιοχές: το Κατάδεμα, τα Μεσόγεια, τον Μαραθώνα και το Χασάνι.

ΧΑΡΤΗΣ 1: ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΟΥ ΚΑΖΑ ΑΘΗΝΩΝ ΤΕΛΗ 18ου- Αρχές 19ου

¹³ Σε ζητείες της Μητρόπολης Αθηνών του 1820 αναφέρονται τα χωριά Γραμματικό, Βαρνάβα, Σούλι, Καπανδρίτι, Τζούρκα (Κιούρκα).

¹⁴ Ο Παναγής Σκουζές αναφέρει το 1780 περίπου: «[...] φύγαμε από την Κηφισιά που είναι το σύνορο της Αττικής και φτάσαμε στο Καπανδρίτι που ανήκει στη Λεβαδειά» (Σκουζές : 1975 σ.92). Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η περίπτωση της Χασιάς. Οι Χασιώτες συσπειρωμένοι γύρω από την Μονή Κλειστών θεωρούν τους ευατούς τους ντερβεντζήδες, απόγονους Αρβανιτών που εγκαταστάθηκαν από τον 15ο αιώνα και μιλούν διαφορετική διάλεκτο αρβανιτικών από τα υπόλοιπα χωριά του καζά των Αθηνών (Συνέντευξη με τον Σπύρο Μπρέμπο). Η περίπτωση της Χασιάς χρειάζεται περισσότερο έρευνα.

Τα χωριά με τις κτηματικές περιφέρειες, όπως αυτές διαμορφώθηκαν μετά τη δεύτερη αγροτική μεταρρύθμιση, χωρίζονται σε μεγάλες περιοχές όπως εμφανίζονται στον Πίνακα 1.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: ΧΩΡΙΑ ΚΑΙ ΚΤΗΜΑΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΕΣ ΣΤΟΝ ΚΑΖΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ¹⁵

ΚΑΖΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

Κατάδεμα	Χαλάνδρι, Μαρούσι, Κηφισιά, Μενίδι Κουκουβάουνες (Μεταμόρφωση), Λιόσια και πιθανώς Χασιά
Χασάνι	Ελληνικό, Μπραχάμι
Μεσόγεια	Λιόπεσι (Παιανία), Χαρβάτι (Παλλήνη), Σπάτα, Κορωπί (Κουρσαλάς), Βάρη, Μαρκόπουλο, Καλύβια, Κουβαράς, Κερατέα, Λαύριο
Μαραθώνας	Μαραθώνας

Η Αθήνα, κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, υπέστη διοικητικές μεταβολές που οφείλονται περισσότερο στις ανάγκες της κεντρικής εξουσίας παρά στην παροχή προνομίων λόγω των τοπικών ιδιαιτεροτήτων. Η διοικητική ιστορία του καζά των Αθηνών χωρίζεται, σύμφωνα με μία πρόσφατη μελέτη, σε τέσσερις μεγάλες περιόδους (Κομίνης: 2008, σελ. 33-47). Η πρώτη περίοδος ξεκινά με την ημερομηνία κατάκτησης της Αθήνας από τους Οθωμανούς (1456) και εκτείνεται μέχρι τις αρχές του 17ου αιώνα. Η Αθήνα το 1470 υπάγεται στο σαντζάκι του Ευρίπου με έδρα τη Χαλκίδα. Η πόλη δεν αποτέλεσε ποτέ έδρα σαντζακιού, παρά το γεγονός ότι ο Μωάμεθ, σύμφωνα με την παράδοση, έδωσε στην Αθήνα ιδιαίτερα προνόμια σεβόμενος την ιστορία της (Κομίνης: 2008). Στα οθωμανικά κατάστιχα του 16ου αιώνα αναφέρονται χωριά στα Μεσόγεια όπου κατοικούνται από Αρβανίτες. Τα περισσότερα από αυτά συμπίπτουν με τα τσιφλίκια λίγο πριν από την Επανάσταση (Πρόφης:2018, σελ. 367-386).

¹⁵ Οι ονομασίες αυτές χρησιμοποιούνταν τόσο από τους Αθηναίους χρονικογράφους όσο και από τους ερευνητές, αλλά και από τους ίδιους τους χωρικούς στην καθημερινότητα τους.

Στη δεύτερη περίοδο (αρχές 17ου αιώνα-1760), οι πρόσοδοι της Αθήνας έγιναν βακούφι, αφιέρωμα του Σουλτάνου ή κάποιου μέλους της οικογένειάς του. Τα χρήματα αυτά διαχειριζόταν ο αρχιευνούχος του παλατιού. Την περίοδο αυτή, συγκεκριμένα το 1687, οι Οθωμανοί παρέδωσαν την Αθήνα στον Morosini, τον εκπρόσωπο των Βενετών, και την επόμενη χρονιά αποχώρησαν. Αποτέλεσμα της εξέλιξης αυτής ήταν όλοι οι κάτοικοι του καζά των Αθηνών να εγκαταλείψουν την Αττική με προορισμό την Πελοπόννησο και τις Κυκλάδες, όπου υπήρχαν βενετικές κτήσεις, με σκοπό να αποφύγουν την εκδίκηση των Οθωμανών. Από το 1690 και μέχρι τις αρχές του 18ου αιώνα, οι περισσότεροι Αθηναίοι επιστρέφουν σταδιακά πίσω (Κομίνη: 2008, σελ. 37-41). Στα χωριά εγκαθίστανται νέοι κάτοικοι από τις αρχές μέχρι και τα μέσα του 18^{ου} αιώνα.¹⁶ Οι μετακινήσεις αυτές πιθανώς συνδέονται με την ανάπτυξη των τσιφλικιών σε όλη την Αλβανία και την εκδίωξη των χωρικών από εκεί (Mile: 1979, σελ. 185-188). Εξαίρεση αποτελούν κάποιες οικογένειες από τον Κουβαρά και την Κερατέα που δεν εγκατέλειψαν την περιοχή μαζί με τους υπόλοιπους την περίοδο των γεγονότων με τον Morosini¹⁷.

Την τρίτη περίοδο (1760-1795), η Αθήνα γίνεται μαλικιανές¹⁸ με βοεβόδα τον Χατζή Αλή Χασεκί. Σε συνεργασία με τη δημογεροντία επέβαλε βαρύτατους φόρους με αποτέλεσμα τη φυλάκιση και εκδίωξη πολλών Αθηναίων. Η δημογεροντία, την οποία αποτελούσαν μέλη της ανώτερης κοινωνικής τάξης των χριστιανών, έρχεται σε σύγκρουση με τις υπόλοιπες κοινωνικές τάξεις.¹⁹ Το 1793, η Μονή Πετράκη χάνει την ιδιοκτησία της στο τσιφλίκι Κουρσαλά και εμφανίζεται ως νέος ιδιοκτήτης κάποιος

¹⁶Οι παραδόσεις διαφέρουν από χωριό σε χωριό, αλλά όλες συγκλίνουν στο ότι εγκαταστάθηκαν ύστερα από πρόσκληση, ομάδες από 4 έως 10 φάρες (οικογένειες). Ως τόπο καταγωγής αναφέρουν αόριστα την Ήπειρο χωρίς να διευκρινίζουν αν αναφέρονται σε περιοχές της σημερινής Αλβανίας.

¹⁷Η οικογένεια Αγγελή από τον Κουβαρά συνδέει την οικογενειακή ιστορία της με διάφορους ναούς της περιοχής. Στον ναό των Ταξιαρχών στα Καλύβια υπάρχει αφιερωματική επιγραφή από το 1687 με το όνομα Εγγέλι Ζότι (Το επώνυμο Αγγελής στα αρβανίτικα). Το επώνυμο Σίνης στην Κερατέα υπάρχει σε δικαιοπραξίες στα τέλη του 17ου αιώνα (Καμπούρογλου: 2000, τ.Α, σ. 397).

¹⁸Ισόβια εκμίσθωση μιας φορολογικής μονάδας. Ετυμολογικά προέρχεται από την αραβική λέξη *mālīk* «ιδιοκτήτης» και την περσική κατάληξη *-āne*. Ο μαλικιανές μπορούσε να διατηρηθεί για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Το 1715 καταργήθηκε, αλλά συνέχισε να υπάρχει μέχρι περίπου το 1839 (Encyclopedia of islam, second edition)

¹⁹Σύμφωνα με τον Καμπούρογλου, η αθηναϊκή κοινωνία κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας χωριζόταν με βάση την καταγωγή και το εισόδημα σε τρεις κατηγορίες. Στην ανώτερη τάξη, των αρχόντων, οι οποίοι πίστευαν ότι κατάγονταν από την Αθήνα ή είχαν τίτλους ευγενείας από τους Βυζαντινούς και είχαν αγροτικά και αστικά ακίνητα τα οποία ενοικίαζαν. Οι νοικοκυραίοι, οι οποίοι είχαν αγροτικά ή αστικά ακίνητα τα οποία δούλευαν οι ίδιοι, αλλά δεν κατάγονταν από την Αθήνα. Η τελευταία κατηγορία ήταν οι ξωτάρηδες, οι οποίοι ασχολούνταν με τα περιβόλια και είχαν λίγα κτήματα (Καμπούρογλου: 2000, τ. Γ σελ. 238-240).

ονόματι Λογοθέτης.²⁰ Στο Μαρκόπουλο τα κτίσματα των κολλήγων μετατρέπονται την περίοδο αυτή σε οθωμανικές ιδιοκτησίες και κάποιοι από τους κολλήγους αντιστέκονται (Αρχαιακή Συλλογή Ιωάννη Ηλία).²¹

Η τέταρτη περίοδος ξεκινά με τη δολοφονία του Χασεκί το 1795 και διαρκεί μέχρι την αρχή της Επανάστασης στην περιοχή, στις 5 Μαΐου του 1821. Όλη η περιουσία του Χασεκί δημεύεται και αγοράζεται από την Βαλιντέ Χανούμ (μητέρα του σουλτάνου), η οποία την ενοικιάζει στη Μονή Πετράκη.²² Στη Δημογεροντία της Αθήνας συμμετέχουν πλέον και άτομα από τη δεύτερη κοινωνική τάξη, ενώ οι άρχοντες που συνεργάστηκαν με τον Χασεκί εξορίζονται (Κομίνης: 2008). Στα Μεσόγεια εγκαθίστανται κολλήγοι με καταγωγή από την Ανατολική Αργολίδα (Κρανίδι, Μέθανα, Ερμιόνη).

Η εθνοτική σύνθεση του πληθυσμού στην πόλη της Αθήνας διαφέρει από αυτή στα χωριά. Παράλληλα, η επαγγελματική δραστηριότητα συνδέεται με την εθνοτική καταγωγή. Οι Αθηναίοι χρονικογράφοι προβάλλουν την ελληνικότητα των κατοίκων της πόλης σε αντίθεση με αυτή των χωριών. Η καταγωγή και όχι η οικονομική κατάσταση είναι το σημαντικότερο προτέρημα για την ενασχόληση με τα κοινά. Οι πληροφορίες αυτές δεν είναι εύκολο να διασταυρωθούν, αφού οι σχετικές εργασίες που γράφτηκαν στα μέσα του 19ου αιώνα αποτελούν ουσιαστικά μία προσπάθεια των συγγραφέων να απαντήσουν στον Φαλμεράγιερ που αμφισβητεί την ελληνικότητα της περιοχής (Καμπούρογλου: 1995). Ως προς την εθνοτική τους καταγωγή και θρησκευτική τους ένταξη, οι κάτοικοι του καζά είναι, σύμφωνα με τους Αθηναίους χρονικογράφους, Ελληνόφωνοι και Αλβανόφωνοι χριστιανοί, μουσουλμάνοι Οθωμανοί, Αθίγγανοι και Αιθίοπες. Οι Ελληνόφωνοι χριστιανοί ζούσαν κυρίως στην Αθήνα και ήταν χωρισμένοι σε κοινωνικές τάξεις με βάση την καταγωγή και το εισόδημα. Οι Αλβανόφωνοι ζούσαν κυρίως στα χωριά και ασχολούνταν αποκλειστικά με τη γεωργία. Οι Σαρακατσάνοι, οι οποίοι ζούσαν κυρίως στην Πάρνηθα και στην Πεντέλη, ήταν νομάδες κτηνοτρόφοι. Οι Αθίγγανοι ήταν νομαδικοί πληθυσμοί και ασχολούνταν με τη σιδηρουργία. Οι Αιθίοπες ζούσαν στα όρια του οικισμού της Αθήνας, στη σημερινή περιοχή του Μοναστηρακίου.

²⁰ Αναφέρεται ως «σιορ Λογοθέτης» σε έγγραφο που τιτλοφορείται «Η μοιρασιά του Κουρσαλά» (Αρχαιακή συλλογή Σεραφείμ Κόλλια).

²¹ «Επί Τουρκοκρατίας τον μαχαλά τους είχαν καταλάβει οι Τούρκοι ... Είχαν ορίσει τον μαχαλά τους ως τόπο εκτελέσεως των χριστιανών... Μόλις έφυγε ο Χασεκής πήραν πίσω μέρος από τον μαχαλά τους...» (Αρχείο Ιωάννη Ηλία, Γενεαλογικά δέντρα οικογένειας Λέκκα και μετέπειτα Γιαννάκη).

²² Το ενοίκιο ήταν 1.000 οκάδες μέλι και λάδι (Καμπούρογλου: 2000, σελ. 395-398 τ. Β').

1.2 Γη και αγροτική παραγωγή

Σύμφωνα με το οθωμανικό δίκαιο, σε όσες περιοχές κατακτούσαν οι Οθωμανοί, η γη ανήκε στον Σουλτάνο. Οι κατακτημένες γαίες διακρίνονταν σε δημόσιες (mîrî), σε ιδιωτικές (μούλκια) και σε αφιερώματα (βακούφια). Ο Σουλτάνος παραχωρούσε τη νομή δημόσιων εκτάσεων σε στρατιωτικούς έναντι παροχής υπηρεσιών (Σιάτρας: 1992, σελ. 39-79).²³

Τον 17ο αιώνα τα τιμάρια μετατρέπονται σε τσιφλίκια και δημιουργείται μία νέα κοινωνική τάξη, αυτή των «ιδιοκτητών τσιφλικιών». Τα τσιφλίκια δεν αποτελούν ιδιοκτησίες όπως αυτές ορίζονται στο ελληνορωμαϊκό δίκαιο, αλλά ουσιαστικά ισόβιες εκχωρήσεις από τον Σουλτάνο με δικαίωμα κληρονομικής μεταβίβασης. Η νέα τάξη που δημιουργείται διαμένει στις πόλεις και αποτελεί τμήμα της νέας «αστικής» τάξης που δημιουργείται μαζί με τους έμπορους, τους βιοτέχνες και τους πλοιοκτήτες. Η κατοχή τσιφλικιού γίνεται συνώνυμο πλουτισμού και επαρχιακής εξουσίας (Βεργόπουλος: 1975).²⁴ Την ίδια περίοδο ο Σουλτάνος παραχωρεί τσιφλίκια σε ουλεμάδες, οι οποίοι με αυτό τον τρόπο αποκτούν τοπική εξουσία (Inalcik: 2008).

Τα τσιφλίκια ποικίλλουν σε έκταση και μπορεί να περιλαμβάνουν ολόκληρη την κτηματική περιφέρεια ενός χωριού ή μέρος αυτής (Αρώνη: 2005, σ. 31). Σε κάθε οικογένεια παραχωρείται η έκταση ενός ζευγαριού του οποίου η έκταση ποικίλει και ουσιαστικά πρόκειται για έκταση που παράγει συγκεκριμένη ποσότητα. Στον κολλήγο παραχωρείται τμήμα έκτασης για οικιακές ανάγκες (Δημητριάδης: 2018, σελ. 36-46). Επιπλέον, παραχωρούνται στους κολλήγους κοινόχρηστες εκτάσεις όπως οι βοσκές και τα δάση, καθώς και χώροι για την ανέγερση κατοικιών (Αρώνη: 2005, σ. 32).

²³ Σε αυτές τις εκτάσεις περιλαμβάνονταν δάση, βοσκές, αρόσιμες γαίες και ολόκληρα χωριά. Απαγορευόταν η λειτουργία ασβεστοκάμινων, η φύτευση με υπερκείμενα και η ανέγερση κτισμάτων χωρίς τη σύμφωνη γνώμη του τιμαριούχου, διαφορετικά η γη μετατρεπόταν αυτομάτως σε μούλκι.

²⁴ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της δημιουργίας τσιφλικιών στην σημερινή Αλβανία. Αλβανοί μπέηδες οικειοποιούνται εκτάσεις ιδιωτών ή χωριών και δημιουργούν τσιφλίκια. Στα τσιφλίκια αυτά επιβάλλεται μονοκαλλιέργεια και το πλεονάζον προϊόν εξάγεται (Inalcik: 2008, σελ. 300-310). Εκτός από τους μπέηδες, η Χριστιανική Εκκλησία αγοράζει εκτάσεις και δημιουργεί και αυτή τσιφλίκια. Πολλοί από τους κολλήγους μετακινούνται για την εύρεση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης (Mile: 1979, σελ. 185-188).

Τα τσιφλίκια στη Θεσσαλία τουλάχιστον χωρίζονται σε τριτάρικα ή μισακάρικα. Στα τριτάρικα ο κολλήγος έχει δικά του ζώα, εργαλεία και σπόρο.¹³ Στον τσιφλικά δίνει το ένα τρίτο της παραγωγής. Στα μισακάρικα τσιφλίκια, ο τσιφλικάς έχει δικά του ζώα, σπόρο και εργαλεία και ο κολλήγος παραδίδει στο αφεντικό το μισό της παραγωγής (Αρώνη: 2005, σ. 37). Στα περισσότερα τσιφλίκια κυρίαρχη καλλιέργεια είναι τα δημητριακά. Στα τριτάρικα που καλλιεργούνται δημητριακά ο τσιφλικάς δεν έχει δικαίωμα στα υπόλοιπα παραγόμενα προϊόντα, όπως λάδι, δασικά προϊόντα κ.ά. Αντίθετα, στα μισακάρικα ο κολλήγος δεν έχει δικαίωμα σε αυτά. Η βοσκή ενοικιάζεται από τον ιδιοκτήτη σε κτηνοτρόφους ή χρησιμοποιείται από τον ίδιο για τα δικά του κοπάδια (Αρώνη: 2005, σ.32).

1.3 Τσιφλίκια στα Μεσόγεια

Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους απόκειται το αρχείο της Μικτής Επιτροπής Πώλησης Οθωμανικών Κτημάτων. Το αρχείο αυτό περιλαμβάνει τις πωλήσεις των οθωμανικών ιδιοκτησιών μετά την υπογραφή του πρωτόκολλου Ανεξαρτησίας του Λονδίνου το 1831 στις οποίες συμπεριλαμβάνεται και η περιοχή του καζά των Αθηνών. Αναφορικά με την περιοχή των Μεσογείων, βρίσκουμε πωλήσεις ιδιοκτησιών από Οθωμανούς που τις ονομάζουν «τσιφλίκια», τα όρια των οποίων περιγράφονται με μαρτυρικές καταθέσεις και καταθέσεις συμβολαίων από τους Οθωμανούς.²⁵

Τα τσιφλίκια αυτά περιλαμβάνουν σχεδόν όλη την καλλιεργήσιμη γη, καθώς και τις δασώδεις εκτάσεις και τα βουνά. Κατά την έρευνά μας δεν βρέθηκαν οθωμανικές ή μοναστηριακές εκτάσεις στην περιοχή του Κουβαρά. Τίτλοι ιδιοκτησίας δεν βρέθηκαν επίσης για τα Γλυκά Νερά στο Λιόπεσι και την περιοχή Νάτσο στο Μαρκόπουλο. Στις περιοχές αυτές δόθηκαν παραχωρητήρια από το Υπουργείο Γεωργίας σε καλλιεργητές από το Λιόπεσι τη δεκαετία του 1880. Η εξαίρεση των δύο περιοχών και η ύπαρξη εθνικών γαιών σε αυτές υποδηλώνει ότι μάλλον «βαπτίστηκαν εθνικές» για να διευκολυνθούν απαιτήσεις Λιοπεσιωτών καλλιεργητών, χωρίς να γνωρίζουμε με ακρίβεια τον προηγούμενο ιδιοκτήτη

²⁵ Για πολλές από αυτές τις ιδιοκτησίες αναφέρεται ότι οι τίτλοι κήκαν κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Ακρόπολης, οπότε αρκούν μόνο οι μαρτυρικές καταθέσεις.

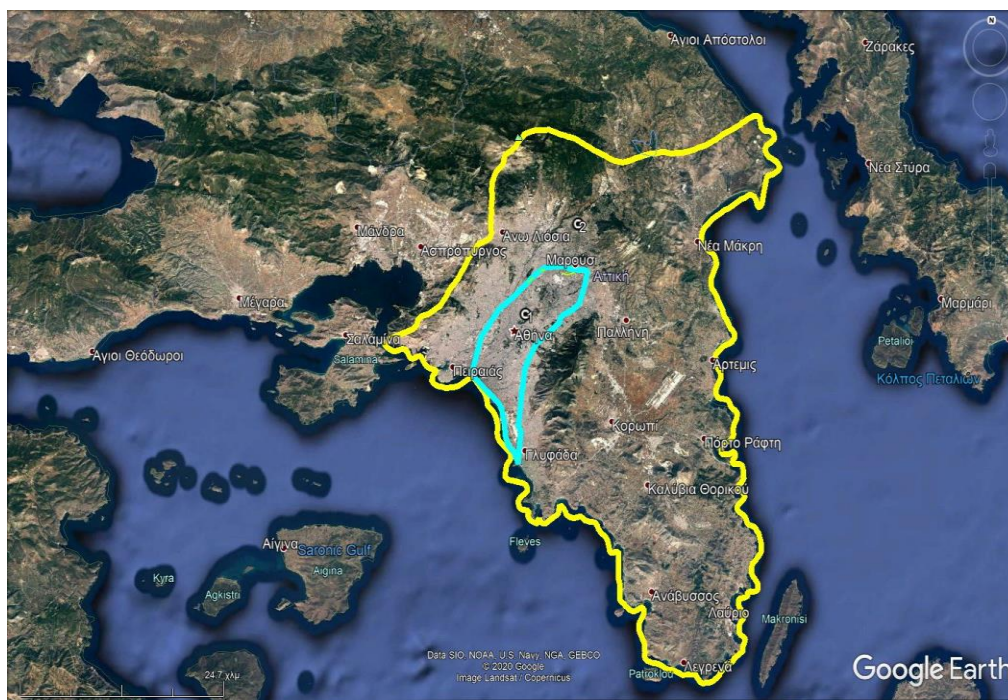
(Οικογενειακά συμβόλαια ιδιωτών από Λιόπεσι και Μαρκόπουλο, Χατζησωτηρίου: 1973)²⁶.

Τα τσιφλίκια στον καζά των Αθηνών εκτείνονται σε όλα τα Μεσόγεια, τον Μαραθώνα, το Χασάνι (Δρίκος:1994, σελ. 47 - 64), το Μενίδι και τις Κουκουβάουνες (ΓΑΚ, Αρχείο Μικτής Επιτροπής). Σε αυτά κυριαρχεί η καλλιέργεια των δημητριακών, ενώ υπάρχουν και λίγα ελαιόδεντρα, αμπέλια και περιβόλια για τις οικιακές ανάγκες των κολλήγων. Οι κτηματικές περιφέρειες της Αθήνας, του Χαλανδρίου, του Αμαρουσίου και της Κηφισιάς αποτελούνται από ελεύθερους αγρούς ιδιοκτησίας κυρίως Αθηναίων, αλλά και χωρικών (βλ. ΧΑΡΤΗ 2). Οι αγροί αυτοί φυτεύονται με ελαιόδεντρα και δημιουργείται σταδιακά τον 18^ο αιώνα ο ελαιώνας της Αθήνας (Καμπούρογλου: 2000)²⁷. Η παραγωγή σε ελαιόλαδο την περίοδο εκείνη φτάνει μέχρι τις 960.000 οκάδες, αρκετά σημαντική δεδομένων των καλλιεργητικών συνηθειών της εποχής (Κομίνης: 2008, σ. 17).

²⁶ Οικογενειακό συμβόλαιο στη θέση Νάτσο της περιφέρειας Μαρκόπουλου. Πώληση Μήτρου Δρίτσα στον γιο του Νικόλαο το 1918.

²⁷ Στα συμβόλαια που παραθέτει ο Καμπούρογλου οι περιγραφές των αγρών στις αρχές του 18ου αναφέρονται σε αγρούς με λίγα ελαιόδενδρα ή ελαιόφυτα. Στις περιγραφές των συμβολαίων προς τα τέλη του 18ου αναφέρονται ελαιόδεντρα φυτεμένα συστηματικά (περίπου 10 ανά στρέμμα).

ΧΑΡΤΗΣ 2: ΤΣΙΦΛΙΚΙΑ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΑΓΡΟΙ ΣΤΟΝ ΚΑΖΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ ΛΙΓΟ ΠΡΙΝΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Εντός της γαλάζιας γραμμής οι ελεύθεροι αγροί, οι λοιπές γαίες ήταν τσιφλίκια²⁸

Η εκμετάλλευση των τσιφλικιών δεν περιορίζεται μόνο στις αρόσιμες γαίες αλλά επεκτείνεται και στις δασώδεις εκτάσεις. Χαρακτηριστικά, η Μονή Πετράκη αγοράζει το 1762 τσιφλίκι στον Ραψανά, όπου υπάρχουν κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις (κισλάδες) και μελισσόμαντρες στην κορυφογραμμή του Υμηττού (Καμπούρογλου: 2000). Στον Καρελλά «κολλήγοι από τον Κουβαρά, την Κερατέα και το Λιόπεσι μαζεύουν βελανίδια και πληρώνουν το κεσίμι στον ζαμπίτη»²⁹. Την περίοδο εκείνη εξάγονται από την Αττική βελανίδια, πρινοκόκκι³⁰ και μέλι (Σιδέρης: 1934,

²⁸ Τα όρια δεν είναι ακριβή. Από τα συμβόλαια που έχει δημοσιεύσει ο Καμπούρογλου και από την καταγραφή των τσιφλικιών, φαίνεται ότι οι εκτάσεις δυτικά του Κηφισού, η περιφέρεια του Μενιδίου, τα όρια του Χαλανδρίου και οι σημερινές οδοί Μεσογείων και Βουλιαγμένης μέχρι το Χασάνι αποτελούν τσιφλίκια. Μία εκτενέστερη έρευνα για την περιοχή του Λεκανοπεδίου θα μπορούσε να δώσει τα ίδια αποτελέσματα με μικρές αποκλίσεις.

²⁹ Αρχείο Μικτής Επιτροπής Φ. 36

³⁰Πρινοκόκκι στα αρβανίτικα είναι το ριζάρι, δασικό φυτό που δίνει κόκκινο χρώμα στα υφάσματα. Ριζάρι στα Μεσόγεια αναφέρουν τον ποδόγυρο της νυφικής φορεσιάς που είναι κεντημένος με κόκκινο χρώμα.

σελ. 17-30). Η κτηνοτροφία ασκείται από νομάδες Σαρακατσάνους κτηνοτρόφους που έχουν κονάκια σε τσιφλίκια της Μονής Πεντέλης. Σε απογραφή του 1794 υπήρχαν στην Αττική 160.000 αιγοπρόβατα (Δρίκος: 1994, σ. 60).

Η έκταση των τσιφλικιών δεν είναι σταθερή, υπολογίζεται, ωστόσο, ότι το μέσο τσιφλίκι είναι περίπου οκτώ με δέκα ζευγάρια. Τα ζευγάρια είναι τμήματα γης του τσιφλικιού τα οποία διευκολύνουν την αγρανάπαυση και τη βοσκή. Σε κάθε ζευγάρι αντιστοιχεί μία οικογένεια κολλήγων (Αρχείο Συνεταιρισμού ΜΑΡΚΟ, κτήμα Βραώνα). Τα όρια τόσο των ζευγαριών όσο και των τσιφλικιών είναι ευδιάκριτα μέχρι σήμερα αφού οριοθετούνται με σταθερά σημεία. Η έκταση των ζευγαριών διαφέρει από τα χριστιανικά στα μουσουλμανικά. Στα χριστιανικά τσιφλίκια ένα ζευγάρι αντιστοιχεί σε γη χωρητικότητας 20 τόνων σε σπόρο, ενώ στα μουσουλμανικά σε γη χωρητικότητας 10 τόνων. Με τις μετρήσεις που πραγματοποιήθηκαν στη δεύτερη αγροτική μεταρρύθμιση φαίνεται ότι το χριστιανικό ζευγάρι είναι περίπου 2.500 στρέμματα³¹ και 1200 στρέμματα περίπου το μουσουλμανικό.³²

Δεν υπάρχουν σαφείς πληροφορίες για το αν τα τσιφλίκια είναι τριτάρικα ή μισακάρικα. Από τα συμφωνητικά που έχουν διασωθεί λίγο μετά την Επανάσταση (Μεθενίτης: 2007, σελ 180-190 και Πρίφτης: 1986 σελ. 155-188) για τα τσιφλίκια Χαρβάτι και Ντάγλα Λιάδα, καθώς και για τα μούλκια σε όλα τα τσιφλίκια, φαίνεται ότι τα περισσότερα είναι τριτάρικα. Εξαιρεση αποτελεί το τσιφλίκι Γιαλού, όπου υπάρχει Οθωμανός σούμπας και δούλευαν κολλήγοι από γειτονικά τσιφλίκια (ΓΑΚ, Αρχείο Μικτής Επιτροπής Φ.36, 1831). Στην τοπική διάλεκτο το σύστημα των τριτάρικων τσιφλικιών ονομάζεται «καλογηρικό» και η μόρτη «λιέμουρο» (Τσοπάνης: 2010)³³.

Η ιδιοκτησία των τσιφλικιών στις αρχές του 19ου αιώνα δεν ανήκει μόνο σε ένα ιδιοκτήτη. Ο όρος τσιφλίκι τον 19ο αιώνα αναφέρεται σε μία παλιότερη ενιαία ιδιοκτησία, στην οποία οι τότε συνιδιοκτήτες άλλοτε έχουν συγγενικούς δεσμούς και άλλοτε όχι. Από τις μαρτυρικές καταθέσεις φαίνεται ότι πολλοί από τους

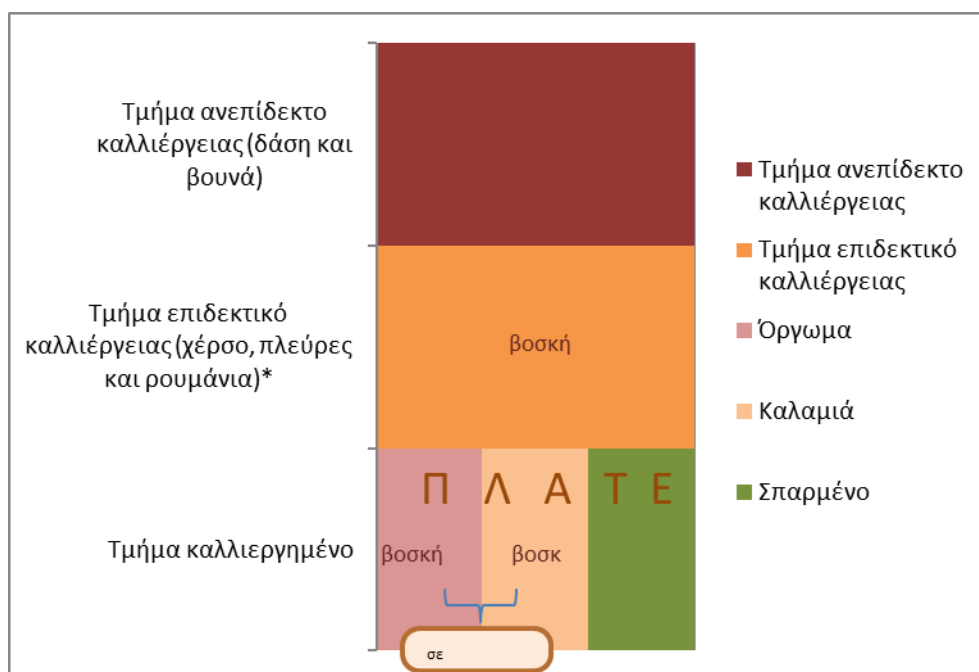
³¹Το τσιφλίκι Παλιοπαναγιά της Μονής Καισαριανής είναι 2.500 στρέμματα και είναι ένα ζευγάρι. Το τσιφλίκι Βραώνα είναι 27.000 στρέμματα και 10 ζευγάρια, αφού περιλαμβάνει και 3.000 περίπου στρέμματα δασών στη θέση Χαμολιά. Φαίνεται ότι υπάρχει διαφοροποίηση ως προς τον γενικό όρο ότι ένα ζευγάρι ισούται με την έκταση που καλλιεργεί ένα ζευγάρι καματερά (βόδια). Η περαιτέρω έρευνα μπορεί να δώσει περισσότερα στοιχεία.

³²Τα τσιφλίκια Κόκλα και Κάντζα είναι 10 ζευγάρια και 12.000 και 11.000 στρέμματα αντίστοιχα.

³³«Λιέμουρο» μεταφράζεται από τα αρβανίτικα ως «συνεταιρικό».

κληρονόμους του αρχικού ιδιοκτήτη πούλησαν τις ιδιοκτησίες τους σε άλλους Οθωμανούς ή μοναστήρια, αλλά και σε συλλογικότητες καλλιεργητών.³⁴ Ενιαίες ιδιοκτησίες την περίοδο αυτή κατέχει μόνο η Μονή Πεντέλης, η Μονή Καισαριανής και η Μονή Αγίου Ιωάννη Κυνηγού σε ζευγάρια.

Για διευκόλυνση της καλλιέργειας τα ζευγάρια χωρίζονται σε ανάλογα μερίδια. Τα μερίδια αυτά αντιστοιχούν σε λαχίδια, τα οποία βρίσκονται σε διάφορα σημεία του ζευγαριού (Σωτηρίου: 1955, σ. 14 και Αρχείο Μικτής Επιτροπής, διάφοροι φάκελοι).³⁵ Όσοι έχουν δικαίωμα στα ζευγάρια έχουν δικαίωμα στις βοσκές και στα δάση. Από τις αρχές του 19ου αιώνα φαίνεται ότι κάποιος μπορεί να έχει δικαίωμα μόνο στις αρόσιμες γαίες (Αρχείο Μικτής Επιτροπής, Φ 23 τσιφλίκι Κόκλα).³⁶

Από το βιβλίο του Νικολάου Σωτηρίου *Αι Κοινότητες της Αττικής*, Αθήνα, 1955 σελ.15

Οι ιδιοκτήτες των τσιφλικιών δεν έχουν ιδιότητα κοπάδια και δεν ασκούν εντατική κτηνοτροφία. Αντιθέτως, ενοικιάζουν τόσο τις γαίες που είναι σε

³⁴ Σε πολλά τσιφλίκια φαίνονται πωλήσεις Οθωμανών σε μοναστήρια ή χριστιανούς, αλλά και χριστιανών σε Οθωμανούς.

³⁵ Οι Οθωμανοί στο τσιφλίκι στα Παλιά Σπάτα έχουν δύο ζευγάρια σε 170 λαχίδια και στο τσιφλίκι Μπάλα 1 ζευγάρι σε 90 λαχίδια. Από το αρχείο της Μικτής Επιτροπής Φ 44 τσιφλίκι Μπάλα: « ...Εις το Σπάτα είναι δύο ζευγάρια έως εκατόν εβδομήντα λαχίδια συνορεύει με του χωριού και με τα άλλα τούρκικα ζευγάρια. Εις τον Μπάλα εβδομήντα λαχίδια έχει...»

³⁶ Στο τσιφλίκι Κόκλα ο Τατάρ Εφέντη αγόρασε από τον Αναγνώστη Σταμάτη μόνο το ήμερο.

αγρανάπαυση όσο και τα άγρια σε νομάδες κτηνοτρόφους. Μέχρι την Επανάσταση, οι αποφάσεις για το ποιες γαίες θα καλλιεργηθούν από τους κολλήγους λαμβάνονται μεταξύ των συνιδιοκτητών (Σωτηρίου: 1955, σ. 20).

Οι κολλήγοι έχουν ιδιότητα σπίτια και μικρές ιδιοκτησίες αγρών που στα συμβόλαια στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ονομάζονται «γκάρδι» και αργότερα «γρασίδια» ή «κρασίδια».³⁷ Οι Οθωμανοί ιδιοκτήτες διατηρούν στον κάμπο αγροικίες που ονομάζουν «ζευγαρόσπιτα» και οι Μονές τις αντίστοιχες αγροικίες ονομάζουν «μετόχια». Η Μονή Πεντέλης διατηρεί αποθήκες και οικία εντός του οικισμού του Μαρκόπουλου, ενώ η Μονή Πετράκη στο Κορωπί και στην Κερατέα.

Συμπερασματικά κάποια από τα τσιφλίκια στην υπό εξέταση περιοχή φαίνεται ότι διανέμονται σε λαχίδια όσον αφορά το επιδεκτικό τμήμα καλλιέργειας τους. Το ανεπίδεκτο καλλιέργειας άλλοτε γίνεται διαχείριση από κοινού, άλλοτε διανέμεται και αυτό. Η διαδικασία αυτή συντελείται μετά τον θάνατο του Χασεκλή μέχρι και τις αρχές του 19ου αιώνα. Οποσδήποτε η μελέτη των τσιφλικιών κατά περίπτωση και η χωρόθετηση των ζευγαριών σε χάρτες μπορεί να δώσει καλύτερα αποτελέσματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: ΤΑ ΤΣΙΦΛΙΚΙΑ ΤΟΥ ΚΑΖΑ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ Ο ΤΡΟΠΟΣ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑΣ ΤΟΥΣ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

ΤΣΙΦΛΙΚΙ	ΙΔΙΟΚΤΗΤΕΣ	ΔΙΑΝΕΜΗΜΕΝΟ ΣΕ ΛΑΧΙΔΙΑ
Γέρακας	Μονή Πεντέλης	ΟΧΙ
Χαρβάτι	Οθωμανοί	ΟΧΙ
Πικέρμι Ραφήνα	Μονή Πετράκη	ΟΧΙ
Βουρβάς	Μονή Πεντέλης	ΟΧΙ
Παλιά Σπάτα	Οθωμανοί και Καλλιεργητές	ΝΑΙ

³⁷ Στο Μαρκόπουλο, με βάση πρόχειρες μετρήσεις, τα οικοπέδα των αρχικών ιδιοκτητών είναι περίπου 16 στρέμματα. Την ίδια έκταση φαίνεται ότι λαμβάνουν και οι κολλήγοι μετά την Επανάσταση όταν διανέμονται τα ζευγάρια των τσιφλικιών στους καλλιεργητές (Πωλητήρια Μαρίας Πέτρου το γένος Ι. Ηλία στα παιδιά της μεταξύ 1890 - 1900. Πουλά αγροτεμάχια στα παιδιά της μεταξύ 1890 —1900, εκτάσεως 16 στρεμμάτων το καθένα, τα οποία βρίσκονται στο τσιφλίκι Ντάγλα Λιάδα).

Παλιοπαναγιά	Μονή Καισαριανής	OXI
Μπάλα	Οθωμανοί	NAI
Παπαγγελάκη	Οθωμανοί	NAI
Γιαλού	Οθωμανοί	OXI
Κάντζα	Οθωμανοί και Καλλιεργητές	NAI
Κόκλα	Οθωμανοί και Καλλιεργητές	NAI
Δεόνι Λιόπεσι	Καλλιεργητές	NAI
Καρελλάς	Οθωμανοί	OXI
Κουρσαλάς	Οθωμανοί και Μοναστήρια	NAI
Ραψανάς	Μονή Πετράκη	OXI
Βάρη	Μονή Πετράκη	OXI
Αγία Θέκλα	Καλλιεργητές	NAI
Αγία Τριάδα	Καλλιεργητές	NAI
Βραώνα	Μονή Πεντέλης	OXI
Εννέα Πύργοι	Οθωμανοί	NAI
Ταξιάρχες	Μονή Πετράκη	NAI
Όλυμπος	Οθωμανοί	OXI
Ανάβυσσος	Μονή Καισαριανής	OXI
Τουρκοχώραφο	Οθωμανοί	OXI
Ντάρδιζα	Οθωμανοί και	NAI

	Καλλιεργητές	
Πράσινη Αλεπού	Καλλιεργητές	ΝΑΙ
Λεγραινά	Μονή Πεντέλης	ΟΧΙ

Τα τσιφλίκια στα Μεσόγεια φαίνεται ότι συνεχίζουν τις ίδιες καλλιεργητικές μεθόδους από τον 17ο αιώνα. Σε αυτά καλλιεργούνται δημητριακά και δεν πραγματοποιούνται εγγειοβελτιωτικά έργα. Οι ιδιοκτήτες τους συνδέονται με θρησκευτικά ιδρύματα – τόσο χριστιανικά όσο και μουσουλμανικά.³⁸ Η καλλιέργεια των δημητριακών δεν επαρκεί για την κάλυψη της σιτάρκειας στον καζά των Αθηνών (Δρίκος: 1994, σ. 60). Παράλληλα, οι κολλήγοι εκμεταλλεύονται τις δασώδεις εκτάσεις και εξάγουν δασικά προϊόντα (πρινοκόκκι και βελανίδια). Το μέλι εκμεταλλεύονται κυρίως οι Μονές και τα κτηνοτροφικά προϊόντα οι Σαρακατσάνοι νομάδες κτηνοτρόφοι.

Συμπερασματικά, τα τσιφλίκια στην Αττική αποτελούν καλλιεργητικές μονάδες που εξασφαλίζουν την γαιοπρόσοδο, την καλλιέργεια όλης της γης και τη φύλαξη της πόλης της Αθήνας από επιδρομές πειρατών στα παράλια. Με τη διαμόρφωση της ιδιοκτησίας της γης στον καζά των Αθηνών τον 18^ο αιώνα δημιουργείται η δυνατότητα ανάπτυξης των εμπορευματικών καλλιεργειών στην κτηματική περιφέρεια της Αθήνας (Ελαιώνας Αθηνών) και η σιτάρκεια μέσω των τσιφλικιών που βρίσκονται σε σχετικά μακρινή απόσταση από την πόλη.

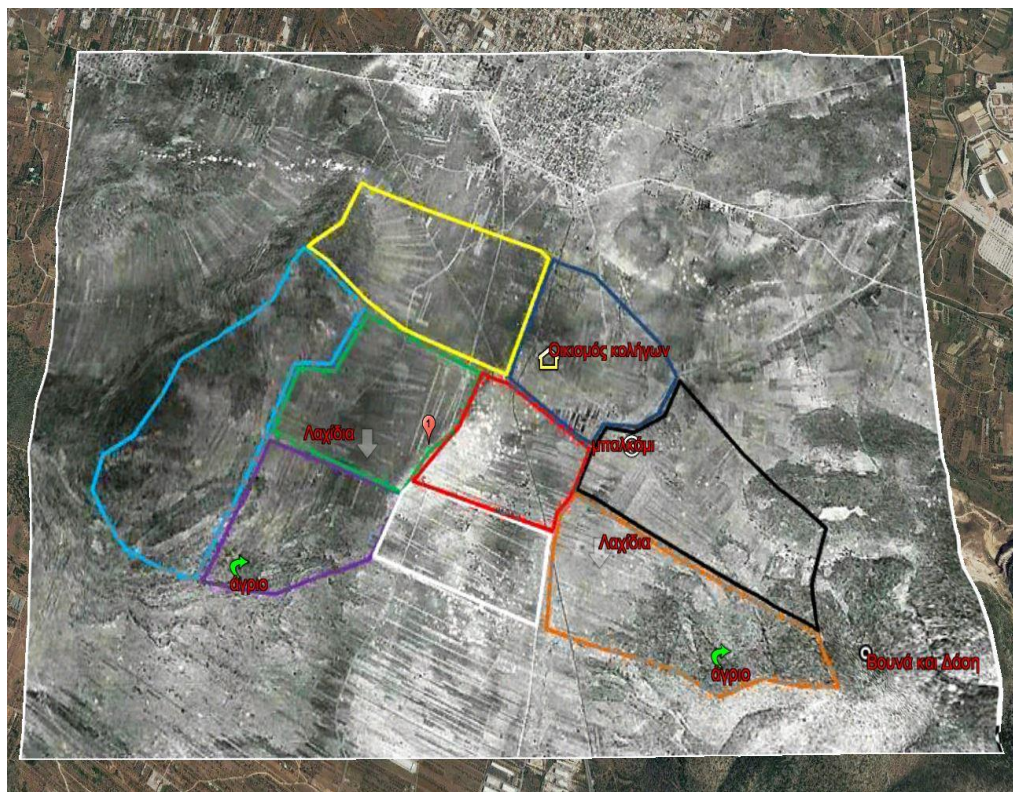
1.4 Η γη του τσιφλικιού και το καλλιεργητικό σύστημα: Το παράδειγμα του τσιφλικιού Ντάγλα Λιάδα

Παρακάτω δίνεται σε αεροφωτογραφία του 1945 η αποτύπωση του τσιφλικιού Ντάγλα Λιάδα, το οποίο βρίσκεται στην κτηματική του Μαρκόπουλου. Στη συγκεκριμένη αεροφωτογραφία, η παλαιότερη που υπάρχει, δεν διακρίνονται ίχνη οικοπεδοποίησης και φαίνεται ότι, πιθανώς, διατηρούνται οι ίδιες πρακτικές από την Τουρκοκρατία. Στις μαρτυρικές καταθέσεις αναφέρεται «ότι το τσιφλίκι είναι εννέα ζευγάρια» και ότι «δεν έχει βουνά και δάση αλλά ορίζει μαζί με το χωριό (Μαρκόπουλο)». Επίσης, αναγνωρίζεται η ιδιοκτησία στους δύο κολλήγους, αφού

³⁸ Η οικογένεια του Βεΐζ Αγά συνδέεται με το τζαμί της Κολώνας στην Αθήνα.

έχουν συγγενικούς δεσμούς με τον προηγούμενο Οθωμανό ιδιοκτήτη (Αρχειακή Συλλογή Στυλιανού Σκοπελίτη, φετβάς στο Ιεροδικείο Αθηνών). Τα ζευγάρια αυτά δεν είναι ενιαία, αλλά χωρίζονται σε λαχίδια σε διάφορα σημεία του τσιφλικιού (οικογενειακά συμβόλαια).

ΧΑΡΤΗΣ 3: ΤΣΙΦΛΙΚΙ ΝΤΑΓΛΑ ΛΙΑΔΑ³⁹

³⁹ Ο χάρτης αυτός υποβλήθηκε στις ενστάσεις του Εθνικού Κτηματολογίου μετά από έλεγχο συμβολαίων

Ζευγάρι: Μέρος της έκτασης του τσιφλικιού που διευκολύνει την αγρανάπαυση.

Λαχίδι: Από την αρβανίτικη λέξη λαχ (τυχαίο). Στενόμακρες ιδιοκτησίες με συγκεκριμένη φορά.

Άγριο: Εκτάσεις σε επικλινή σημεία που είναι επιδεκτικά καλλιέργειας. Η εκχέρσωση είναι απόφαση του τσιφλικά σε συνεννόηση με τον κολλήγο.

Μπαλκάμι: Από την αρβανίτικη λέξη πελκ (βάλτος). Μέρη όπου λιμνάζουν νερά τον χειμώνα.

Δάση και βουνά: Εκτάσεις ανεπίδεκτες καλλιέργειας.

Οικισμός: Μούλκια των κολλήγων με εκτάσεις για οικιακή χρήση. Στον χάρτη απεικονίζεται ο οικισμός Ντάγλας με δικό του ναό. Σήμερα είναι γειτονιά του Μαρκόπουλου.

1.5 Οικισμοί

Στις μαρτυρικές καταθέσεις του 1836 για τα όρια των τσιφλικιών στα Μεσόγεια αναφέρονται συχνά οικισμοί κολλήγων. Περιγράφονται σπίτια, εκκλησίες και πηγάδια που ορίζουν τους οικισμούς των κολλήγων.⁴⁰ Επιπλέον, στην περίπτωση του τσιφλικιού Εννέα Πύργοι, αναφέρεται «οσπιτότοπος».⁴¹ Τα οικήματα αυτά βρίσκονται σήμερα είτε εντός των υπαρχόντων οικισμών είτε ως χαλάσματα σε αγροτικές περιοχές.⁴²

Οι οικισμοί που διατηρούνται από τα χρόνια της Επανάστασης μέχρι σήμερα ήταν οικισμοί κολλήγων, οι οποίοι είχαν στην κατοχή τους αγορασμένες εκτάσεις και συμμετείχαν ως συνιδιοκτήτες σε όμορα τσιφλίκια με την κατοχή ξεχωριστών ζευγαριών. Οι μάρτυρες οροθεσίας των τσιφλικιών ανέφεραν «ότι το χωριό είχε αγορασμένα ζευγάρια» (ΓΑΚ, Μαρτυρικές καταθέσεις).⁴³ Στην περίπτωση που το τσιφλίκι δεν το όριζε μόνο ένας ιδιοκτήτης, το χωριό ήταν αρμόδιο για την ενοικίαση

⁴⁰ Μαρτυρικές καταθέσεις για το τσιφλίκι Γιαλού, Μπάλλα.

⁴¹ ΓΑΚ, Αρχείο Μικτής Επιτροπής Φ 33 «...Ερ. Έχη οσπιτότοπο ; Απ. Έχη εν απάνω εις τους Πύργους και ένα αλώνι...».

⁴² Στην περιοχή του Αγίου Παντελεήμονα γίνονται ανασκαφές για τον οικισμό του τσιφλικιού Κάντζα.

⁴³ Μαρτυρικές καταθέσεις για το τσιφλίκι Κάντζα, Κόκλα, Παλιά Σπάτα, Ντάρδεζα Κερατέα.

των βοσκών και την επιλογή των προς αγρανάπαυση γαιών (ΓΑΚ, Μαρτυρικές καταθέσεις).⁴⁴

Στην περίπτωση των χωριών Λιόπεσι, Μαρκόπουλου, Κουβαρά και Κερατέας οι καλλιεργητές διατηρούσαν μεγάλες εκτάσεις που έμοιαζαν με τα γειτονικά τσιφλίκια. Στην περίπτωση του Μαρκόπουλου αναφέρεται ότι οι μοναχές του Ναού της Αγίας Θέκλας «μοίρασαν τη γη»⁴⁵ στους κολλήγους (Αρχιεακή Συλλογή Ιωάννη Ηλία). Η μοιρασιά νοείται εδώ ως αγορά από τους κολλήγους των συγκεκριμένων εκτάσεων, η οποία συνδέεται με την προσπάθεια της Μητρόπολης Αθηνών να αναγνωρίσει ως μοναστήρια ενοριακούς Ναούς προκειμένου να αποφευχθεί η αγορά των εκτάσεων αυτών από Οθωμανούς (Καμπούρογλου: 1995, τ.Α σ. 397). Στην περίπτωση του Λιόπεσι αναφέρεται ότι η περιοχή που ονομάζεται Δέου ι Λιόπεσιτ (Η γη του Λιόπεσι) «χαρίστηκε»⁴⁶ στους κολλήγους (Χατζησωτηρίου: 1973). Η διπλανή περιοχή που την ονομάζουν Γλυκά Νερά ή Λυκάνουρα φαίνεται ότι ήταν ενιαία με το Δέου ι Λιόπεσιτ.

Στη Θεσσαλία και στη Μακεδονία τα χωριά αποτελούνται από γειτονιές με διαφορετικές εθνοτοπικές ομάδες (Δημητρόπουλος: 2003, σελ. 75-86). Στα Μεσόγεια, όπως διαμορφώθηκαν στην Τουρκοκρατία και καθόλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, αποτελούνται από οικισμούς με κοινή ή, μάλλον, κυρίαρχη εθνοτοπική ομάδα την αρβανίτικη. Οι γειτονιές χωρίζονται ανάλογα με το τσιφλίκι στο οποίο εργάζονται ως κολλήγοι (Αρχείο ΜΑΡΚΟ, Κτήμα Βραώνα). Οριοθετούνται από μεγάλες οδικές αρτηρίες εντός των οικισμών και στο κέντρο τους κατοικούν οι παλαιότερα εγκατεστημένες οικογένειες.

Οι οικογένειες που είναι ιδρυτές του οικισμού επιβάλλουν την κυρίαρχη καταγωγή και συσχετίζουν την ταυτότητα του οικισμού με το τσιφλίκι στο οποίο εργάζονταν. Κατά αυτόν τον τρόπο, οι κολλήγοι του τσιφλικιού Παλιά Σπάτα επιβάλλουν ως ενοριακό Ναό του οικισμού τον Ναό του Αγίου Πέτρου που βρίσκεται σε αγροτικό χώρο μακριά από τον οικισμό. Στην περίπτωση του Λιόπεσι, οι κολλήγοι

⁴⁴Μαρτυρικές καταθέσεις για τσιφλίκια που αφορούν τα χωριά Λιόπεσι, Σπάτα, Κερατέα, Μαρκόπουλο.

⁴⁵ Οι ίδιες οι οικογένειες αναφέρουν ότι αγόρασαν τη γη που τους παραχώρησαν οι μοναχές της Αγίας Θέκλας. Δεν είναι σαφές και δεν έχουν βρεθεί μέχρι τώρα έγγραφα για να κατανοήσουμε και να τεκμηριώσουμε αυτή τη διανομή. Φαίνεται όμως ότι κάθε οικογένεια τότε είχε έκταση σε συγκεκριμένη περιοχή που έχει ξεχωριστό τοπωνύμιο

⁴⁶ Οι ίδιες παραδόσεις και πρακτικές που καταγράφονται στο Μαρκόπουλο υπάρχουν και για το Λιόπεσι

του τσιφλικιού Κόκλα επιβάλλουν τον Ναό του Αγίου Αθανασίου που βρίσκεται και αυτός μακριά από τον οικισμό. Τέλος, στο Κορωπί, που πριν από την επανάσταση αποτελούσε ένα ενιαίο τσιφλίκι, αναφέρονται σε παλαιότερες καταγωγές και επιβάλλονται ως κυρίαρχες οικογένειες αυτές που κατοικούν γύρω από τον Ναό της Κοίμησης Θεοτόκου και διατηρούν το όνομα του τσιφλικιού με το όνομα της γειτονιάς (Κουρσαλάς).

Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, οι οικισμοί διαμορφώνονταν με βάση την κύρια απασχόληση των κατοίκων. Διακρίνονται, λοιπόν, γεωργικοί και κτηνοτροφικοί οικισμοί, καθώς και οικισμοί τεχνιτών, κυρίως στην περιοχή της Ηπείρου (Νιτσιάκος: 2004). Στην περιοχή των Μεσογείων οι οικισμοί που βρίσκονται στα τσιφλίκια είναι αμιγώς αγροτικοί και οι κτηνοτρόφοι ενοικιάζουν τη χορτονομή. Οι καλλιεργητές μιλούν αρβανίτικα ανεξάρτητα από την καταγωγή τους. Οι κτηνοτρόφοι διατηρούν κατοικίες μαζί με ποιμνιοστάσια, τα οποία ονομάζονται «κονάκια». Αυτά βρίσκονται μακριά από τους οικισμούς, χωρίς να είναι βέβαιο ότι κατοικούνται καθ' όλη τη διάρκεια του έτους. Οι ίδιοι αυτοπροσδιορίζονται ως Σαρακατσάνοι και αναφέρουν ως απώτερη καταγωγή τη Δωρίδα.⁴⁷ Εγκαθίστανται γύρω από τα τσιφλίκια της Μονής Πεντέλης και παράλληλα ενοικιάζουν βοσκές από τα όμορα τσιφλίκια⁴⁸ τα οποία διατηρούνται μέχρι τη δεύτερη αγροτική μεταρρύθμιση.

Στη Μακεδονία, οι οικισμοί στην ύπαιθρο ήταν κυρίως χριστιανικοί, υπήρχαν, ωστόσο, και μουσουλμανικοί όπως και μεικτοί (Νιτσιάκος: 2004). Στα Μεσόγεια δεν υπήρχαν μόνιμες κατοικίες Οθωμανών, αλλά διέμεναν εκεί περιστασιακά. Στις παραδόσεις των χωριών αναφέρονται ως τα σπίτια των σπαχήδων.⁴⁹ Στο Μαρκόπουλο αναφέρεται ότι επιτάχθηκαν τα σπίτια γύρω από την πλατεία και λειτούργησαν ως φυλακές (Αρχαιακή Συλλογή Ιωάννη Ηλία).⁵⁰ Στα Σπάτα δεν υπήρχε οικισμός, αλλά ο σημερινός οικισμός δημιουργήθηκε γύρω από αγροικίες Οθωμανών (ΓΑΚ, Αρχείο Μικτής Επιτροπής Φ 31-35 Τσιφλίκι Παλιά Σπάτα ή Σουλτάν Σπάτα).

⁴⁷ Αναφέρουν τα χωριά γύρω από το Λιδωρίκι. Οι κτηνοτρόφοι προέρχονται από την οικογένεια Μεγαγιάννη και αλλάζουν επώνυμο σε κάθε χωριό (Αρχαιακή Συλλογή Ιωάννη Ηλία).

⁴⁸ Κονάκια υπάρχουν στην Παλιά Πεντέλη δίπλα στο κτήμα Γέρακα, στην Νταού μέσα στο κτήμα Χεροτσακούλι, στην Βραώνα, στον Βουρβά και στον Χάρακα στο τσιφλίκι Λεγραινά.

⁴⁹ Στο Κορωπί, στο Λιόπεσι και στην Κερατέα. Μάλιστα στην Κερατέα διέμενε μόνιμα σπαχής λόγω της απόστασης από την Αθήνα, ο οποίος υπέγραφε σε ταπιά (Καμπούρογλου : 1995, τ.Α σ. 397).

⁵⁰ Αποκομμένα κτίσματα, δρόμοι που τέμνουν τις ιδιοκτησίες.

Οι σημερινοί οικισμοί συγκροτήθηκαν μετά την Επανάσταση με την εγκατάσταση σε αυτούς κολλήγων από όμορα τσιφλίκια που δεν είχαν αγοράσει γη. Στα τσιφλίκια Όλυμπος και Χαρβάτι οι νέοι ιδιοκτήτες δεν αναγνώρισαν ιδιοκτησία στις κατοικίες των κολλήγων όπως έγινε στη Θεσσαλία με την προσάρτηση στο νέο ελληνικό κράτος (Αρώνη: 2005, σ. 26). Τα κονάκια παρέμειναν ως εποχικές κατοικίες, ενώ οι κτηνοτρόφοι εγκαταστάθηκαν σταδιακά στους γειτονικούς οικισμούς. Στον παρακάτω πίνακα αποτυπώνονται οι μετακινήσεις των κολλήγων στους οικισμούς με βάση τις ιδιοκτησίες στα τσιφλίκια, τα ονόματα στις μαρτυρικές καταθέσεις, τα κοινά επώνυμα και τις παραδόσεις των οικογενειών.

**ΠΙΝΑΚΑΣ 3: ΤΑ ΤΣΙΦΛΙΚΙΑ ΣΤΑ ΟΡΙΑ ΤΩΝ ΚΤΗΜΑΤΙΚΩΝ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΩΝ ΤΩΝ ΧΩΡΙΩΝ**

ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΤΣΙΦΛΙΚΙΑ
Λιόπεσι	Δέου ι Λιόπεσι, Καρελάς, Κάντζα, Κόκλα, Μπάλα, Παπαγγελάκη, Χαρβάτι
Σπάτα	Παλιά Σπάτα, Βουρβάς, Μπάλα, Παπαγγελάκη, Γιαλού
Χαρβάτι	Χαρβάτι
Βάρη	Κουρσαλάς, Βάρη
Κορωπί	Κουρσαλάς, Καρελάς
Μαρκόπουλο	Βραώνα, Αγία Θέκλα, Ντάγλας – Λιάδα
Καλύβια	Κουβαράς, Εννέα Πύργοι, Λυκουρίζα, Όλυμπος
Κερατέα	Ντάρδιζα, Αμάχαιρη, Λεγραινά

Στο ΦΕΚ 17/1.10.1835 «Περί του σχηματισμού Δήμων της Επαρχίας Αττικής» καταγράφονται οι οικισμοί με τον πληθυσμό εκείνης της περιόδου (Φιλίππου: 2008,σελ. 439-451). Ο πληθυσμός των οικισμών φανερώνει τις μετακινήσεις προς τον κυρίαρχο οικισμό. Όπου δεν υπάρχει καταγραφή πληθυσμού υποδηλώνεται η ύπαρξη παλαιότερου, είτε κελιών μοναχών είτε κοινοτήτων. Ο αριθμός του τσιφλικιού στον ακόλουθο πίνακα συνδέεται με τον παρακάτω χάρτη (ΧΑΡΤΗΣ 5), τον οποίο συγκροτήσαμε με βάση τις μαρτυρικές καταθέσεις και τα συμβόλαια αγοράς των μοναστηριών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4 ΤΑ ΤΣΙΦΛΙΚΙΑ ΣΤΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑ

ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΠΟΥ ΜΕΤΑΚΙΝΟΥΝ ΤΑΙ	ΕΙΔΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΣΙΦΛΙΚΙΟΥ
Λιόπεσι	293	Λιόπεσι	Αγροτικός	6
Καρελάς	19	Λιόπεσι, Κουρσαλάς	Αγροτικός	15
Παπαγγελάκη	10	Σπάτα, Λιόπεσι	Αγροτικός	9
Γιαλού	5	Σπάτα	Αγροτικός	12
Χαρβάτι	89	Χαρβάτι, Σπάτα, Λιόπεσι	Αγροτικός	2
Κάντζα	15	Λιόπεσι	Αγροτικός	7β

Κόκλα	-	Λιόπεσι	Αγροτικός	11
Παναγία	-	Λιόπεσι	Κελιά	8
Ντράφι	-	-	Αγροτικός	2
Μαρκόπουλο	505	Μαρκόπουλο	Αγροτικός	19
Ντάγλας	-	Μαρκόπουλο	Αγροτικός	22
Κουρσαλάς	617	Κουρσαλάς	Αγροτικός	16
Βάρη	15	Βάρη, Κουρσαλάς	Κελιά, κτηνοτροφικός	Νοτιοδυτικά από το 16
Νέες Βραούνες	10	Μαρκόπουλο	Κτηνοτροφικός	18
Σπάτα	165	Σπάτα	Αγροτικός	14
Μπάλα	4	Λιόπεσι, Σπάτα	Αγροτικός	10
ΠαλαιαίΒραούνε ς	13	Μαρκόπουλο	Κελιά	18
Βαθύ Πηγάδι	12	Σπάτα	Αγροτικός	14
Νταού	-	-	Κτηνοτροφικός	Βόρεια από το 3 δίπλα στα όρια
Ραφήνα	-	-	Κτηνοτροφικός	3
Πετρίτσα	-	Σπάτα	Κελιά	13
Βελανιδίτσα	-	Σπάτα	Κελιά	13
Βουρβάς	-	Σπάτα	Κελιά	13
Κερατέα	474	Κερατέα	Αγροτικός	29 ^α
Ανάβυσσος	54	Καλύβια	Κτηνοτροφικός	27
Όλυμπος	60	Καλύβια	Αγροτικός	26

Κουβαράς	208	Καλύβια, Κουβαράς	Αγροτικός	23
Εννέα Πύργοι (Καλύβια)	169	Καλύβια	Αγροτικός	24
Ντάρδιζα	-	Κερατέα	Αγροτικός	30
Λεγραινά	-	Κερατέα	Κτηνοτροφικός	31
Μητροπήσι	-	Κερατέα	Αγροτικός	29β
Καταφήσι	-	Κερατέα	Κτηνοτροφικός	31

ΧΑΡΤΗΣ 4 ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΩΝ ΤΣΙΦΛΙΚΙΩΝ

1.6 Κοινοτικές επιτροπές

Αν και στη βιβλιογραφία του 19ου αιώνα οι κοινότητες θεωρούνται συνέχειες μέσα στον χρόνο από την αρχαιότητα, ο θεσμός αυτός αναπτύχθηκε, σύμφωνα με νεότερες μελέτες, κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Με τον όρο κοινότητα εννοείται η εκπροσώπηση μίας ομάδας με κοινά χαρακτηριστικά –θρήσκευμα, επαγγελματική δραστηριότητα, εθνοτοπική ταυτότητα, τη συγκρότηση των οποίων φαίνεται ότι ενισχύει η οθωμανική εξουσία (Κωστής: 1991, σ. 74). Στις εκλογές για τους εκπρόσωπους της κοινότητας συμμετέχουν όσοι είναι εγγεγραμμένοι στον φορολογικό κατάλογο, ενώ δικαίωμα του εκλέγεσθαι έχουν όλοι με ελάχιστες εξαιρέσεις. Οι εκλεγμένοι έχουν διαφορετική ονομασία από περιοχή σε περιοχή, όπως προεστοί, κοτζαμπάσηδες, δημογέροντες κ.ά. Η Οθωμανική εξουσία δεν τους αναγνωρίζει ως νομικό πρόσωπο αλλά ως πρόσωπα που εκπροσωπούν μια συγκεκριμένη ομάδα. Η θητεία τους είναι ετήσια, ενώ σε ορισμένες περιοχές είναι εξαμηνιαία. Στη διοίκηση συμμετέχει η τοπική εκκλησία και τα μοναστήρια. Στις αρμοδιότητες τους περιλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, η συλλογή φόρων, η διοίκηση της αγροφυλακής και η εκλογή εκκλησιαστικών επιτρόπων, ενώ έχουν και δικαστικές δικαιοδοσίες (Λιάτα: 2003 σελ. 309-326). Το κοινοτικό σύστημα ως συνασπισμός πολλών χωριών αναπτύχθηκε κυρίως στη Βόρεια Ελλάδα, όπως στα χωριά του Πηλίου, στα Μαντεμοχώρια στην Χαλκιδική κ.α. Στη Νότια Ελλάδα σχετίζεται με τους κατόχους γης και τη διαχείρισή της (Ευθυμίου: 2007, σελ. 239-245) αλλά και στην Κύπρο (Hadjikyriacou : 2019, σελ 71 – 96).

Στην Αθήνα, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, εκπρόσωποι των χριστιανών ήταν οι δημογέροντες. Σύμφωνα με τον Καμπούρογλου, δικαίωμα του εκλέγεσθαι δεν έχουν όλοι, αλλά μόνο όσοι ανήκουν στην ανώτερη κοινωνική τάξη των «αρχόντων». Στους άρχοντες ανήκουν όσοι Αθηναίοι κατάγονται από την περιοχή, οι οποίοι ισχυρίζονται ότι είναι απόγονοι βυζαντινών ευγενών. Επίσης, δεκτοί γίνονται όσοι διαμένουν στην Αθήνα και θεωρούνται από τη Δημογεροντία ότι, αν και διαφορετικής, είναι ευγενούς καταγωγής. Οι ίδιοι κατέχουν ακίνητα, αστικά και αγροτικά, τα οποία δεν δουλεύουν οι ίδιοι αλλά τα ενοικιάζουν. Η οικονομική τους κατάσταση είναι καλή αλλά όχι απαραίτητα καλύτερη από αυτή των άλλων τάξεων όπως των κτηματιών και των βιοτεχνών. Η θητεία τους είναι ετήσια, αλλά διακόπτεται σε περίπτωση που κριθούν ανεπαρκείς. Η εκλογή τους γίνεται την τελευταία Κυριακή του Φεβρουαρίου. Το εκλογικό σώμα αποτελείται από όσους

είναι χριστιανοί και είναι καταγεγραμμένοι στους φορολογικούς καταλόγους. Αυτοί ψηφίζουν διά αντιπροσώπων οι οποίοι συνήθως είναι οι γηραιότεροι, οικονομικά και ηθικά «άριστοι» ανά ενορία ή συντεχνία. Οι δημογέροντες είναι τρεις ανά έτος και ορίζουν επίτροπους, οι οποίοι ασκούν την εκτελεστική εξουσία των δημογερόντων και λαμβάνουν αντιμισθία που προέρχεται από το «αλατζιάτικο».⁵¹ Αρμοδιότητα τους είναι η συλλογή των φόρων, η διευθέτηση δικαστικών και εκκλησιαστικών υποθέσεων, η διοίκηση της αγροφυλακής και όσες ενέργειες χρειάζονται για την εκπροσώπηση των χριστιανών έναντι των οθωμανικών αρχών της Αθήνας. Συνεργάζονται με την τοπική Μητρόπολη και τα μοναστήρια και δεν είναι σαφές πότε οι δημογέροντες επηρεάζουν τα τοπικά εκκλησιαστικά και πότε οι ηγούμενοι και ο μητροπολίτης επηρεάζουν την κοινοτική εξουσία. Συνεργάζονται με τους Οθωμανούς της Αθήνας και κάθε Παρασκευή επισκέπτονται τον τοπικό βοεβόδα (Καμπούρογλου: 2000, τ.Β΄σελ. 148 -158).

Τα χωριά γύρω από την Αθήνα συμμετέχουν στις γενικές λαϊκές συνελεύσεις, αλλά δεν είναι ξεκάθαρο αν συμμετέχουν στις εκλογές των δημογερόντων (Καμπούρογλου: 2000, τ.Β΄σελ. 148 -158). Ο Καμπούρογλου αναφέρει ότι υπήρχαν στα χωριά προεστοί ανάλογοι με τους δημογέροντες, οι οποίοι ονομάζονταν πρωτόγεροι (Καμπούρογλου:2000, τ.Β. σελ. 118–120). Στα Μεσόγεια, όμως, πρωτόγερους ονόμαζαν τους τελάληδες (Χατζησωτηρίου: 1985). Ο περιηγητής Wheler αναφέρει ότι είδε στην Κερατέα το 1675 δημογέροντες του χωριού με ενδυμασία παρόμοια με αυτή των Αθηνών (Πρίφτης: 1998, σελ. 398-410). Ο ιερέας Ιωάννης Ηλίας αναφέρει ότι η δημογεροντία στα χωριά ονομαζόταν *πλιεκερια* (γερουσία) από το αρβανίτικο *πλιακου* που σημαίνει ηλικιωμένος, ενώ ταυτίζει τη δημογεροντία με το εκκλησιαστικό συμβούλιο (Αρχιεακή Συλλογή Ιωάννη Ηλία). Στο χοτζέτι, με το οποίο η κοινοτική επιτροπή Κουρσαλά αγοράζει το ομώνυμο τσιφλίκι, αναφέρονται στα οθωμανικά έγγραφα ως «πληρεξούσιοι γέροντες», ενώ ο επίσημος μεταφραστής τους αναφέρει ως δημογέροντες (ΓΑΚ, Αρχείο Μικτής Επιτροπής, Τσιφλίκι Κουρσαλά). Οι επιτροπές στα χωριά ήταν τριμελείς. Σε αυτές εκλέγονταν ένας εκπρόσωπος από κάθε φάρα. Η φάρα επέλεγε από τους γηραιότερους εκείνον που είχε μεγαλύτερη παραγωγή σε δημητριακά και έχαιρε εκτίμησης της οικογένειας. Το χωριό αποφάσιζε ποιους θα επέλεγε για την

⁵¹ Ο φόρος στο αλάτι που προέρχεται από την παραεφθρμένη λέξη αλάτι σύμφωνα με το αθηναϊκό ιδίωμα

εκπροσώπησή του και σε αυτό λογοδοτούσαν κάθε χρόνο αυτοί στην κεντρική πλατεία του χωριού. Αρμοδιότητα τους ήταν η ενοικίαση των βοσκών και των δασών στους νομάδες κτηνοτρόφους. Δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι είχαν όσοι ανήκαν σε φάρες που διέμεναν μόνιμα στο χωριό και ασχολούνταν αποκλειστικά με τη γεωργία (Σωτηρίου: 1951, σ. 48).

Στην τοπική βιβλιογραφία αναφέρεται ότι οι κοινοτικές επιτροπές ιδρύθηκαν το 1831 με τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους.⁵² Ουσιαστικά αναφέρονται στον μετασχηματισμό των κοινοτικών επιτροπών και όχι στην ίδρυση τους. Οι συλλογικότητες αυτές εμφανίζονται να αγοράζουν γη και τη διανέμουν στα μέλη τους μετά τη δολοφονία του Χασεκί το 1795. Στο Λιόπεσι έχουν αγοράσει το μεγαλύτερο τμήμα του τσιφλικιού Κόκλα και τρία από τα δέκα ζευγάρια του τσιφλικιού Κάντζα. Στα Σπάτα οι κολλήγοι που διέμεναν στο Βαθύ Πηγάδι είχαν αγοράσει το μεγαλύτερο τμήμα από το τσιφλίκι Παλιά Σπάτα. Στο Κορωπί συμμετέχουν με την Μονή Πετράκη στην οροθεσία του τσιφλικιού Κουρσαλά στην περιοχή Ραψανά (Καμπούρογλου: 1995, τ.Α σελ. 370). Στο Μαρκόπουλο αγοράζουν το τσιφλίκι της Αγίας Θέκλας και το 1819 το τσιφλίκι Αγία Τριάδα. Στον Κουβαρά, αναφέρεται σε πρόχειρες σημειώσεις ως προεστός ο Αναγνώστης Πέτρου. Η συλλογικότητα των κατοίκων του Κουβαρά «αγοράζει» το τσιφλίκι Εννέα Πύργοι (Καλύβια) το 1831. Στην Κερατέα παραχωρείται από τη συλλογικότητα στη Μονή Πετράκη τον Ναό και τα κτήματα του Ναού του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου κοντά στην Αμάχαιρη. Παράλληλα, αγοράζει από Οθωμανούς τέσσερα από τα οκτώ ζευγάρια στο τσιφλίκι Ντάρδεζα.

Η ανάπτυξη των κοινοτικών επιτροπών στα Μεσόγεια συνδέεται με τα τεκταινόμενα στην αθηναϊκή δημογεροντία. Ο Καμπούρογλου αναφέρει ότι μετά την πτώση του Χασεκί εκλέγονται στη δημογεροντία της Αθήνας και μέλη από τις τάξεις των κτηματιών και των βιοτεχνών, αποδίδοντας την αλλαγή αυτή στην επιρροή των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης. Δεν αναφέρεται όμως στη σύμπραξη της Δημογεροντίας με τον Χασεκί όπου καταλήγουν σε ταύτιση συμφερόντων (Stathi: 2009).

Στα Μεσόγεια οι κολλήγοι συσπειρώνονται σε συλλογικότητες. Η ονομασία στις συλλογικότητες αυτές διαφέρει, άλλοτε αναφέρεται στα αρβανίτικα, άλλοτε στα

⁵² Στα καταστατικά των σημερινών Αναγκαστικών Συνεταιρισμών Διαχείρισης Κοινής Χορτονομής που εδρεύουν στα Μεσόγεια.

ελληνικά, ενώ διαφορετικά ονομάζεται από τους φορείς κεντρικής εξουσίας. Η δραστηριότητά της συνίσταται στην αγορά της γης και τη φύτευσή της με ελαιόδεντρα, την κυρίαρχη εμπορευματική καλλιέργεια της Αττικής την εποχή εκείνη. Οι κολλήγοι της Μονής Πεντέλης, σε όποια χωριά υπάρχουν, δεν φαίνεται να συμμετέχουν στις συλλογικότητες. Οι εκπρόσωποι των χωριών συντάσσονται με τους κτηματίες και βιοτέχνες της Αθήνας, οι οποίοι τους παρέχουν στήριξη μέσω της Μονής Πετράκη. Το αποτέλεσμα των ενεργειών αυτών είναι ορατό μέχρι σήμερα, αφού γύρω από τους οικισμούς υπάρχουν ελαιόδεντρα και μετά αμπέλια πρώην αγροί με δημητριακά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΕΙΣ ΓΗΣ ΣΤΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΜΕΧΡΙ ΚΑΙ ΤΟ 1844

Η μεταβίβαση της γης στα Μεσόγεια φαίνεται να ξεκίνησε αμέσως μετά τη δολοφονία του Χασεκί το 1795. Από την περίοδο εκείνη και μετά, παρατηρείται κινητικότητα στην ιδιοκτησία της γης. Συγκεκριμένα, αγοράστηκαν μερίδια σε τσιφλίκια από τους καλλιεργητές, οι οποίοι λειτουργούσαν μέσα από συλλογικότητες που ιδρύθηκαν στα χωριά, ενώ συλλογικότητες των κολλήγων σε συνεργασία με τη Μονή Πετράκη αγόρασαν γη από Οθωμανούς που διέμεναν στην Αθήνα αμέσως μετά τη δολοφονία του Χασεκί (Συμβόλαιο 1697 12.2.1872, Συμβολαιογράφου Αθηνών Γεωργίου Αντωνιάδη). Οι αγορές αυτές, οι οποίες είτε περιγράφονται στις μαρτυρικές καταθέσεις είτε διασώζονται από προφορικές παραδόσεις, φανερώνουν τις αλλαγές που πραγματοποιούνται στην αθηναϊκή κοινωνία την περίοδο αυτή και την ανάγκη των ανερχόμενων οικονομικά εμπόρων και ελαιοκαλλιεργητών να συμμετέχουν ενεργά στην οικονομική ζωή και στη διαχείριση της εξουσίας. Ο Καμπούρογλου, ως απόγονος των αρχόντων, δικαιολογεί τις εξελίξεις αυτές αναφέροντας ότι είχαν επηρεαστεί από τα κηρύγματα της Γαλλικής Επανάστασης (Καμπούρογλου: 2000, τ.Β' σελ. 120-126). Αντίθετα ο Σκουζές, ως απόγονος εμπόρων, θεωρεί ότι οι αλλαγές αυτές ήταν αναγκαίες για την εξέλιξη της κοινότητας. Η σύνδεση των αλλαγών με τα κηρύγματα της Γαλλικής Επανάστασης, αν και πιθανή, είναι δύσκολο να αποδειχθεί δεν μπορεί, ωστόσο, να αμφισβητηθεί το γεγονός ότι αυτές καταγράφονται στην κοινωνική διαστρωμάτωση της Αθήνας, από κοινού με μία οικονομική ανάπτυξη, κυρίως των χριστιανών, τόσο στα χωριά όσο και στην πόλη (Cassia Saint Paul: 1992, σελ. 242 - 252).⁵³

Οι κολλήγοι που εγκαταστάθηκαν στις αρχές του 19ου αιώνα στα Μεσόγεια αναφέρουν ως τόπο καταγωγής την ευρύτερη περιοχή της Ερμιονίδας.⁵⁴ Επίσης, αναφέρουν ότι συνεργάστηκαν με τη Μονή Πετράκη και ότι κάποιοι από αυτούς απέκτησαν συγγενικούς δεσμούς με την οικογένεια Πετράκη (Αρχαιακή Συλλογή

⁵³ Δεν έχουμε στη διάθεσή μας αρχαιακό υλικό από την περίοδο εκείνη, αλλά η αγορά των τσιφλικιών και η συνεχής φύτευση των αγρών με ελαιόδεντρα φανερώνει την κινητικότητα αυτή.

⁵⁴ Το Κρανίδι, τα Μέθανα, την Ερμιόνη, την Ύδρα και τα χωριά γύρω από αυτούς τους οικισμούς. Φαίνεται περισσότερο πιθανό στις παραδόσεις των νέων κολλήγων να αποτυπώνεται το λιμάνι μετακίνησης παρά ο τόπος καταγωγής (Αρχαιακή Συλλογή Χατζησωτηρίου και Ηλία, γενεαλογικά δέντρα Λιόπεσι και Μαρκόπουλο).

Ιωάννη Ηλία).⁵⁵ Συσπειρώθηκαν σε συλλογικότητες μαζί με τους ήδη εγκατεστημένους κολλήγους και με τη βοήθεια της Μητρόπολης Αθηνών μετέτρεψαν σε ενοριακούς Ναούς διαλυμένα μοναστήρια και αγόρασαν γη από Μονές⁵⁶ που δεν ήταν σταυροπηγιακές. Από τα μέχρι τώρα στοιχεία φαίνεται ότι οι συλλογικότητες αυτές την παραπάνω περίοδο συνεργάστηκαν τόσο με την Μονή Πετράκη όσο και με την Μητρόπολη Αθηνών. Δεν έχουν διασωθεί τα συμβόλαια αγοράς,⁵⁷ αλλά σώζονται ιδιωτικά οικογενειακά συμβόλαια που αναφέρονται σε μεγάλες ιδιοκτησίες.⁵⁸ Με αυτό τον τρόπο δημιουργούνται κοινότητες που είναι συνιδιοκτήτες σε τσιφλίκια και σταδιακά οι κύριοι νομείς τόσο των καλλιεργήσιμων όσο και των δασικών εκτάσεων και βοσκών (ΓΑΚ, Αρχείο Μικτής Επιτροπής Φ31 – Φ35, τσιφλίκι Παλιά Σπάτα, Φ 23, 33 Κόκλα).⁵⁹

Με την υπογραφή της Συνθήκης της Κωνσταντινούπολης το 1832, οι Οθωμανοί της Αττικής είχαν τη δυνατότητα να πουλήσουν απευθείας τις ιδιοκτησίες τους σε χριστιανούς αγοραστές. Σε ό,τι αφορά τα τσιφλίκια, οι Οθωμανοί χρησιμοποιούν ως όρια ορατά φυσικά σημεία, όπως τους υδροκρίτες των βουνών και τα ρέματα, ενώ η αλλαγή της φοράς των λαχιδιών φανερώνει και την αλλαγή του τσιφλικιού κυρίως στα πεδινά σημεία όπου δεν υπάρχουν φυσικά όρια. Σε αυτά τα αγροκτήματα περιλήφθηκαν οι εκτάσεις που οι κολλήγοι ονομάζουν «άγρια»⁶⁰ και «βουνά ή δάση».⁶¹ Η αναγνώριση των ορίων των τσιφλικιών όπως ίσχυε με το

⁵⁵ Από το γενεαλογικό δέντρο της οικογένειας Μπάρτζη: «... Η γριά η Μπάρτζαινα είχε ένα σιγκούνι που σχαινόσουν να το ακουμπήσεις... Κάθε τόσο αγόραζε κτήματα και τα παιδιά απορούσαν... Μόλις γέρασε είπε στα παιδιά της ότι μέσα στο σιγκούνι είχε κρύψει λίρες...». Υπάρχουν παρόμοιες αφηγήσεις για πολλές οικογένειες.

⁵⁶ Η πιο πιθανή Μονή ήταν η Μονή Κασαριανής, η οποία είχε απλήρωτους φόρους από την περίοδο του Χασεκή.

⁵⁷ Το αρχείο της Μητρόπολης Αθηνών καταστράφηκε κατά τα χρόνια της Επανάστασης. Παράλληλα όμως δημοσιεύονται έγγραφα από εκείνη την περίοδο μόνο από εκκλησιαστικούς φορείς, γεγονός που δημιουργεί ερωτηματικά.

⁵⁸ Εκτάσεις που φτάνουν σε έκταση 1 ζευγάρι και περισσότερο. Τα συμβόλαια αυτά έχουν συνταχθεί από τη δεύτερη γενιά των αγοραστών και χρονολογούνται από τα μέσα του 19ου αιώνα και μετά (Ιδιωτικές συλλογές, οικογενειακά συμβόλαια). Αντίθετα, όταν ήταν μούλκια είχαν έκταση 5 στρέμματα και ήταν φυτεμένα με ετήσιες καλλιέργειες. Πολλές φορές αυτούς τους αγρούς τους ονομάζουν γρασίδα ή κρασίδα (Ιδιωτικές συλλογές από όλα τα Μεσόγεια).

⁵⁹ «...η Ναζίρε Χανούμη θυγάτηρ του Μεχμέδ Και ανηλίκου υιού του Σουλεϊμάν επώλησε και παραχώρησε διά του επιτρόπου της Χασάν γαίας τριών ζευγαριών δάση και βοσκαί θεριναί και χειμεριναί όλα κείμενα εντός του τσιφλικίου ονομαζόμενο Παλαιά Σπάτα εν τη επαρχία των Αθηνών προς τον Αθανάσιο Δημητρίου Γιαννάκη, Σταύρον και Γεώργιο Κωνσταντίνου...» (ΓΑΚ, Αρχείο Μικτής Επιτροπής Φ33 Παλιά Σπάτα) και «... το έχει αγορασμένο από τον Αναγνώστη Σταμάτη χωρίς να έχει δικαίωμα στα δάση...» (ΓΑΚ, Αρχείο Μικτής Επιτροπής Φ33 Κόκλα).

⁶⁰ Η επίσημη ονομασία είναι «ασκεπείς αγροί επιδεκτικοί καλλιέργειας».

⁶¹ Η επίσημη ονομασία είναι «δασωμένοι αγροί ανεπίδεκτοι καλλιέργειας».

οθωμανικό δίκαιο, έρχεται σε αντίθεση με το ελληνορωμαϊκό δίκαιο που υιοθετείται από το νεοελληνικό κράτος το οποίο δεν αναγνωρίζει δικαίωμα χρήσης αλλά ιδιοκτησίας και κατά συνέπεια αμφισβητείται η ιδιοκτησία στα μη καλλιερήσιμα. Με αυτό τον τρόπο δημιουργήθηκαν στρεβλώσεις και ενισχύθηκε το κομματικό κράτος και οι πελατειακές σχέσεις.⁶² Ο Μαυροκορδάτος, αρχηγός του αγγλικού κόμματος, υποστήριξε ότι για τα άγρια και τα δάση οι ιδιοκτήτες είχαν δικαίωμα στη νομή και όχι στην ιδιοκτησία. Μάλιστα, ο Finlay γράφει χαρακτηριστικά ότι «... το ελληνικό κράτος επιζητούσε πραγματικά να αναλάβει την εκτέλεση δικαιωμάτων που ο Σουλτάνος Μαχμούτ άφησε να κοιμηθεί...» (Δημητριάδης: 2018, σελ. 78 και σελ. 80). Οποιαδήποτε λύση και αν εφαρμόστηκε στηρίχθηκε κυρίως σε πολιτικές παρεμβάσεις, αφού και οι δύο πλευρές είχαν λογικά και νομικά αποδεκτά επιχειρήματα.⁶³

Η Μικτή Επιτροπή που συστάθηκε από το ελληνικό κράτος αναγνώρισε τα πωλητήρια των Οθωμανών σε ιδιώτες χωρίς ιδιαίτερες αντιρρήσεις. Αντίθετα, στην περίπτωση που αγοραστές ήταν οι συλλογικότητες των χωρικών δημιουργούσε συνεχώς νομικά προσκόμματα και όριζε καταληκτικές ημερομηνίες που ήταν αδύνατο να τηρηθούν.⁶⁴ Παράλληλα, προσπάθησε να περιορίσει την ιδιοκτησία των Μοναστηριών διαλύοντας μικρές Μονές ή αναγνωρίζοντας ως διαλυμένα μοναστήρια ενοριακούς Ναούς που διέθεταν βοηθητικούς χώρους και μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως κελιά.⁶⁵ Ουσιαστικά, το ελληνικό δημόσιο προσπάθησε να κλονίσει με αλλεπάλληλες νομοθετικές ρυθμίσεις την ισχύ των κοινοτήτων, η οποία στηριζόταν στην από κοινού διαχείριση των βοσκών (Πετμεζάς: 2003, σελ. 38-39).

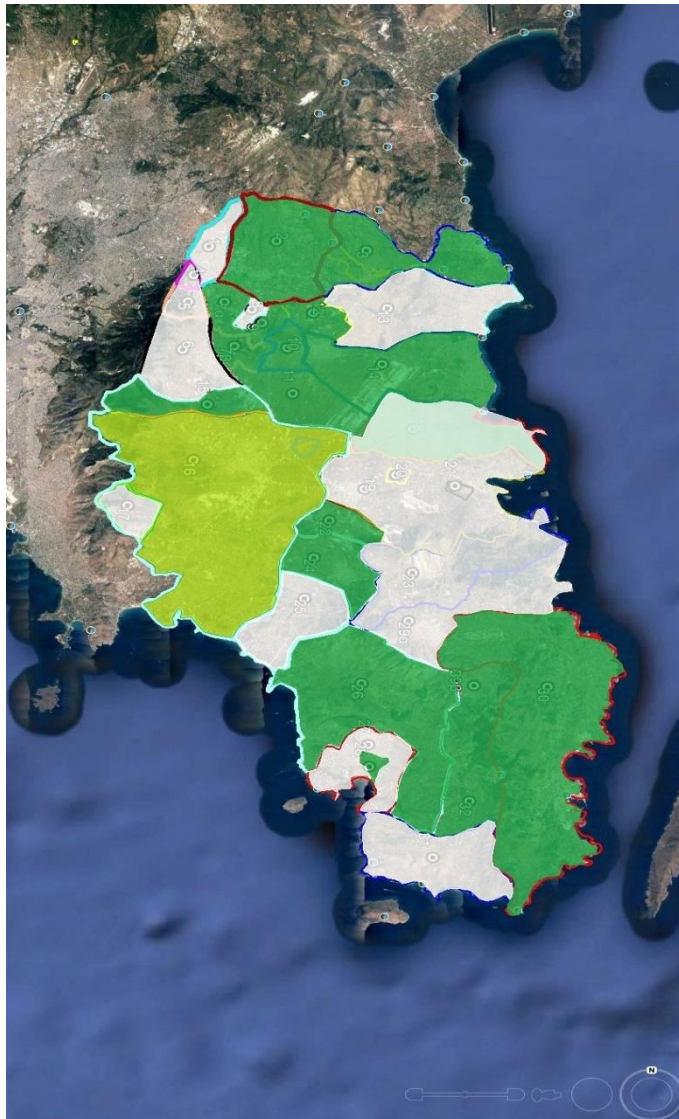
⁶² Δημιουργούνται συνεχώς παρεκκλίσεις από τον κανόνα για την αναγνώριση ή μη των ιδιοκτησιών που έχουν αγοραστεί.

⁶³ Η περίπτωση του τσιφλικιού Όλυμπου είναι ένα πολύ καλό παράδειγμα αυτής της λογικής. Ιδιωτικές διεκδικήσεις που γίνονται παράλληλα και χρησιμοποιούν τα ίδια συμβόλαια άλλοτε επιδικάζονται θετικά και άλλοτε όχι.

⁶⁴ Η Μικτή Επιτροπή επικύρωσε τις αγοραπωλησίες των κοινοτικών επιτροπών όταν είχε παρέλθει η καταληκτική ημερομηνία για τη δήλωση ιδιωτικών δασών που όριζε ο Νόμος περί Δασών το 1836. Η περίπτωση του τσιφλικιού Ντάρδεζα στην Κερατέα αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα, όπως θα δούμε παρακάτω.

⁶⁵ Ο Ναός του Προφήτη Ηλία στο Κορωπί, ο Άγιος Δημήτρης Αλυκού στο Κορωπί, ο Ναός της Αγίας Τριάδας στο Μαρκόπουλο, ο Ναός των Ταξιάρχων στα Καλύβια, πιθανώς και άλλους.

ΧΑΡΤΗΣ 5: ΟΙ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΕΣ ΣΤΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑ ΤΟ 1795

Πηγές για τις ιδιοκτησίες είναι οι περιγραφές για τα τσιφλίκια στο Αρχείο της Μικτής Επιτροπής, οι αγορές των Μοναστηριών όπως περιγράφονται από τον Καμπούρογλου και ιδιωτικές συλλογές

Μουσουλμανικά

Μοναστηριακά

Τσιφλίκι Κουρσαλά*

*Συνιδιοκτησία Μονής Πετράκη, Μονής Αγίου Ιωάννη Κυνηγού και Μονής Αγίου Σπυρίδωνα Πειραιά με Οθωμανούς

2.1 Οι παλαιοί κύριοι της γης

ΑΓΟΡΕΣ ΧΩΡΙΚΩΝ

Από τα τέλη του 18ου αιώνα αναφέρονται οι πρώτες αγορές γης από τους κολλήγους. Για τις αγορές αυτές δεν έχουν διασωθεί επίσημα έγγραφα αγοραπωλησίας,⁶⁶ διασώζονται, ωστόσο, παραδόσεις (Αρχαική Συλλογή Ιωάννη Ηλία και Χατζησωτηρίου: 1973, σελ. 278-284).⁶⁷ Η χρονολόγηση των αγορών δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια, σίγουρα όμως έχουν πραγματοποιηθεί με την εγκατάσταση των αγοραστών στα Μεσόγεια. Αυτοί εγκαταστάθηκαν στην περιοχή το 1795 σε συγκεκριμένες γειτονίες στα χωριά των Μεσογείων δημιουργώντας ιδιότυπες εθνοτοπικές κοινότητες.⁶⁸

Η Μονή Καισαριανής είχε χάσει από το 1716 το σταυροπηγιακό καθεστώς και ήταν υποχρεωμένη να πληρώνει τη δεκάτη. Η υπερφορολόγηση που επέβαλε ο Χασεκί, σε συνδυασμό με τους συνεχείς ανταγωνισμούς με τη Μονή Πεντέλης, οδήγησαν τη Μονή Καισαριανής σε χρεοκοπία, οπότε είναι πιθανή η μεταβίβαση των ιδιοκτησιών της σε Οθωμανούς (Καμπούρογλου: 1995, τ. Γ' σελ. 120 - 124).⁶⁹ Ο έλεγχος της Μονής πέρασε στη Μητρόπολη Αθηνών και δημιουργήθηκε ένας μηχανισμός μετατροπής των ενοριακών Ναών σε διαλυμένες Μονές με σκοπό τη μεταβίβαση των γαιών τους στη Μονή Πετράκη ή σε καλλιεργητές (Καμπούρογλου: 1995, τ. Α', σ. 397). Τα τσιφλίκια τα οποία πιθανολογείται ότι ανήκουν σε αυτές τις κατηγορίες είναι τα παρακάτω:

ΠΙΝΑΚΑΣ 5: ΤΑ ΤΣΙΦΛΙΚΙΑ ΤΑ ΟΠΟΙΑ ΠΙΘΑΝΟΛΟΓΕΙΤΑΙ ΟΤΙ ΔΙΑΝΕΜΗΘΗΚΑΝ ΤΟ 1795

⁶⁶ Τα αρχεία των Οθωμανών μεταφέρθηκαν στην Κωνσταντινούπολη.

⁶⁷ Για το Μαρκόπουλο αναφέρεται το τσιφλίκι της Αγίας Θέκλας και για το Λιόπεσι αναφέρεται το τσιφλίκι Δέου ι Λιόπεσιτ που συνδέεται με τον Άγιο Νικόλαο στη Χαλειδού.

⁶⁸ Στο Μαρκόπουλο, στο Κορωπί, στο Λιόπεσι, στο Βαθύ Πηγάδι στα Σπάτα, αλλά και στον Κουβαρά οικογένειες από την Αργολίδα δημιουργούν πυρήνες που αποκτούν ηγετικές δραστηριότητες και ασχολούνται με την εκπροσώπηση των κολλήγων. Τα ονόματα αυτών των αγοραστών τα βρίσκουμε σε άλλα έγγραφα από το 1815 και μετά, όπως ο Σωτήρης Μερκούρης, ο Σιδέρης Μπάρτζης κ.ά. Από το αρχείο του ΜΑΡΚΟ για την αγορά του τσιφλικιού στην Αγία Τριάδα όπως δημοσιεύτηκε από τον Σταμάτη Μεθενίτη (Μεθενίτης: 2007, σ. 110) «... Επειδή ο μοναχός Διονύσιος Τριαδίτης ... πέθανε... οι κάτοικοι του χωριού Μαρκόπουλο ... ζήτησαν τον τίτλο ιδιοκτησίας...»

⁶⁹ Στο Μαρκόπουλο αναφέρεται η μονή της Αγίας Θέκλας και στην Παιανία ο Άγιος Νικόλαος στη Χαλειδού (Δέου ι Λιόπεσιτ). Στην Κερατέα μοιράζεται η γη με το διαλυμένο μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου. Στον Κουβαρά δεν υπάρχουν στοιχεία, αλλά υπάρχει αναφορά για εγκαταλελειμμένο οικισμό και αγρούς στους οποίους εγκαταστάθηκαν κολλήγοι που αποβιβάστηκαν στο λιμάνι της Αναβύσσου.

Αγία Θέκλα	Μαρκόπουλο
Δέου ι Λιόπεσιτ ⁷⁰	Λιόπεσι (Παιανία)
Κουβαράς	Κουβαράς
Άγιος Ιωάννης Θεολόγος	Κερατέα

Στις αρχές του 19ου αιώνα διασώζονται πολλά συμβόλαια τα οποία μπορούν να χωριστούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Αρκετά από αυτά αφορούν αμπέλια, ελαιόδεντρα, αγρούς φυτεμένους και σπίτια τα οποία χαρακτηρίζονται ως μούλκια, είναι μικρής έκτασης και συνήθως κοντά στους οικισμούς. Υπάρχουν όμως και συμβόλαια που αναφέρονται σε αγρούς μεγάλης έκτασης,⁷¹ καθώς και συμβόλαια που συντάχθηκαν τη δεκαετία του 1840 και αναφέρονται σε κατατιμήσεις μεγαλύτερων ιδιοκτησιών που αναφέρονται ως αγροί και πολλές φορές σκόρπια ελαιόδενδρα ή συκιές. Στην περιγραφή των συμβολαίων επιμελώς αποκρύπτεται η ύπαρξη «άγριων» αφού εντός των ορίων υπάρχουν εκτάσεις με πεύκα ή δασώδεις όπως φαίνεται στην αεροφωτογραφία του 1939.⁷²

Από τις αρχές του 19ου αιώνα υπάρχουν συμβόλαια αγοράς από χριστιανούς κολλήγους σε διάφορα χωριά των Μεσογείων και είναι η πρώτη φορά που αγοράζονται αρόσιμες γαίες χωρίς να έχουν δικαίωμα στα «άγρια» και στα δάση⁷³ (ΓΑΚ, Αρχείο Μικτής Εκτιμητικής Επιτροπής ΓΑΚ, Αρχείο Μικτής Επιτροπής Φ 31 – 35).⁷⁴ Οι χριστιανοί ξεκινούν να αγοράζουν ως συλλογικότητες εκτάσεις από Οθωμανούς σε διάφορα τσιφλίκια, δημιουργώντας μέχρι την Επανάσταση σχεδόν καθ' ολοκληρία χριστιανικά τσιφλίκια. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση του τσιφλικιού Αγία Τριάδα στο Μαρκόπουλο. Σε αυτό ήταν εγκατεστημένος ένας μοναχός από τη Μονή Πεντέλης. Όταν πεθαίνει το 1814 η γη επιστρέφει στον

⁷⁰ Πιθανώς και τα Γλυκά Νερά.

⁷¹ Μπορεί να αγγίζουν και τα 600 στρέμματα και παραπάνω (Οικογενειακά συμβόλαια στη θέση Κοβάτσι, Πάτημα και Ζήκι Μαρκόπουλου).

⁷² Οικογενειακά Συμβόλαια. Διανομή οικογενειακής περιουσίας των αδελφών Σωτηρίου Μερκούρη, Ευγενίας Χασιώτη Μερκούρη και Μαρίας Καλοφούτη Μερκούρη στη θέση Ζήκι.

⁷³ Ο Χαμζά Εφέντη αγοράζει διάφορους αγρούς από Μαρκοπουλιώτες σε διάφορες περιοχές έκτασης ενάμισι ζευγαριού και ο Γιουσούφ Ρεϊζ ένα ζευγάρι στην Κόκλα χωρίς το άγριο.

⁷⁴ Αγορές στο τσιφλίκι Παλιά Σπάτα, Κάντζα και Κόκλα. Τα τσιφλίκια Κόκλα και Παλιά Σπάτα είναι σε μεγαλύτερο ποσοστό χριστιανικά με λίγα ζευγάρια αν ανήκουν σε Οθωμανούς. Στην περίπτωση του τσιφλικιού Κάντζα αμφισβητείται η αγορά του τσιφλικιού από τους Οθωμανούς και η υπόθεση καταλήγει στο ιεροδικείο Αθηνών.

Σουλτάνο και δεν αναγνωρίζεται ως μετόχι από τη Δημογεροντία Αθηνών. Η γη πωλείται το 1819 σε συλλογικότητα κολλήγων από το Μαρκόπουλο στην οποία δεν συμμετέχουν οι κολλήγοι της Μονής Πεντέλης (Μεθενίτης:2007 και Αρχείο Αναγκαστικού Συνεταιρισμού ΜΑΡΚΟ). Η κίνηση αυτή φανερώνει τις διαμάχες μεταξύ των κατοίκων του καζά των Αθηνών, αφού έρχεται σε πλήρη σύγκρουση με τα συμφέροντα της Μονής Πεντέλης (ΓΑΚ Αρχείο Εκκλησιαστικών, Αγία Τριάδα).

ΟΘΩΜΑΝΟΙ ΣΤΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑ

Η αθηναϊκή ιστοριογραφία αναφέρει συχνά τους Οθωμανούς που διέμεναν στην Αθήνα χωρίς, ωστόσο, να δίνει περαιτέρω πληροφορίες (Καμπούρογλου: 2000). Σύμφωνα με τις διαθέσιμες περιγραφές διέφεραν από τους υπόλοιπους Οθωμανούς, καθώς μιλούσαν κυρίως ελληνικά. Ο Σκουζές αναφέρει ότι έπιναν κρασί και ήταν λιγότερο πιεστικοί σε σχέση με τους Οθωμανούς της Εύβοιας. Σε νεότερες ιστοριογραφικές μελέτες αναφέρεται ότι κάποιοι από αυτούς ήταν αρκετά ευκατάστατοι,⁷⁵ χωρίς να αξιολογείται πώς βρέθηκαν με τσιφλίκια, μία συγκεκριμένα ομάδα, και αν αυτοί είχαν συγγενικούς δεσμούς μεταξύ τους (Δρίκος: 1993). Στα Μεσόγεια περιγράφονται ως ιδιαίτερα θρησκευόμενοι, καλοπροαίρετοι και ευγενικοί.⁷⁶ Από το αρχείο της Μικτής Επιτροπής φαίνεται ότι οι Οθωμανοί ιδιοκτήτες των τσιφλικιών διέθεταν αξιώματα⁷⁷ είτε θρησκευτικά είτε πολιτικά, είτε είναι απόγονοι αξιωματούχων. Οι περισσότεροι από αυτούς είτε διέμεναν στην Αθήνα λίγο πριν από την Επανάσταση είτε είχαν καταγωγή από την Αθήνα.

Η οικογένεια με τα σημαντικότερα τσιφλίκια στα Μεσόγεια ήταν αυτή του Βεΐζ Αγά, η οποία και διατηρούσε θρησκευτικά αξιώματα. Ο ίδιος δεν πρέπει να ζούσε στα χρόνια της Επανάστασης, αφού δεν φαίνεται σε συμβόλαια λίγο πριν την Επανάσταση (Καμπούρογλου: 1995). Οι παραδόσεις στα Μεσόγεια ανέφεραν ότι διέμενε και στην Ανάβυσσο⁷⁸ στο τσιφλίκι του Ολύμπου, συγκεκριμένα στη θέση

⁷⁵ Ο Δρίκος αναφέρει τον Τατάρ Εφέντη και τον Χαμζά Εφέντη.

⁷⁶ Αναφέρονται στον Βεΐζ Αγά και τον γαμπρό του, μουφτή των Αθηνών, Χαμζά Εφέντη.

⁷⁷ Έχουν τον τίτλο του μολά, του σείχ, του εφέντη.

⁷⁸ Ο παππούς Μήτρος Δρίτσας ήρθε στην Ανάβυσσο από τα Μέθανα. Εκεί βρήκε ένα Τούρκο ιερωμένο (σ.σ. τον Βεΐζ Αγά εννοούν) ο οποίος του ζήτησε να έρθει κολλήγος στον Ντάγλα και να παντρευτεί την κόρη του κολλήγου, αφού ο πατέρας της είχε πεθάνει από πανούκλα (Αφήγηση Αθ. Δρίτσα). Είχαν «βιάσει» τη γιαγιά Μαρία οι Τούρκοι και ήταν έγκυος. Ο Τούρκος τσιφλικάς πολύ την λυπήθηκε και για να μην τη σκοτώσουν της πήρε το παιδί και το έδωσε στην αδελφή της που την

Τουρκοχώραφο.⁷⁹ Κατά τα χρόνια που έζησε στα τσιφλίκια του, αυτά επισκευάστηκαν και ίσως ανεγέρθηκαν εκεί χριστιανικοί Ναοί,⁸⁰ όπως φαίνεται από τις αφιερωματικές επιγραφές (Θεοδώρου: 1994).

Ο Βεΐζ Αγά είχε τρεις γιους και μία κόρη· τον Δερβίς Αγά, τον Σαλήχ Αγά, τον Μεχμέτ Αγά και τη Χασιπέ που είχε νυμφευτεί τον Χαμζά Εφέντη, μουφτή των Αθηνών. Αναφέρονται όλοι στις μαρτυρικές καταθέσεις, όπως επίσης και τα εγγόνια του. Ο Δερβίς Αγά αναφέρεται ως συνορίτης σε αγρούς με ελαιόδεντρα στο Μαρούσι το 1806 και το 1818. Είχε παντρευτεί την κόρη του Εμίν Αγά που είχε το τσιφλίκι στην Κάντζα (Καμπούρογλου: 2000 τ. Γ', σελ. 213 και 221). Ο Μεχμέτ Αγά υπογράφει ως μάρτυρας το 1819 για τα σύνορα στον Κουρσαλά με τη Μονή Πετράκη το 1819. Ο Σαλήχ Αγάς ήταν φρούραρχος (δισδάρης) στο Κάστρο της Ακρόπολης από το 1790 μέχρι το 1815 (Καμπούρογλου: 2000 τ. Α', σελ. 321 και τ. Γ', σελ. 208). Υπογράφει ως μάρτυρας επικύρωσης της Δημογεροντίας το 1815, αναφέρεται ως συνορίτης στο Μαρούσι και πουλά το τσιφλίκι Βρανά Μαραθώνα στη Μονή Πετράκη (Καμπούρογλου: 2000 τ. Α', σελ. 321 και τ. Γ', σελ. 208 και 220).

Ο Χαμζά Εφέντη που είχε παντρευτεί τη Χασιπέ, την κόρη του Βεΐζ Αγά,, αναφέρεται το 1789 σε πωλητήριο ως ιεροκήρυκας (Καμπούρογλου: 2000, τ. Γ', σελ. 210). Από το 1813 μέχρι και την Επανάσταση ήταν μουφτής των Αθηνών (Καμπούρογλου: 2000 τ. Α', σελ. 321 και σ. 349 και τ. Γ', σελ. 193). Είχε κτήματα στα Κουπόνια (Ζωγράφου), καθώς αναφέρεται ως συνορίτης (Καμπούρογλου: 2000 τ. Α', σελ. 408-409). Ο ίδιος λειτουργούσε μάλλον στο τζαμί της Κολόνας και ήταν μουτεβελής (Δρίκος: 1994 σελ. 49-51).⁸¹ Οι Λιοπεσιώτες κολλήγοι τον σέβονταν ιδιαίτερος και τον χαρακτήριζαν ως «μπεσικένη»⁸² (Χατζησωτηρίου: 1973, σελ. 278 - 284). Είχε προτείνει, επίσης, σε συνέλευση των Οθωμανών της Αθήνας σκληρά αντίποινα εναντίον των Αθηναίων το 1822 (Δρίκος: 1994, σ. 71). Η ευρύτερη

πάντρεψε με τον ΜήτροΔρίτσα. Την ίδια την έκανε καλόγρια και πήρε το μοναχικό όνομα Μαγδαληνή (Αφήγηση οικογένειας Ηλία).

⁷⁹ Ουσιαστικά είναι το μισό τμήμα των σημερινών αλυκών Αναβύσσου. Σε ιδιαίτερη θέση στο Τουρκοχώραφο, στη θέση «Μνήμα του Αράπη» ή «Τάφος του Τούρκου», υπήρχαν ερείπια που καταστράφηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα.

⁸⁰ Στο τσιφλίκι ΝτάγλαΛιάδα οι τρεις Ναοί που υπάρχουν κατασκευάστηκαν όσο ζούσε (Ναός Αγίου Δημητρίου, Αγίας Παρασκευής και Κοίμησης Θεοτόκου στη θέση Κουτάλα), καθώς και Ναοί στον Καρελλά, στο Χαρβάτι, στον Όλυμπο. Οι αγιογράφοι είναι η ομάδα του Γεωργίου Μάρκου, η οποία αγιογραφεί τη Μονή Φανερωμένης στη Σαλαμίνα και μετόχια της Μονής Πετράκη και Καισαριανής.

⁸¹ Διαχειριστής των αφιερωμάτων.

⁸² Από τις αρβανίτικες λέξεις μπέσα και κέν που σημαίνει σκυλί. Μεταφορικά αυτός που έχει πίστη στο αφεντικό του όπως ο σκύλος. Για τον Χαμζά έλεγαν ότι ήταν πιστός στον Θεό όπως ο σκύλος στο αφεντικό

οικογένεια του Βεΐζ Αγά διέμενε στη συνοικία Κολώνα στην Πλάκα⁸³, αλλά και στην Προύσα, στη Σμύρνη και στα Ιωάννινα. Δύο εγγόνες του Χαμζά Εφέντη απήχθησαν από Έλληνες και έγιναν νεοφώτιστες (ΓΑΚ : Αρχείο Μικτής Επιτροπής Φ 35).⁸⁴ Η οικογένεια του Βεΐζ Αγά, σε αντιδιαστολή με τους άλλους Οθωμανούς, δεν πούλησε τις ιδιοκτησίες της, αντιθέτως είχε αγοράσει.⁸⁵

Αναφέρεται επίσης ο Αμπδουλατήφ που είχε το μισό τσιφλίκι του Κουρσαλά, και ο οποίος υπογράφει ως μάρτυρας το 1819 (Καμπούρογλου: 1995 τ. Γ', σελ. 158), και ο Μελέκ Εφέντη που είχε το άλλο μισό τσιφλίκι στον Κουρσαλά και ήταν γαμπρός του Κιατίπη της Θήβας (Δρίκος: 1991 σ.71). Ο Κιαμήλ Μπέη είχε το τσιφλίκι Γιαλού, είχε παντρευτεί την κόρη του Αχμέτ και διέμενε στην Κόρινθο (Δρίκος: 1994 σ. 71). Είχε μεγάλο τσιφλίκι στην Ελευσίνα και ήταν στρατιωτικός διοικητής στην Κόρινθο. Ο ίδιος παρέμεινε αιχμάλωτος στο κάστρο της Κορίνθου και σκοτώθηκε από τους Έλληνες επαναστάτες (Βακαλόπουλος: 2016 σελ. 67-77).

Η συνθήκη της Κωνσταντινούπολης δίνει το δικαίωμα στους διαχειριστές της περιουσίας των μουσουλμανικών ιδρυμάτων να πουλήσουν τις ιδιοκτησίες αυτές ως δικές τους (Δημητριάδης: 2018, σ. 64). Η οικογένεια του Βεΐζ Αγά πιθανώς ανήκει σε αυτή την περίπτωση, εφόσον κατείχε τσιφλίκια εκατοντάδων χιλιάδων στρεμμάτων όχι μόνο στα Μεσόγεια, αλλά και στο Χασάνι (Δρίκος: 1994 σ.71 , στο Μενίδι (ΓΑΚ, Αρχείο Μικτής Επιτροπής Φ37), πιθανώς και αλλού. Παράλληλα διατηρούσε, κυρίως στο Μαρούσι, αγρούς μικρής έκτασης,⁸⁶ οι οποίοι ήταν εξαιρετικά ασήμαντοι και ασύμφοροι σε σχέση με τα τσιφλίκια. Ο Χαμζά Εφέντη αναφέρεται ως μουτεβελής (Δρίκος: 1994, σ. 71) και η οικογένεια του Βεΐζ Αγά διατηρούσε μάλλον θρησκευτικά αξιώματα. Στις ερωτήσεις των μαρτυρικών καταθέσεων για την περιουσία του Βεΐζ Αγά αποφεύγεται επιμελώς η ερώτηση αν τα τσιφλίκια ήταν βακούφια σε αντίθεση με τις υπόλοιπες περιπτώσεις. Η περαιτέρω έρευνα στα οθωμανικά αρχεία μπορεί να δώσει περισσότερες πληροφορίες για αυτή την οικογένεια που φαίνεται ότι διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην τουρκοκρατούμενη Αθήνα.

⁸³ Γύρω από το 74^ο Δημοτικό Σχολείο στην Πλάκα (Σκουμπουρδή: 2018).

⁸⁴ Πρόκειται για την Ελένη Μπαλάνου και την Ελένη Λαγουμιτζή.

⁸⁵ Ο Χαμζά Εφέντη είχε αγοράσει αγρούς εκτάσεως ενάμισι ζευγαριού σε διάφορες περιοχές του Μαρκόπουλου από χριστιανούς κολλήγους (ΓΑΚ, Αρχείο Μικτής Επιτροπής Φ30).

⁸⁶ Αγροί με δέκα ή είκοσι ελαιόδεντρα (Καμπούρογλου: 2000).

ΤΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ

Στην περιοχή του καζά των Αθηνών λειτουργούσαν μοναστήρια στον Υμηττό και στην Πεντέλη. Από τα στοιχεία που υπάρχουν φαίνεται ότι τα μοναστήρια υπήρχαν πριν από την κατάληψη της πόλης από τους Οθωμανούς και ότι αυτά διατηρήθηκαν μέχρι την Επανάσταση – ορισμένα μάλιστα διατηρούνται μέχρι σήμερα. Την περίοδο της Τουρκοκρατίας δύο αποφάσεις της κεντρικής οθωμανικής εξουσίας φαίνεται ότι οδήγησαν στην ανάπτυξη των μοναστηριών στην Αθήνα. Πρώτον, το διάταγμα του Σελήμ Α΄ το 1519 με το οποίο δίνεται η δυνατότητα μετατροπής των Ναών σε τζαμιά (Κολοβός: 2011, σελ. ix - xviii). Τότε ο Τιμόθεος⁸⁷, μητροπολίτης Ευρίπου, εγκατέλειψε τη Χαλκίδα και ασκήτευσε στην Πεντέλη. Εκεί συνάντησε άλλους ασκητές και δημιούργησαν τη Μονή Κοίμησης της Θεοτόκου που έμεινε γνωστή ως Μονή Πεντέλης (Αλβανάκης: 1905, σ. 1). Η δεύτερη ήταν το 1568 οπότε και η οθωμανική κεντρική εξουσία δήμευσε τις περιουσίες των Μονών (Κολοβός: 2011, σελ. ix - xviii). Όλες οι Μονές της Αττικής αναφέρονται σε τίτλους ιδιοκτησίας γης και ίδρυσης ή επανίδρυσής τους λίγο μετά την ημερομηνία αυτή.⁸⁸ Μάλιστα, δημιουργούνται νέα μοναστήρια ή ανασυνίστανται παλιά όπως ο Άγιος Ιωάννης στον Καρέα από τον Διονύσιο Πετράκη, ενώ άλλες μονές γίνονται μετόχια όπως η Μονή Αστερίου. Από τα στοιχεία φαίνεται ότι τα μοναστήρια στον καζά των Αθηνών είχαν μεγαλύτερη ευελιξία από τα τέλη του 16ου αιώνα.

Τα μοναστήρια στην Αττική συνεργάζονταν με τη Δημογεροντία της Αθήνας. Ηγούμενοι των Μονών γίνονταν Αθηναίοι από την τάξη των νοικοκυραίων, οι οποίοι συνεργάζονταν με τους άρχοντες. Αναφέρεται ότι υπήρχαν πατριαρχικά σιγγίλια και σουλτανικά φερμάνια, με τα οποία οι ηγούμενοι στη Μονή Πεντέλης πρέπει να ήταν από την οικογένεια Δέγλερη και στη Μονή Ασωμάτων Πετράκη από την οικογένεια Πετράκη (Καμπούρογλου: 1995, τ. Α΄, σ. 385). Δεν είναι σίγουρο αν εκδόθηκαν τέτοιου είδους διαταγές, και μάλιστα από τον Σουλτάνο, αλλά είναι σίγουρο ότι καταγράφουν την παράδοση που υπήρχε στην αθηναϊκή κοινωνία σε σχέση με αυτά τα μοναστήρια.

Οι εκτάσεις που κατέχουν τα μοναστήρια στην Αττική δεν προέρχονται από αφιερώματα χριστιανών, αλλά από αγορές των Μονών κυρίως από Οθωμανούς. Με

⁸⁷ Μετέπειτα ανακηρύχθηκε Άγιος από την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία.

⁸⁸ Χαρακτηριστική η περίπτωση της Μονής Πεντέλης, όπου δημιουργείται σύγχυση πώς αγοράστηκαν κτήματα πριν από την ίδρυσή της στην περιοχή Γέρακα.

την αγορά γης τα μοναστήρια επιδιώκουν να αποτελέσουν φορείς τοπικής εξουσίας και πολλές φορές συνδέονται με τα συμφέροντα συγκεκριμένων οικογενειών. Προσπαθούν να αποφύγουν τον έλεγχο της χριστιανικής δημογεροντίας και της τοπικής οθωμανικής εξουσίας αξιοποιώντας τις γνωριμίες που έχουν τόσο στο Πατριαρχείο όσο και με τον Σουλτάνο κερδίζοντας κυρίως φορολογικά προνόμια. Τα προνόμια αυτά αποτυπώνονται με τον χαρακτηρισμό μίας Μονής ως σταυροπηγιακής⁸⁹ και την απαλλαγή από την υποχρέωση να καταβάλλει τη δεκάτη. Αντ' αυτού, οι σταυροπηγιακές δίνουν ως φόρο ένα μικρό αντίτιμο⁹⁰ κυρίως σε τζαμιά που λειτουργούσαν υπό την εποπτεία της Βαλιντέ Χανούμ (μητέρα του Σουλτάνου). Οι φορολογικές ελαφρύνσεις που επιτυγχάνουν τους επιτρέπουν να προβαίνουν σε αγορές κτημάτων ακόμα και την περίοδο του Χασεκί, όπου οι φορολογικές υποχρεώσεις για τους χριστιανούς ήταν δυσβάστακτες.⁹¹

Η εικόνα της γαιοκτησίας των περιοχών του καζά των Αθηνών δείχνει ότι η ιδιοκτησία γης είναι ένδειξη εξουσίας και ότι η γη κατέχεται από θρησκευτικά ιδρύματα, χριστιανικά και μουσουλμανικά. Τα έσοδα από τη διαχείρισή της χρησιμοποιούνται για κοινωφελείς σκοπούς. Ουσιαστικά, η έλλειψη κρατικής κοινωνικής πολιτικής αντικαθίσταται από θρησκευτικά ιδρύματα τα οποία λειτουργούν με την άδεια και την ανοχή της κεντρικής οθωμανικής εξουσίας. Παρακάτω δίνεται ένα συνοπτικό ιστορικό των Μονών που λειτουργούσαν στον καζά των Αθηνών και είχαν τσιφλίκια στα Μεσόγεια.

ΜΟΝΗ ΠΕΝΤΕΛΗΣ

Η Μονή Πεντέλης ιδρύθηκε μάλλον το 1578 στις υπώρειες της Πεντέλης από τον επίσκοπο Ευρίπου και μετέπειτα Άγιο Τιμόθεο.⁹² Ήταν το πιο πλούσιο μοναστήρι μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους (Αλβανάκης: 1905, σ.1). Ο Άγιος Τιμόθεος αγόρασε κτήματα κοντά στη Μονή στη θέση Γέρακα. Για τα όρια του κτήματος είχε προστριβές με την Αγία Φιλοθέη (Καμπούρογλου: 1995, τ. Β', σελ. 390). Προστριβές για τα όρια του κτήματος Παλιά Βραώνα είχε και με τους κολλήγους του τσιφλικιού Παλιά Σπάτα. Οι προστριβές αυτές ήταν η αιτία που ο

⁸⁹ Υπάγονται απευθείας στο Πατριαρχείο.

⁹⁰ Η Μονή Πεντέλης για εκτάσεις πάνω από 100.000 στρέμματα δίνει μόνο 4.000 οκάδες μέλι.

⁹¹ Η Μονή Πετράκη τότε αγοράζει μερίδια στα τσιφλίκια του Κουρσαλά και της Κερατέας.

⁹² Δεν είναι σαφής η ακριβής χρονολογία ίδρυσης της Μονής, πάντως σίγουρα ιδρύθηκε κατά το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα.

ιδρυτής της εγκαταστάθηκε στην Κέα όπου και ίδρυσε μικρό μετόχι (Καμπούρογλου τ. Α, σελ. 385 - 389).

Κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα, η Μονή Πεντέλης αγόρασε διάφορα τσιφλίκια στα Μεσόγεια από Οθωμανούς και συνενώθηκε με την Μονή Ταώ ή Νταού.⁹³ Τελευταία αγορά ήταν το τσιφλίκι Λεγραινά που αγοράστηκε από Κερατιώτες το 1707. Η συνεχής αγορά κτημάτων δημιούργησε πρόβλημα εξυπηρέτησης των φορολογικών υποχρεώσεων της (Μιχαηλάρης: 2007, σελ. 31-47).

Η Μονή ήταν σταυροπηγιακή και δεν πλήρωνε τη δεκάτη, αλλά είχε την υποχρέωση να παραδίδει 3.000 οκάδες μέλι στο τζαμί της Βαλιντέ Χανούμ για την παρασκευή του σαλεπιού την περίοδο του ραμαζανιού. Με την προσάρτηση της Μονής Ταώ, ήταν υποχρεωμένη να παραδίδει 4.000 οκάδες μέλι (Αλβανάκης: 1905, σ. 24). Πρώτος ηγούμενος μετά τον Άγιο Τιμόθεο ορίστηκε από τη δημογεροντία ο Ιερόθεος Δέγλερης και από τότε μέχρι το 1840 οι ηγούμενοι της Μονής προέρχονταν μόνο από την οικογένεια Δέγλερη.

Την περίοδο του Χασεκή η Μονή ταυτίστηκε απόλυτα με τις αποφάσεις της Δημογεροντίας και των αρχόντων. Μετά την πτώση του, φαίνεται ότι έχασε τη δύναμή της (Σκουζές: 1979). και ο εξόριστος πρόκριτος από την οικογένεια Λογοθέτη κατέφυγε στην Κέα όπου είχε μετόχι (Δημητρόπουλος: 2013, σελ. 399 - 414).

ΜΟΝΗ ΠΕΤΡΑΚΗ

Η Μονή Ασωμάτων Πετράκη ιδρύθηκε από τον Δημητσανίτη γιατρό Παρθένιο Πετράκη το 1673. Εκείνος ανακαίνισε τον Ναό των Αγίων Ασωμάτων⁹⁴ στον Λυκαβηττό. Ο Ναός μέχρι τότε ήταν μετόχι της παλιάς Μονής του Αγίου Ιωάννη στον Καρέα (Πουλημένου: 1905, σελ. 15 - 18). Μετά το 1760 η Μονή αγοράζει τσιφλίκια ή και ζευγάρια στα Μεσόγεια. Το 1792 η Μονή αγοράζει το 1/6 του τσιφλικιού Κουρσαλά από Οθωμανούς. Την επόμενη χρονιά, ο Αθηναίος Λογοθέτης⁹⁵ φαίνεται να οικειοποιήθηκε την ιδιοκτησία της Μονής στον Κουρσαλά (Πρόφης: 2010, σελ. 385-431).

⁹³ Οι μοναχοί της Νταού δολοφονήθηκαν όλοι και η περιουσία του Μοναστηριού πέρασε στην ιδιοκτησία της Μονής Πεντέλης. Η Μονή Νταού είχε συγχωνευθεί με τη Μονή Αγίου Νικολάου Καλησσίων στην Εκάλη για να αντιμετωπίσουν τις επεκτατικές τάσεις της Μονής Πεντέλης

⁹⁴ Στην Αττική οι Ταξιάρχες ονομάζονται Άγιοι Ασώματοι.

⁹⁵ Δεν γνωρίζουμε το μικρό του όνομα αφού αναφέρεται ως «κυρ Λογοθέτης».

Ο Πετράκης κινήθηκε μαζί με Αθηναίους από την τάξη των νοικοκυραίων εναντίον του Χασεκί και των δημογερόντων. Ο Χασεκί για να τον εμποδίσει προσπάθησε να δηλητηριάσει τον ηγούμενο Διονύσιο Πετράκη. Μετά τον θάνατο του Χασεκί, η Μονή τέθηκε υπό την προστασία της Βαλιντέ Χανούμ. Τα κτήματα που αγόρασε η Βαλιντέ Χανούμ από τον Χασεκί ενοικιάστηκαν στη Μονή Πετράκη έναντι 1.000 οκάδων μελιού και 1.000 οκάδων ελαιόλαδου (Καμπούρογλου: 1995, τ. Γ' σελ. 120 - 124)

Το 1814 η Μονή Πετράκη αγοράζει από τον Αλή Μπέη ως αντιπρόσωπο της Βαλιντέ Χανούμ το τσιφλίκι Πικέρμι Ραφήνα (Μιχοπούλου, Κανάκης, Γκινοςάτης και Καμπούρογλου: 2000, τ. Α', σ. 397).

ΜΟΝΗ ΚΑΙΣΑΡΙΑΝΗΣ

Η Μονή Καισαριανής, η οποία ονομαζόταν και Συριανή, ιδρύθηκε τον 11ο αιώνα. Ήταν από τα παλαιότερα μοναστήρια της Αττικής με μεγάλη περιουσία στην περιοχή του καζά των Αθηνών. Βρισκόταν στην ομώνυμη περιοχή, νότια του σημερινού προαστίου στις υπώρειες του Υμηττού. Φαίνεται ότι μάλλον η οικογένεια Μπενιζέλου διατηρούσε επαφές με το συγκεκριμένο μοναστήρι και έθεσε υπό την κηδεμονία της την Μονή του Αγίου Ανδρέα που ίδρυσε η Αγία Φιλοθέη⁹⁶ (Καμπούρογλου: 1995, τ.Α σ.138).

Οι ιστοριογράφοι περιγράφουν ότι η Μονή είχε συνεχώς προστριβές με τη Μονή Πεντέλης με αποκορύφωμα την άρση της σταυροπηγιακής ιδιότητάς της το 1716 (Καμπούρογλου: 1995, τ. Β' σελ 157 - 159). Αποτέλεσμα ήταν η Μονή να πληρώνει φόρους στις τοπικές οθωμανικές αρχές που κατά την περίοδο του Χασεκί ήταν δυσβάστακτοι. Το 1790 υπήχθη στη Μητρόπολη Αθηνών λόγω μη πληρωμής των φορολογικών υποχρεώσεων, ενώ υπάρχουν αναφορές για κτήματα που της είχαν απομείνει.

ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΚΥΝΗΓΟΥ

⁹⁶ Το πραγματικό όνομα της Αγίας Φιλοθέης ήταν Τσεβή ή Παρασκευή Μπενιζέλου.

Η Μονή Αγίου Ιωάννη Κυνηγού είναι ένα παλαιό μοναστήρι που ιδρύθηκε τον 10ο αιώνα. Βρίσκεται στο βορειανατολικό τμήμα του Υμηττού κοντά στο διάσελο που σχηματίζεται με την Πεντέλη. Ο Καμπούρογλου αναφέρει ότι οι ηγούμενοι στο μοναστήρι ήταν από τα χωριά των Μεσογείων (Καμπούρογλου: 2000). Δεν γνωρίζουμε κατά πόσο ισχύει αυτό για την περίοδο της Τουρκοκρατίας, αν και αναφέρεται ηγούμενος από το Λιόπεσι την περίοδο του Χασεκί (Χατζησωτηρίου: 1973, σελ. 204-212).

Δεν διατηρούσε μεγάλες εκτάσεις, παρά μόνο κάποιες γύρω από το Μοναστήρι –εκεί όπου είναι σήμερα τα προάστια της Αγίας Παρασκευής και του Χολαργού (Καμπούρογλου: 2000, τ.Β, σελ. 280-298)–, στο Κορωπί και στο Μαρκόπουλο. Οι εκτάσεις της Μονής τον 19ο αιώνα γύρω από το Μοναστήρι κατέχονται από Λιοπεσιώτες καλλιεργητές. Μετά την Επανάσταση, η Μονή έγινε ξωκλήσι και υπήχθη στον κεντρικό Ναό στο Λιόπεσι.⁹⁷

ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΑ ΠΕΙΡΑΙΑ

Η Μονή βρισκόταν στο λιμάνι του Πειραιά και είχε μεγάλες εκτάσεις γύρω από αυτό. Αντιμετώπιζε πρόβλημα λειψυδρίας και για αυτό τον λόγο ο Αθηναίος Ντέκας έφτιαξε αγωγό από την Αθήνα. Για τη συντήρηση του αγωγού αγόρασε υποστατικό, ωστόσο δεν υπάρχει αναφορά για την τοποθεσία του (Φιλαδελφεύς: 1902). Καθώς η Μονή είχε ζευγάρι στο τσιφλίκι Κουρσαλά υποθέτουμε ότι είναι αυτό.

Παρακάτω παρατίθεται πίνακας με τα τσιφλίκια των Μονών στα Μεσόγεια λίγο πριν την Επανάσταση.⁹⁸

⁹⁷Άλλοτε είναι ο Άγιος Αθανάσιος, μετά ο Ναός της Χριστού Γέννησης και στις αρχές του 20ού αιώνα ο Ναός της Ζωοδόχου Πηγής.

⁹⁸Τα ονόματα φαίνονται από τα συμβόλαια αγοράς που παραθέτει ο Καμπούρογλου στο «Μνημεία των Αθηναίων». Η έκταση της Παλιοπαναγιάς αναφέρεται στο έργο του Χατζησωτηρίου (Χατζησωτηρίου: 1973, σ. 293 -294). Η έκταση σε στρέμματα φαίνεται από το Αρχείο της Β' Αγροτικής Μεταρρύθμισης (ΓΑΚ, Αρχείο Πολιτικής Διανομής)

ΠΙΝΑΚΑΣ 6: ΤΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑΚΑ ΤΣΙΦΛΙΚΙΑ ΣΤΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑ

ΤΣΙΦΛΙΚΙ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΕΚΤΑΣΗ ⁹⁹	ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ
Χεροτσακούλι	Πεντέλη, Εκάλη, Μάτι και Μεσόγεια		Μονή Πεντέλης	100%
Βουρβάς	Μεσόγεια	25.000	Μονή Πεντέλης	100%
Βραώνα	Μεσόγεια	25.000	Μονή Πεντέλης	100%
Αγία Τριάδα	Μεσόγεια	2.500	Μονή Πεντέλης	100%
Γέρακας	Μεσόγεια	12.000	Μονή Πεντέλης	100%
Λεγραινά	Μεσόγεια	15.000	Μονή Πεντέλης	100%
Αλυκές	Βούλα, Γλυφάδα		Μονή Πεντέλης	100%
Βάρη	Μεσόγεια	15.000	Μονή Πετράκη	100%
Ραψανάς	Μεσόγεια	2 ζευγάρια	Μονή Πετράκη	100%
Κουρσαλάς	Μεσόγεια	120.000 ¹⁰⁰	Μονή	1/6

⁹⁹Σε στρέμματα.

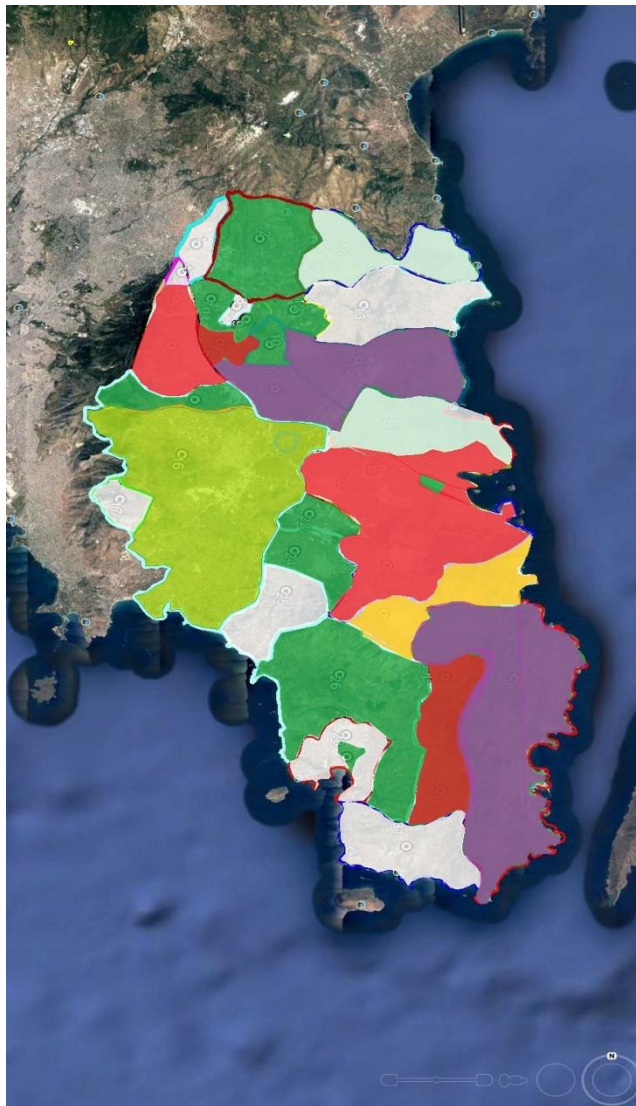
			Πετράκη	
Λυκουρίζα	Μεσόγεια	10.000	Μονή Πετράκη	Σε διαμάχη με τους κολλήγους
Αμάχαιρη	Μεσόγεια	2.500	Μονή Πετράκη	Σε διάφορα λαχίδια
Πικέρμι Ραφήνα	Μεσόγεια		Μονή Πετράκη	100%
Ανάβυσσος	Μεσόγεια	2.500	Μονή Καισαριανής	100%
Παλιοπαναγιά	Μεσόγεια	2.500	Μονή Καισαριανής	100%
Γύρω από το Μοναστήρι	Μεσόγεια και Αθήνα		Μονή Αγίου Ιωάννου Κυνηγού	100%
ΣινγιανιώτεΚορωπίου	Μεσόγεια	1.500	Μονή Αγίου Ιωάννου Κυνηγού	100% ¹⁰¹
Αγροί στο Μαρκόπουλο	Μεσόγεια	1.000	Μονή Αγίου Ιωάννου Κυνηγού	100%
Σπυριδωνίτικα	Μεσόγεια	2.000	Μονή Αγίου Σπυρίδωνα	100% ¹⁰²

¹⁰⁰Συνολική έκταση.

¹⁰¹Το τσιφλίκι ήταν εντός των ορίων του τσιφλικιού Κουρσαλά. Στην πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση φαίνεται ενιαίο σε αντίθεση με την ιδιοκτησία της Μονής Πετράκη και τις πρώην οθωμανικές.

¹⁰²Το τσιφλίκι ήταν εντός των ορίων του τσιφλικιού Κουρσαλά. Στην πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση φαίνεται ενιαίο σε αντίθεση με την ιδιοκτησία της Μονής Πετράκη και τις πρώην οθωμανικές.

ΧΑΡΤΗΣ 6: ΟΙ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΕΣ ΣΤΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑ ΛΙΓΟ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ: Πηγές για τις ιδιοκτησίες είναι οι περιγραφές για τα τσιφλίκια στο Αρχείο της Μικτής Επιτροπής, οι αγορές των Μοναστηριών όπως περιγράφονται από τον Καμπούρογλου και ιδιωτικές συλλογές

 Μουσουλμανικά

 Μοναστηριακά

Τσιφλίκι Κουρσαλά*

Συνιδιοκτησίες των κολλήγων με τα μοναστήρια

Συνιδιοκτησίες των κολλήγων με Οθωμανούς

Αποκλειστικά ιδιοκτησίες των κολλήγων

*Συνιδιοκτησία Μονής Πετράκη, Μονής Αγίου Ιωάννη Κυνηγού και η Μονής Αγίου Σπυρίδωνα Πειραιά με Οθωμανούς

2.2. Η διαδικασία της μεταβίβασης

ΜΙΚΤΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ήδη με την έναρξη των διαπραγματεύσεων για την αναγνώριση του νεοελληνικού κράτους τέθηκε το θέμα της αποζημίωσης των οθωμανικών ιδιοκτησιών. Το 1827 με τη Συνθήκη του Λονδίνου κατατέθηκαν προτάσεις για τον τρόπο αποζημίωσης (Μπαμίχα: 2008, σ. 11). Οι συζητήσεις κατέληξαν στην υπογραφή του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου στις 3/15.2.1830 όπου αναγνωρίστηκε η ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους. Με το πρωτόκολλο αυτό δόθηκε η δυνατότητα στους Οθωμανούς να πουλήσουν τη γη που κατείχαν εντός των διοικητικών ορίων των καζάδων της Αθήνας, της Θήβας, της Λαμίας και του Ευρίπου (Χαλκίδας).¹⁰³ Η επιλογή αυτών των περιοχών σχετίζεται με την ύπαρξη εκείνη την περίοδο οθωμανικής φρουράς. Στην Αθήνα υπήρχε πράγματι οθωμανική φρουρά 300 ατόμων, παρόλο που οι ντόπιοι Οθωμανοί είχαν αποχωρήσει το 1822.

Στα τέλη του Ιουλίου του 1830 οι Οθωμανοί αποστέλλουν τον αρχιδικαστή (μολλά) Χατζή Ισμαήλ Μπέη για να ξεκινήσουν οι αγοραπωλησίες. Εκείνος συντάσσει τα πωλητήρια έγγραφα και η ελληνική κυβέρνηση διορίζει τριμελή επιτροπή για την αναγνώριση των αγοραπωλησιών. Η επιτροπή αποτελούνταν από τους Σπ. Καλογερόπουλο, Κ. Μάνο, και Ι. Μίσσιο. Τον Σεπτέμβριο του 1830

¹⁰³ Δεν είναι σαφές σε ποιες περιοχές αναφέρονται αφού η βιβλιογραφία αναφέρει γενικά Εύβοια, Αττική, Βοιωτία και Φθιώτιδα. Από το Αρχείο της Μικτής Επιτροπής και τα χωριά στα οποία αναφέρονται είναι σίγουρα όλη η Εύβοια, ο καζάς των Αθηνών ό.π., της Θήβας και της Λαμίας. Τα όρια των συγκεκριμένων καζάδων δεν είναι γνωστά. Αναφέρεται το Πατρατζίκ (Υπάτη), χωριά στον Μπράλο (Νευρόπολη) και τη Θήβα. Ο Γ. Λεβέντης είχε αγοράσει τσιφλίκια στην Ελευσίνα από τον Κιαμήλ Μπέη τα οποία δεν αναγνωρίστηκαν.

διορίστηκε ο γερουσιαστής Περρούκας, και προσωπικός φίλος του Καποδίστρια, ως αρμόδιος για την τελική επικύρωση (Δρίκος: 1994 σ. 27).

Το πρώτο πρόβλημα που αντιμετώπισε η επιτροπή ήταν η αδυναμία εύρεσης τίτλων αφού οι Οθωμανοί, τουλάχιστον της Αθήνας, ισχυρίζονταν ότι οι τίτλοι χάθηκαν κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Ακρόπολης το 1822. Οι ισχυρισμοί θεωρήθηκαν βάσιμοι και δόθηκε η δυνατότητα αναγνώρισης ιδιοκτησίας με καταθέσεις ντόπιων μαρτύρων για τα όρια.¹⁰⁴ Οι διαχειριστές των βακουφίων (οι μουτεβελλήδες) αναγνωρίζονται ως ουδιοκτήτες τους (Δημητριάδης: 2018, σ. 64).¹⁰⁵

Ένα από τα βασικά ερωτήματα που απασχόλησαν την ελληνική κυβέρνηση είναι ποιοι θα ήταν οι αγοραστές και αν μπορούσε η ίδια να αγοράσει τις εκτάσεις. Οι προσπάθειες του Καποδίστρια να συνάψει δάνειο για την αγορά των κτημάτων αυτών δεν φαίνεται να ευοδώθηκαν. Οι Οθωμανοί πίεζαν τη νέα ελληνική κυβέρνηση να αγοράσει τις εκτάσεις αυτές, ακόμα και ο ίδιος ο Χατζή Ισμαήλ Μπέη πρότεινε να αγοράσει η ελληνική κυβέρνηση τουλάχιστον τα τσιφλίκια και να αναλάβει η ίδια τη διαδικασία της αγοραπωλησίας (Δρίκος: 1994 σελ. 19 - 25).

Ο Περρούκας κωλυσιεργούσε προσπαθώντας να δώσει χρόνο στην ελληνική κυβέρνηση για να μπορέσει να αγοράσει τις ιδιοκτησίες. Τελικά, προτιμήθηκε να πουληθούν σε ιδιώτες με πιθανότερη εκδοχή την προσπάθεια του Καποδίστρια να

¹⁰⁴Ο Δρίκος αναφέρει ότι κάποιοι Αθηναίοι ονόματι Παλαιολόγος διατηρούσε το οθωμανικό κτηματολόγιο αλλά δεν το είχε παραδώσει. Ο ισχυρισμός δεν φαίνεται ιδιαίτερα βάσιμος (Δρίκος: 1991).

¹⁰⁵«Βακούφι» κυριολεκτικά σημαίνει αφιέρωμα, με τον ίδιο όμως όρο επικράτησε να ονομάζονται τα αγαθοεργά κυρίως καταστήματα υπέρ των σκοπών των οποίων γίνονταν οι αφιερώσεις όπως και η περιουσία που χρησίμευε στη συντήρησή τους. Κατά βάση διακρίνονταν στα θρησκευτικά βακούφια (τζαμιά, τεμνένη, μεντρεσέδες, δηλαδή ακίνητα των οποίων τα εισοδήματα προορίζονται για τη διατήρηση θρησκευτικού οικοδομήματος), τα κοινωνικά αφιερώματα (πτωχοκομεία, νοσοκομεία, πηγές, φρέατα κ. ά.) και τα βακούφια «της συνηθείας» ή αλλιώς «κοινά» ή «οικογενειακά» (εβλάτ, εβλαδιέ). Τα οικογενειακά βακούφια, όπως αποκαλύπτει και το όνομά τους, ήταν ακίνητα κτήματα που αγοράζονταν έναντι μικρού αντιτίμου από τα τζαμιά και αποτελούσαν αφιερώματα υπέρ των τέκνων του αφιερωτή που κρατούσαν το δικαίωμα διηνεκούς επικαρπίας, αλλά τις περισσότερες φορές χωρίς το δικαίωμα άσκησης οποιασδήποτε πράξης κυριότητας, η οποία ανήκε πλέον στο τζαμί. Σε αυτές τις περιπτώσεις ο ιερός σκοπός της αφιέρωσης, δηλαδή η διάθεση των προσόδων υπέρ των φτωχών, θα εκπληρωνόταν μετά το θάνατο και του τελευταίου κληρονόμου του πρώτου αφιερωτή. Η περιγραφή των βακουφίων Αδή ταυτίζεται με εκείνη των Εβλάτ, αν και ο πρώτος όρος σπάνια χρησιμοποιείται. Αυτή η κατηγορία βακουφικών κτημάτων χαρακτηρίζεται ως μη γνήσια και καταχρηστική, επειδή ο λόγος δημιουργίας της ήταν οι προσπάθειες των Οθωμανών γαιοκτημόνων να διασώσουν τις ιδιοκτησίες τους από τη σκληρή φορολόγηση και τους σφετερισμούς. Καθώς οι αφιερωματικές γαίες προστατεύονταν από δημεύσεις, κατασχέσεις και φορολογία, τα εισοδήματα των κληρονόμων εξασφαλιζόνταν έναντι ενός μικρού ετήσιου τιμήματος (ιτζαρέ) που καταβαλλόταν στο τέμενος ή το φιλανθρωπικό ίδρυμα όπου είχε γίνει η αφιέρωση. Βλ. Ν. Π. Ελευθεριάδης, *Οι Μουσουλμάνοι εν Ελλάδι*, Αθήνα 1913, σ. 24· Νάκος, *Αι Μεγάλαι Δυνάμεις*, σ. 52, 65-67· McGrew, *ό. π.*, σ. 26. (Μπαμίχα: 2008, σ. 15)

δημιουργήσει κύκλο υποστηρικτών και μάλιστα από ανθρώπους που δεν ήταν ελληνικής καταγωγής απαραίτητα, αφού αρκετά κτήματα αγοράστηκαν από ξένους ή Έλληνες της διασποράς (Δημητριάδης: 2018, σ. 69).

Τα τσιφλίκια στην Αττική, αν και τα πιο άγονα, πουλήθηκαν άμεσα αφού οι επενδυτές τα έβρισκαν πιο «ελκυστικά» σε σχέση με εκείνα στην Εύβοια. Βασικοί λόγοι ήταν η γειτνίαση με την πρωτεύουσα και η διάθεση συνεργασίας των κολλήγων με τους νέους αγοραστές (Δημητριάδης: 2018, σ.75). Οι συλλογικότητες των χωρικών συνεχίζουν να αγοράζουν γη όπου μπορούν και κυρίως στα τσιφλίκια στα οποία έχουν ήδη μερίδια. Φαίνεται ότι είχαν χρήματα και πριν από την Επανάσταση, αφού αγόραζαν γη και μετά την πτώση του Χασεκή. Τα χρήματα που χρησιμοποιήθηκαν για την αγορά κτημάτων μετά την Επανάσταση πιθανώς να προέρχονται από πλιάτσικο όπως συνάγεται από τις προφορικές παραδόσεις.¹⁰⁶

Το βασικότερο πρόβλημα όμως ήταν η οριοθέτηση των τσιφλικιών, πρόβλημα που δεν έχει βρει λύση μέχρι σήμερα. Οι Οθωμανοί είχαν τίτλους παραχωρημένους από τον Σουλτάνο με ισόβια νομή και κληρονομικό δικαίωμα σύμφωνα με το οθωμανικό δίκαιο (Δημητριάδης: 2018, σ. 64). Ωστόσο, μπορούσαν να πουλήσουν ακίνητα που είχαν κατά τύπο μόνο ιδιοκτησία σύμφωνα με το ελληνορωμαϊκό δίκαιο. Το πρόβλημα ξεπεράστηκε και αναγνωρίστηκε η ιδιοκτησία για τις καλλιεργούμενες γαίες. Τα όρια όμως των τσιφλικιών δεν ήταν ξεκάθαρα για αυτά που ονόμαζαν στην Αττική «άγρια» και δάση. Πολλοί θεωρούσαν ότι τα μη καλλιεργούμενα είναι δημόσια και όχι ιδιωτικά, ενώ κάποιοι θεωρούσαν ότι δημόσιες είναι και οι γαίες σε αγρανάπαυση.¹⁰⁷ Ο Περρούκας αρχικά υποστήριζε ότι αυτές οι εκτάσεις ήταν δημόσιες. Στη συνέχεια διαπίστωσε ότι αν υιοθετούσε την άποψη αυτή θα αμφισβητούνταν οι ιδιοκτησίες των ιδιωτικών τσιφλικιών στην Πελοπόννησο από όπου καταγόταν και είχε ευρέα συμφέροντα. Επιπλέον κάτι τέτοιο δεν ήταν

¹⁰⁶ Πάντα στις αφηγήσεις κάποιος Άγιος και κυρίως η Παναγία και η Αγία Παρασκευή τους φανέρωνε ένα κρυμμένο θησαυρό σε απίθανα σημεία (σε δεξαμενές, κρυμμένα κιούπια, σε βραγούς, κάτω από δέντρα που μόνο η Παναγία γνώριζε) (Αρχαική Συλλογή Ιωάννη Ηλία, Γενεαλογικά δέντρα πολλών οικογενειών).

¹⁰⁷ Σε ανασκόπηση του έργου τους για την πρώτη περίοδο λειτουργίας της επιτροπής αναφέρουν ότι: «Η Επιτροπή (...) νομίζει ότι τό περί γαιών, δασών και λιμνών πρόβλημα είναι ανεπιστήρικτον. Όχι μόνον ο Ισμαήλ μπέης έστειλε εις την Κυβέρνησιν διάφορα αντίγραφα παλαιών εγγράφων, δι' ων απεδείκνυνεν ότι πολλοί Οθωμανοί είχαν δικαίωμα ιδιοκτησίας εις τα ανωτέρω κτήματα, αλλά εις την Αττικήν ακόμη, μοναστήρια, χωρία και διάφοροι ιδιώται Χριστιανοί, τοιαύτης φύσεως ιδιοκτησίας, καθώς και εις Πελοπόννησον και αλλαχού και ήθελεν είσθαι άιότοπον του να επιστηρίξη τις ότι, ενώ οι λεγόμενοι παρά των Οθωμανών ραγιάδες είχαν το τοιούτον δικαίωμα, μόνο αυτοί εστερούντο αυτού του προνομίου» (Μπαμύχα: 2008, σ.33).

λειτουργικό για τη νομαδική κτηνοτροφία, την υλοτομία και τη μελισσοκομία και θα καθιστούσε τα τσιφλίκια μη ελκυστικά (Δημητριάδης: 2018, σ. 73). Ο Μαυροκορδάτος εναντιώθηκε στη λογική αυτή και πρότεινε οι νέοι ιδιοκτήτες να έχουν τη νομή (Δημητριάδης: 2018, σ. 80).

Ο Καποδίστριας προσπαθούσε να βρει λύση για το πρόβλημα που είχε δημιουργηθεί. Στο πλαίσιο των ενεργειών αυτών, άλλαξε τη σύσταση της Επιτροπής αντικαθιστώντας τα μέλη της με τους Γεώργιο Αινιάνα, Δ. Δημητρακόπουλο και Γ. Χαραλάμπη, ενώ συναντήθηκε στη Σαλαμίνα με εκπροσώπους των Οθωμανών. Οι συζητήσεις αυτές και με την πίεση των μεγάλων δυνάμεων κατέληξαν στην υπογραφή της σύμβασης στις 28.3.1835 όπου αναγνωρίστηκαν τα τσιφλίκια ως ιδιοκτησίες σύμφωνα με το ελληνορωμαϊκό δίκαιο. Το 1836 ψηφίστηκε ο Νόμος περί δασών (ΒΔ 17.11.1836) με τον οποίο υποχρεώνονταν οι νέοι ιδιοκτήτες να δηλώσουν τα δάση και αναγνωριζόταν στα τσιφλίκια το δάσος ως αναπόσπαστο μέρος του αγροκτήματος (Μαρκουλή: 2010, σ. 40). Οι νέοι αγοραστές δήλωσαν τις εκτάσεις και αναγνωρίστηκαν τα δάση ως ιδιοκτησίες τους. Για τις συλλογικότητες των χωρικών δεν ακολουθήθηκε η ίδια διαδικασία με χαρακτηριστικότερη περίπτωση αυτή της Κερατέας.¹⁰⁸

2.3. Οι νέοι ιδιοκτήτες

ΟΙ ΚΟΙΝΟΤΙΚΕΣ ΕΠΙΤΡΟΠΕΣ¹⁰⁹

Οι Κοινοτικές επιτροπές στα Μεσόγεια αγοράζουν γη από τους Οθωμανούς που φεύγουν από το 1832 και μετά. Ήδη τα περισσότερα τσιφλίκια είχαν πουληθεί σε επενδυτές (Δρίκος: 1994, σ.31). Οι κοινοτικές επιτροπές αγοράζουν μερίδια Οθωμανών σε τσιφλίκια στα οποία έχουν ήδη ιδιοκτησία¹¹⁰ ή συνιδιοκτησία με τη Μονή Πετράκη.¹¹¹ Εξαίρεση αποτελεί η κοινότητα του Λιόπεσι όπου μερίδια αγοράζουν κυρίως Αθηναίοι. Η πιο δυσάρεστη εξέλιξη αφορά τα τσιφλίκια Όλυμπο

¹⁰⁸Στα ΓΑΚ δεν υπάρχει ο φάκελος για την αγορά του τσιφλικιού Ντάρδεζα, ενώ τα αντίγραφα των εγγράφων διασώζονται σε ιδιωτικά αρχεία (Στρατοκόπος: 2010). Θεωρούμε πολύ πιθανό ότι ο φάκελος αφαιρέθηκε σκόπιμα σε παλαιότερο χρόνο λόγω της δίκης της Κοινοτικής Επιτροπής με το ελληνικό δημόσιο τη δεκαετία του 1870.

¹⁰⁹Χρησιμοποιείται εδώ ο όρος κοινοτική επιτροπή για να δηλώσει τις συλλογικότητες των χωρικών. Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται από το 1840 και εντεύθεν στα συμβολαιογραφικά πληρεξούσια. Στην οθωμανική αυτοκρατορία ονομάζονταν επίτροποι των χωριών

¹¹⁰Αφορά την περίπτωση του τσιφλικιού Κουρσαλά στο Κορωπί, Ντάρδεζα Κερατέα, τα Παλιά Σπάτα στα Σπάτα και τα λαχίδια του Χαμζά Εφέντη στο Μαρκόπουλο

¹¹¹Στην Κερατέα και στον Κουρσαλά.

και Χαρβάτι τα οποία αγοράστηκαν από νέους ιδιοκτήτες και δεν αναγνωρίστηκε κανένα δικαίωμα στους κολλήγους. Το αποτέλεσμα είναι ο πρώτος οικισμός να εγκαταλειφθεί και ο δεύτερος να αποτελέσει χωριό τσιφλίκι με κολλήγους από άλλα κυρίως μέρη, αφού οι γηγενείς μετακινήθηκαν στα υπόλοιπα Μεσόγεια.

Στα πωλητήρια έγγραφα οι επιτροπές των χωριών αναγνωρίζονται ως πληρεξούσιοι των χωριών με ιδιαίτερη νομική υπόσταση. Στις επιτροπές συμμετέχουν όλοι οι κολλήγοι που διαμένουν στο ίδιο χωριό και ουσιαστικά για πρώτη φορά τα χωριά παρουσιάζονται ως ενιαία, ενώ οι εσωτερικές διαφορές που ενδεχομένως υπήρχαν δεν είναι εύκολα αντιληπτές.¹¹² Η κοινοτική Επιτροπή Κουβαρά αγοράζει το τσιφλίκι δυτικά από την κτηματική του περιφέρεια και μερικές οικογένειες από τον Κουβαρά δημιουργούν τον οικισμό Καλύβια ή Εννέα Πύργοι. Εξαίρεση της ομαδικής προσπάθειας αποτελούν τα Σπάτα. Οι κολλήγοι του τσιφλικιού Παλαιά Σπάτα μετακινούνται από τον οικισμό στο Βαθύ Πηγάδι, στη θέση που βρίσκεται σήμερα το χωριό, μαζί με κολλήγους από γειτονικά τσιφλίκια. Οι αγορές που γίνονται στο τσιφλίκι Παλιά Σπάτα γίνονται αποκλειστικά από συγκεκριμένες οικογένειες που διαμένουν στον οικισμό στο Βαθύ Πηγάδι (ΓΑΚ: Αρχείο μικτής Επιτροπής Φ 31 – 35).¹¹³

Οι αγορές αυτές δεν πραγματοποιήθηκαν πάντα με την σύμφωνη γνώμη όλων των κατοίκων. Ειδικότερα, στο Κορωπί και στα Καλύβια συγκεκριμένες οικογένειες προσπάθησαν να αγοράσουν εκτάσεις ξεχωριστά από την κοινότητα. Η κοινότητα Κορωπίου έδωσε αποζημίωση με ένα επιπλέον αγρό και επιστροφή των χρημάτων.¹¹⁴ Στον αγρό που δόθηκε διασώζεται ένα ζευγαρόσπιτο που πιθανώς έκτισε ο Μίχας και για τον λόγο αυτό πιθανώς εξηγείται η παραχώρηση του συγκεκριμένου αγρού. Η κοινότητα Καλυβίων αγνόησε την αγορά και απείλησε τους συγκεκριμένους με αποβολή από την κοινότητα (ΓΑΚ, Αρχείο Μικτής Επιτροπής Φ31- Φ35).¹¹⁵ Και οι δύο περιπτώσεις δεικνύουν την ύπαρξη μίας άτυπης συμφωνίας μεταξύ των κολλήγων με σκοπό τη δημιουργία μίας κοινής συλλογικότητας, η οποία υπακούει

¹¹²Στο Μαρκόπουλο για πρώτη φορά συμμετέχουν οι κολλήγοι της Μονής Πεντέλης. Στο Λιόπεσι οι κολλήγοι από όλα τα τσιφλίκια συμμετέχουν από κοινού σε αγορές.

¹¹³Αγορές σε διάφορες θέσεις του τσιφλικιού από τις οικογένειες Γιαννάκη, Μπέκα, Παππά (πιθανώς πρόκειται για την οικογένεια Πρίφτη που στα αρβανίτικα σημαίνει Παπάς).

¹¹⁴Ο Μίχας αγόρασε μερίδιο από Οθωμανό ιδιοκτήτη πριν από την αγορά της κοινότητας. Σε έγγραφο αναφέρεται ο συμβιβασμός του Μίχα με την κοινότητα στον οποίο δόθηκε επιπλέον αγρός στη θέση Κρο (ΓΑΚ, Αρχείο Μικτής Επιτροπής Φ32).

¹¹⁵Αναφορά των συγκεκριμένων αγοραστών. Δεν μπορούν να αναφερθούν τα ονόματα λόγω του Νόμου περί προσωπικών δεδομένων.

και στηρίζεται στις συνήθειες και στους προφορικούς κανόνες που ίσχυαν από την περίοδο των Οθωμανών.

Μετά την αναγνώριση των αγοραπωλησιών από την Μικτή Επιτροπή το 1835, την επόμενη χρονιά οι πληρεξούσιοι των κοινοτήτων κατοχυρώνουν τους τίτλους με πωλητήρια που συντάσσονται από Έλληνα συμβολαιογράφο. Οι χωρικοί σε όποια τσιφλίκια αγοράζουν και στα οποία δεν υπάρχουν «δάση» προχωρούν σε εκχερσώσεις στα «άγρια» καθόλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Αντιλαμβάνονται ότι με τη φύτευση και την εκχέρσωση κατοχυρώνουν τις ιδιοκτησίες τους. Οι εκχερσώσεις γίνονται σύμφωνα με τους κανόνες της περιοχής¹¹⁶ και με την επίβλεψη των κοινοτικών επιτροπών. Οι συλλογικότητες των χωρικών για τις οποίες σταδιακά καθιερώνεται η ονομασία «κοινοτικές επιτροπές» διαχειρίζονται τη νομή των άγριων και των δασών από το 1831 για την αποφυγή συγκρούσεων μεταξύ κτηνοτρόφων και γεωργών (Σωτηρίου: 1951 σ. 14). Οι αρμόδιοι φορείς του ελληνικού δημοσίου επιτρέπουν τη διαχείριση της νομής από τις κοινοτικές επιτροπές, αφενός, διότι με αυτό τον τρόπο επιτυγχάνεται η ηρεμία και η ασφάλεια στο αγροτικό περιβάλλον, αφετέρου, λόγω του ότι η δραστηριότητα αυτή δεν έχει αξιόλογο οικονομικό ενδιαφέρον.

ΙΔΙΩΤΕΣ ΑΓΟΡΑΣΤΕΣ

Αρκετοί από τους νέους ιδιοκτήτες αγόρασαν τσιφλίκια, αγρούς και σπίτια σε διάφορες τοποθεσίες της Αττικής, όπως ο Ιωάννης Φενερλής, ο Δημήτριος Θεοδωράκης, ο Γεώργιος Λεβέντης (Δρίκος: 1994).¹¹⁷ Ήδη από το 1831 κάποιοι από τους νέους αγοραστές μεταπωλούν τις ιδιοκτησίες τους σε άλλους (ΓΑΚ, Αρχείο Μικτής Επιτροπής Φ 31 – 35, Κάντζα, Χαρβάτι και Κουρσαλάς). Στην περίπτωση που ο αγοραστής ήθελε να εξελίξει τις καλλιεργητικές πρακτικές στο τσιφλίκι προϋπέθετε την επένδυση και άλλων χρημάτων, τα οποία υπολογίζονται στο 58% της αρχικής επένδυσης (Δημητριάδης: 2018, σ. 116).

Οι νέοι αγοραστές δεν είναι από την περιοχή του καζά των Αθηνών, εκτός από τη Θεανώ Ανάργυρου Πετράκη και τον Άγγελο Γέροντα που αγοράζουν μερίδια στα τσιφλίκια Κόκλα και Μπάλα με κολλήγους από το Λιόπεσι (ΓΑΚ, Αρχείο Μικτής Επιτροπής Φ 23, 34, 44 και Χατζησωτηρίου: 1973, σελ. 284 – 290 και 307).

¹¹⁶Εκχερσώνουν εκτάσεις που είναι ίδιες σε φάρδος με τις καλλιεργήσιμες.

¹¹⁷Ο Φενερλής αγόρασε στον Κουρσαλά, ο Θεοδωράκης τον Καρελλά, ο Λεβέντης στον Ντάγλα, ο Σκυλίτσας το Χαβάτι και την Κάντζα (ΓΑΚ, Αρχείο Μικτής Επιτροπής).

Οι περισσότεροι από αυτούς είναι ετερόχθονες, ωστόσο δεν είμαστε βέβαιοι παρά μόνο για ελάχιστους που ήταν από την Ύδρα και την Αίγινα.¹¹⁸ Το Χαρβάτι πουλήθηκε στον γάλλο υπήκοο και πρόξενο στην Ελλάδα Ρουάν το 1835 από τον Σκυλίτση (Πρίφτης: 1988 σελ. 155 - 182).

Οι νέοι αγοραστές δεν προχώρησαν σε επενδύσεις, αλλά διατήρησαν τις προηγούμενες καλλιεργητικές πρακτικές. Οι κινήσεις τους φανερώνουν ότι επιθυμούσαν να επενδύσουν κεφάλαια που ήδη είχαν με σκοπό περισσότερο την εξασφάλιση των κεφαλαίων τους παρά την ανάπτυξη της γεωργίας. Κάτι τέτοιο δεν θα μπορούσε να είναι εφικτό, εφόσον ήταν συνιδιοκτήτες με τους κολλήγους στα περισσότερα τσιφλίκια. Ορισμένοι από αυτούς μεταπώλησαν τις αγορές τους με προφανή σκοπό το βραχυπρόθεσμο κέρδος.¹¹⁹

Οι νέοι αγοραστές δεν είναι γόνοι παλαιών οικογενειών, αλλά νέες οικογένειες που έχουν φιλικές σχέσεις με τον Καποδίστρια και το γαλλικό κόμμα. Στην Αττική υπήρχαν ισχυρά μουσουλμανικά και χριστιανικά ιερά ιδρύματα και κατά συνέπεια «είχε εδραιωθεί πολιτική αυτοδιοίκηση η οποία θα επιζητούσε την διατήρηση ή και αύξηση των προνομίων τους» (Χέρινγκ: 2006, σ. 68). Με αυτόν τον τρόπο ο Καποδίστριας επιτύγχανε να έχει δίπλα στην πρωτεύουσα ισχυρούς γαιοκτήμονες που διατηρούσαν φιλικές σχέσεις μαζί του.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση του τσιφλικιού Χαρβάτι.¹²⁰ Ο Roujoux, γάλλος υποπρόξενος στις Κυκλάδες, αγοράζει το 1843 το τσιφλίκι από τον γάλλο πρόξενο Ρουάν. Το Χαρβάτι, χωριό από την περίοδο της Τουρκοκρατίας, πουλήθηκε στους νέους αγοραστές χωρίς να τους αναγνωριστούν τα μούλκια¹²¹ (Δημητριάδης: 2018, σ. 153). Ο νέος ιδιοκτήτης γκρέμισε τα παλιά σπίτια των κολλήγων και έκτισε καινούργια. Έφερε από τη Γαλλία νέα σιδερένια άροτρα και ανέπτυξε τη σταβλίσια κτηνοτροφία, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την κατάργηση της διетуός αγρανάπαυσης. Το όλο εγχείρημα απέτυχε και το τσιφλίκι πουλήθηκε το 1853 (Πρίφτης: 1988 σελ. 155 - 182). Το Χαρβάτι δεν αναπτύχθηκε όπως τα υπόλοιπα χωριά των Μεσογείων με αποτέλεσμα οι ντόπιοι κολλήγοι να μετακινηθούν στα

¹¹⁸Ο Μαρκέλλος, αγοραστής του Ολύμπου, είναι από την Αίγινα και ο Θεοδωράκης, αγοραστής του Καρελλά, από την Ύδρα

¹¹⁹Ο Σκυλίτσης και ο Φενερλής(ΓΑΚ, Αρχείο Μικτής Επιτροπής).

¹²⁰Η σημερινή Παλλήνη.

¹²¹Δεν γνωρίζουμε αν αυτό ήταν μεθοδευμένο.καθώς φαίνεται ότι το τσιφλίκι ήταν τριτάρικο και δεν αναφέρεται σούμπασης.

διπλανά χωριά και να αντικατασταθούν από άλλους, κυρίως από τις Κυκλάδες (Οικονόμου: 2018). Παρόμοια τύχη είχαν και οι κολλήγοι του τσιφλικιού Όλυμπος.

Οι επικυρώσεις των ιδιοκτησιών τους έγιναν χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα, καθώς όλες ολοκληρώθηκαν μέχρι το 1837, σε αντίθεση με τις αγορές των συλλογικοτήτων των χωρικών (ΓΑΚ, Αρχείο Μικτής Επιτροπής Φ 31 - 35).¹²² Τα δάση αναγνωρίστηκαν ως ιδιωτικά σύμφωνα με τον Νόμο περί Δασών του 1836. Οι κινήσεις αυτές φανερώσουν την πολιτική του νέου ελληνικού κράτους να παραχωρήσει μόνο σε ιδιώτες τα δάση και τις βοσκές (Πετμεζάς: 2003, σ. 46).

2.4. Μια ιδιαίτερη περίπτωση «μεταβίβασης»: οι νεοφώτιστες Αθηναίες Οθωμανίδες.

ΝΕΟΦΩΤΙΣΤΟΙ

Μία άλλη περίπτωση μεταβίβασης, όχι ιδιαίτερα γνωστή, αφορά τους «αιχμαλώτους» κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Οι Οθωμανοί κρατούμενοι των Ελλήνων τις περισσότερες φορές δολοφονούνταν και σε σπάνιες περιπτώσεις ανταλλάσσονταν. Στην αρχή της Επανάστασης οι χριστιανοί βάπτιζαν τους «αιχμαλώτους» και τους ονόμαζαν «νεοφώτιστους», με χαρακτηριστικότερη περίπτωση αυτή των Οθωμανών στη Λειβαδιά (Βακαλόπουλος: 2016, σ. 53). Με την εμφάνιση όμως των στρατευμάτων του Ιμπράημ, οι αιχμάλωτοι βοήθησαν τα οθωμανικά στρατεύματα αποτελώντας οδηγούς στην πορεία των στρατευμάτων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα το βουλευτικό να εκδώσει οδηγία να αποφεύγονται οι «βαπτίσεις» και οι ανταλλαγές μέχρι το τέλος των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Κατά τη διάρκεια των πολεμικών συγκρούσεων δεν έλειψαν οι δολοφονίες και οι πιέσεις για την αρπαγή μεγάλων χρηματικών ποσών από τους Οθωμανούς, όπως αυτή του Κιαμήλ Μπέη¹²³ (Βακαλόπουλος: 2016, σελ. 67-77).

Η Μικτή Επιτροπή Πώλησης Οθωμανικών Κτημάτων αναγνώρισε ιδιοκτησίες στις αιχμάλωτες Αθηναίες Οθωμανές παρά την αντίθετη γνώμη των Οθωμανών συγγενών τους (ΓΑΚ, Αρχείο Μικτής Επιτροπής) στις παρακάτω περιοχές:

¹²² Από τα αρχεία και την αλληλογραφία που έχουν διασωθεί φαίνεται ότι το ζήτημα της ιδιοκτησίας επιλύεται μέχρι το 1837. Αντίθετα, όσον αφορά τις κοινοτικές επιτροπές τα συμβόλαια εγκρίνονται από το 1840 και μετά, γεγονός που οδηγεί σε δικαστικές διαμάχες.

¹²³ Ο Κιαμήλ Μπέη είχε το τσιφλίκι Γιαλού στα Μεσόγεια.

**ΠΙΝΑΚΑΣ 7: ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΕΣ ΠΟΥ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΤΗΚΑΝ ΣΤΙΣ
ΟΘΩΜΑΝΙΔΕΣ**

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΖΕΥΓΑΡΙΑ	ΧΩΡΙΟ
Ντράφι	1	Παλλήνη
Μάντρα Μπεκίρη	1	Σπάτα ¹²⁴ (Λιόπεσι)
Ρίζα Γκιάκου	2	Καλύβια Κουβαρά
Ντάγλας Λιάδα	2	Μαρκόπουλο

Η περίπτωση του Μαρκόπουλου είναι ιδιαίτερη. Ο Οθωμανός τσιφλικάς Βεΐζ Αγά είχε μη αναγνωρισμένο παιδί με την κόρη του κολλήγου.¹²⁵ Η γυναίκα αυτή, η Μαρίνα Πιέτρη πούλησε εικονικά την περιουσία της στον γαμπρό της Σιδέρη Ηλία το 1814 (Αρχειακή Συλλογή Ιωάννη Ηλία).¹²⁶ Οι συγγενείς της, τα παιδιά του Σιδέρη Ηλία, κινήθηκαν δικαστικά εναντίον του με αγωγή την οποία απέρριψε το Ιεροδικείο Αθηνών το 1817 (Ιδιωτική συλλογή).¹²⁷ Οι απόγονοι του Βεΐζ Αγά αναγνώρισαν στο πωλητήριο του τσιφλικιού τα 2/9 στους κολλήγους σε διάφορα λαχίδια.

¹²⁴ Αναφέρεται στην περιοχή Μάντρα του Μπεκίρη που είναι εντός του τσιφλικιού Κόκλα και η οποία, αν και πολύ κοντά στα Σπάτα, είναι κτηματική περιφέρεια του Λιόπεσι.

¹²⁵ Η γυναίκα αυτή λεγόταν Μαρίνα Πιέτρη. Για την αποφυγή του σκανδάλου ο Οθωμανός έκτισε Ναό και έκανε την Μαρία μοναχή με το όνομα Μαγδαληνή για να μπορεί να σταθεί στην κοινότητα των κολλήγων. Πάντρεψε την αδελφή της με νέο κολλήγο από τον οποίο ζήτησε να υιοθετήσει το κοριτσάκι της αδελφής της γυναίκας του.

¹²⁶ Πιθανώς πρόκειται για μούλκια που της είχαν παραχωρήσει

¹²⁷ Το έγγραφο σώζεται σε σπίτι το οποίο δόθηκε στον Ηλία Κολοβό να το μεταγράψει και να το μεταφράσει. Η πληροφορία προέρχεται από την ανακοίνωση που έγινε στο Μαρκόπουλο και δεν έχουν εκδοθεί ακόμα τα πρακτικά.

Η εγγονή του Χαμζά Εφέντη Νοφιζέ αιχμαλωτίστηκε κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Ακρόπολης. Ο Ρώσος πρεσβευτής ζήτησε να απελευθερωθεί η κοπέλα και να επιστρέψει στους συγγενείς της. Η κοπέλα βαπτίστηκε και παντρεύτηκε τον Κώστα Λαγουμιτζή (Δρίκος: 1994). Οι συγγενείς της τής άφησαν μερίδιο από το τσιφλίκι Χαρβάτι, το πιο άγονο τμήμα, εκτάσεως ενός ζευγαριού που βρισκόταν στην περιοχή Ντράφι ή Τράφι. Το κτήμα αυτό πουλήθηκε στα μέσα του 19ου αιώνα σε αστούς και δημιουργήθηκε η Γεωργική Εταιρεία Ντράφι με κύρια δραστηριότητα την κτηνοτροφία (Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ, Α1Σ40Υ67Φ3434 Αγρόκτημα Ντράφου Α.Ε. 60434).

Οι κόρες του Δερβίς Βεΐζ Αγά αιχμαλωτίστηκαν και βρέθηκαν στην Αίγινα μαζί με τους Αθηναίους. Δεν γνωρίζουμε τα μουσουλμανικά, αλλά μόνο τα χριστιανικά τους ονόματα.¹²⁸ Οι ίδιες εκπροσωπούνται από τη Δημογεροντία Αθηνών και ζητούν από τη Μικτή Επιτροπή τα κληρονομικά τους δικαιώματα. Μάλιστα κινούνται νομικά εναντίον του αδελφού τους Σαδίκ Αχμέτ, ενώ αναφέρουν ότι θα κινηθούν νομικά και εναντίον των νέων αγοραστών. Τελικά, καταλήγουν σε συμβιβασμό και τους παραχωρούνται δύο ζευγάρια γης κατάλληλα μόνο για βοσκή στη θέση Ρίζα Γκιάκου, πιθανώς τμήμα του τσιφλικιού Εννέα Πύργοι (ΓΑΚ, Αρχείο Μικτής Επιτροπής). Στις ιδιοκτησίες αυτές βρίσκονται σήμερα απόγονοι του επιστάτη του Μαρκέλλου και πιθανώς η αγορά πραγματοποιήθηκε στα μέσα του 19ου αιώνα.¹²⁹

Στο τσιφλίκι Κόκλα είχε ένα ζευγάρι ο Μπεκίρ Μεχμέτ Αλή Αγά. Κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Ακρόπολης κατέφυγε εκεί για ασφάλεια. Οι ντόπιοι επαναστάτες σκότωσαν τον ίδιο και την οικογένειά του. Λυπήθηκαν όμως τη μικρή του κόρη και τη μεγάλωσαν στο Λιόπεσι. Όταν μεγάλωσε την πάντρεψαν με τον φαλαγγίτη Α. Λειβαδίτη. Αργότερα, το 1849, πούλησε το ζευγάρι σε Λιοπεσιώτες κολλήγους (Χατζησωτηρίου: 1973, σελ. 291 και 436).

Οι αιχμάλωτες Οθωμανές προέρχονται κυρίως από την οικογένεια του Βεΐζ Αγά. Οι παραδόσεις στα Μεσόγεια για τις γυναίκες αυτές δείχνουν κατανόηση και λύπη, ενώ, την ίδια στιγμή, προσπαθούν να «ωραιοποιήσουν» και να δικαιολογήσουν αυτές τις συμπεριφορές. Αναφέρουν ότι δεν επέτρεψαν τον βιασμό τους και ότι οι χριστιανικές συλλογικότητες ανέλαβαν την προστασία τους (Δημογεροντία Αθηνών

¹²⁸ Ελένη Α. Μπαλάνου και Μαρία Γ. Στάϊκου

¹²⁹ Ο επιστάτης του Μαρκέλλου καθώς και ο Μαρκέλος κατάγονται από την Αίγινα

και Κοινότητα Λιόπεσι). Οι ίδιες όμως χρησιμοποιήθηκαν ως «λάφυρα πολέμου», αφού οι σύζυγοί τους διεκδικούσαν κληρονομικά μερίδια. Επιπλέον, δεν παντρεύτηκαν κολλήγους αλλά φαλαγγίτες στρατιωτικούς. Η Μικτή Επιτροπή τους αναγνώρισε μερίδιο στις ιδιοκτησίες των γονιών τους σε ανάλογα στρέμματα, στα πιο άγονα ωστόσο τμήματα. Εξαίρεση αποτελεί η κόρη του Μπεκίρη στην οποία αποδόθηκε απόφια η περιουσία της με τη σύμφωνη γνώμη της κοινότητας Λιόπεσι (Χατζησωτηρίου: 1973 σελ. 284 - 290).

ΔΙΑΛΥΜΕΝΕΣ ΜΟΝΕΣ

Από τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους πραγματοποιήθηκαν συζητήσεις για το ρόλο των μοναστηριών και τη θέση της εκκλησίας στις δομές του. Στις 30.4.1832 ο Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός διορίζεται γραμματέας των εκκλησιαστικών και διατυπώνει την άποψη ότι τα μοναστήρια ήταν πολλά και δεν υπήρχε ανάγκη να έχουν τον ρόλο που είχαν κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας.¹³⁰ Οι απόψεις αυτές απηχούσαν τις αντιλήψεις του Κοραή με τις οποίες συμφωνούσαν αρκετοί εκείνοι την περίοδο (Προύζος: 2010 σ. 36).

Το 1833 στην Ελλάδα υπήρχαν 546 μοναστήρια, ανδρικά και γυναικεία, και 33 μητροπόλεις. Ο Μάουερ πίστευε ότι το ¼ των εδαφών του ελληνικού βασιλείου ήταν κτήματα των μονών και των ναών, ενώ σε αυτά ζούσαν 8.000 μοναχοί. Την περίοδο εκείνη στην Ευρώπη πολλοί θεωρούσαν ότι τα μοναστήρια έπρεπε να μετατραπούν σε πτωχοκομεία και σχολεία. Επιπλέον, ο Μάουερ θεωρούσε ότι ο Τσάρος ασκούσε επιρροή στα μοναστήρια, γεγονός που τα καθιστούσε πιθανέες αντιδράσεις απέναντι στον Όθωνα (Προύζος: 2010 σελ. 24 - 25).

Συστάθηκε επιτροπή για τη μελέτη των εκκλησιαστικών, η οποία ζητούσε τη δημιουργία αυτοκέφαλής Ελληνικής Εκκλησίας και θεωρούσε αυτονόητη τη συνένωση των μοναστηριών. Υποστήριζε ότι με τα κτήματα των Μονών θα δημιουργούνταν Εκκλησιαστικό Ταμείο το οποίο θα συντηρούσε τα έξοδα του νέου οργανισμού (Προύζος: 2010, σελ. 70-75).

¹³⁰ «Οι απόψεις του Ρίζου για τα μοναστηριακά, εκτίθενται σαφώς στη Συνέλευση που συνήλθε στην Πρόνοια του Ναυπλίου (14/7/1832). Αφού αναγνωρίζει την ανάγκη οργάνωσης της Εκκλησίας, πριν από την εκτεταμένη παρουσίαση των εκπαιδευτικών αναφέρεται με συντομία στα Μοναστήρια και τους Μοναχούς. Οι μοναχοί κατά τη γνώμη του είχαν υπερπληθυνθεί ενώ και τα μοναστήρια είχαν εξαντλήσει την ωφελιμότητά τους ως “λιμένες σωτηρίας” στις δύσκολες εποχές και τώρα θα έπρεπε να αναθεωρηθεί η θέση τους» (Μπούζος: 2010 σ. 36).

Στις 28 Αυγούστου/9 Σεπτέμβρη 1833, με τη σύμφωνη γνώμη της Ιεράς Συνόδου, ψηφίστηκε βασιλικό διάταγμα «περί φορολογίας και μισθώσεως των μοναστηριακών» με το οποίο διαλύονταν οι ανδρικές μονές που είχαν λιγότερους από 6 μοναχούς. Με την ψήφιση του διατάγματος προχώρησαν στη δημοπράτηση των κτημάτων, στη μεταφορά των ιερών σκευών των Μονών στην οικεία Μητρόπολη και στην παράδοση των κλειδιών των Μονών στον κοντινότερο ενοριακό Ναό.

Σε πίνακα καταγραφής του Υπουργείου Οικονομικών του 1836, αντίγραφο του οποίου υπάρχει στην ιδιωτική συλλογή του Σεραφείμ Κόλλια, είναι καταγεγραμμένη η περιουσία των μοναστηριών που υπάγονταν στο συγκεκριμένο διάταγμα. Μοναστήρια είχαν θεωρηθεί και Ναοί που είχαν κελιά, στα οποία πιθανώς να διέμεναν παλαιότερα μοναχοί,¹³¹ ή είχαν τις προδιαγραφές να λειτουργήσουν ως τέτοια.

Η Μονή Αγίου Ιωάννη Κυνηγού είχε χωράφια κοντά στο Μοναστήρι, όπως επίσης ελαιόδεντρα¹³² και χωράφια στο Λιόπεσι, στο Χαλάνδρι, στο Κορωπί και στο Μαρκόπουλο. Ο Ναός του Αγίου Ιωάννη του Κυνηγού μετατράπηκε σε παρεκκλήσι του κεντρικού Ναού του Λιόπεσι (Καζούλης: 2010). Στον κατάλογο του Υπουργείου Οικονομικών φαίνεται ότι καλλιεργούνται τα χωράφια από χωρικούς χωρίς άδεια. Η Μονή Καισαριανής είχε δύο μετόχια στα Μεσόγεια, στην Παλιοπαναγιά Λιοπεσιού και στην Ανάβυσσο. Η Μονή Αγίου Σπυρίδωνα Πειραιά είχε ένα ζευγάρι στη θέση Σπυριδωνίτικα, κοντά στο σημερινό αεροδρόμιο, έκτασης περίπου 2.000 στρεμμάτων.

¹³¹ Αναφέρεται ως μοναστήρι ο Ναός της Αγίας Τριάδας που είχε αγοραστεί από την Κοινοτική Επιτροπή Μαρκόπουλου το 1819 με περιουσία τον περίβολο του Ναού χωρίς το κτίσμα. Σε έγγραφο του 1850 αναφέρεται ότι ο Ναός ανήκει στον κεντρικό Ναό του Μαρκόπουλου. Στο Εθνικό Κτηματολόγιο το Δημόσιο ήγειρε αξιώσεις μόνο για τον περίβολο, όχι για τον Ναό έκτασης περίπου 5 στρεμμάτων.

¹³² Τα ελαιόδεντρα αναφέρονται στη θέση Λουτρός. Στην κτηματική περιφέρεια του Λιοπεσιού υπάρχουν δύο περιοχές με αυτό το όνομα. Η πρώτη είναι στο Χαρβάτι, σημερινή Παλλήνη. Η δεύτερη, και πιο πιθανή, είναι στο Δέου 1 Λιόπεσι στα σύνορα με τον Καρελά. Η Παιανία (Λιόπεσι) πάντα διατηρούσε επαφές με το συγκεκριμένο μοναστήρι.

**ΧΑΡΤΗΣ 7: ΟΙ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΕΣ ΣΤΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1844**

Πηγές για τις ιδιοκτησίες είναι οι περιγραφές για τα τσιφλίκια στο Αρχείο της Μικτής Επιτροπής, οι αγορές των Μοναστηριών όπως περιγράφονται από τον Καμούρογλου και ιδιωτικές συλλογές

Μοναστηριακά

Συνιδιοκτησίες των κολλήγων με τα μοναστήρια

Ιδιωτικά

Συνιδιοκτησία ιδιωτών με συλλογικότητες κολλήγων

Αποκλειστικά ιδιοκτησίες των κολλήγων

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΕΙΣ ΓΗΣ ΣΤΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟ 1844 ΜΕΧΡΙ ΚΑΙ ΤΗ ΔΙΚΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΚΕΡΑΤΕΑΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ (1872)

3.1 Μεταβιβάσεις γης

Σε όλη τη δεκαετία του 1840 και του 1850, οι περισσότεροι μεγαλοκτηματίες πούλησαν σε καλλιεργητές τις ιδιοκτησίες που ήταν κατατεταγμένες σε λαχίδια. Με τον τρόπο αυτό απέκτησαν βραχυπρόθεσμα κέρδη και η ιδιοκτησίας της γης μεταβιβάστηκε σταδιακά στους πρώην κολλήγους. Οι πρώην κολλήγοι μετατράπηκαν σε κτηματίες αφού είχαν ήδη αρχίσει να αγοράζουν γη λίγο πριν από την Επανάσταση, ενώ δούλευαν παράλληλα ως κολλήγοι στα διπλανά τσιφλίκια. Είχαν τη δυνατότητα να πουλήσουν τα πλεονάσματα της παραγωγής τους σε καλύτερες τιμές λόγω της γειννίας με την Αθήνα και της ανυπαρξίας εθνικού οδικού δικτύου (Μπουρνόβα: 2007, σ. 50).

Στην υπόλοιπη Ελλάδα, η γαιοκτησία διαφέρει από την περιοχή των Μεσογείων. Συγκεκριμένα, οι μεγάλες ιδιοκτησίες αποτελούν το 5% των συνολικών καλλιεργήσιμων εκτάσεων (Μπουρνόβα: 2007, σ. 49) ενώ τα πιο εύφορα τμήματα που ανήκαν προηγουμένως σε μουσουλμάνους έχουν πλέον μετατραπεί σε εθνικές γαίες (Μπουρνόβα: 2007, σ. 45 και σ. 47). Όσον αφορά τα Μεσόγεια, υπάρχουν τα μεγάλα τσιφλίκια των Μονών Πεντέλης και Πετράκη όπου καταλήγουν τα περισσότερα ρέματα, με αποτέλεσμα η γη των μοναστηριών να είναι ιδιαίτερα εύφορη με την προϋπόθεση, βέβαια, ότι συντηρούνται οι κοίτες των ρεμάτων. Οι εκτάσεις αυτές των Μοναστηριών μαζί με τα τσιφλίκια στο Χαρβάτι, στον Καρελλά και στον Όλυμπο αντιστοιχούν σε ποσοστό μεγαλύτερο του 5% της συνολικής καλλιεργήσιμης γης όπως φαίνεται και στους παραπάνω χάρτες.

Από τη δεκαετία του 1850, οι καλλιεργητές στα Μεσόγεια αγοράζουν σταδιακά τη γη από τους νέους ιδιοκτήτες της προηγούμενης περιόδου. Οι αγορές

αυτές πραγματοποιούνται κυρίως στο Λιόπεσι και στα Σπάτα, και σε μικρότερη κλίμακα στο Μαρκόπουλο και στα Καλύβια. Τα τμήματα γης που αγοράζουν δεν είναι ενιαία, αλλά διάσπαρτα λαχίδια εντός των τσιφλικιών. Κατά αυτό τον τρόπο, τα παλιά τσιφλίκια μετατρέπονται σε αγρούς ιδιοκτησίας των χωρικών.

Στο Λιόπεσι, «ο Γιάννης Ντάβαρης και 13 Λιοπεσιώτες» αγοράζουν το 1870 από τη Θεανώ Πετράκη διάφορα λαχίδια στο Κόκλα, εκτάσεως ενός ζευγαριού.¹³³ Οι αγοραστές αποτελούν τους γενάρχες των οικογενειών όπως φαίνεται από τα γενεαλογικά δέντρα του Λιοπεσιού που είχε συντάξει ο Χατζησωτηρίου (Αρχειακή Συλλογή Γ. Χατζησωτηρίου). Σε αυτήν την χρονική περίοδο, φαίνεται ότι οι καλλιεργητές στα Σπάτα και στο Λιόπεσι συσπειρώνονται σε συμμαχίες με κριτήριο τη συγγένεια από αρρενογονία. Αγοράζουν γη στα τσιφλίκια που δούλευαν οι πρόγονοί τους, ενώ παραχωρούν στην Κοινοτική Επιτροπή Λιοπεσιού τη νομή στις βοσκές και στους αγρούς που βρίσκονται σε αγρανάπαυση (Χατζησωτηρίου: 1973, σελ. 441 - 442).¹³⁴

Όσον αφορά το τσιφλίκι Κάντζα, δημιουργούνται προστριβές για τα όρια με τον νέο ιδιοκτήτη. Φαίνεται ότι κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και στην περιοχή της Καρυστίας (Δημητριάδης: 2018, σ.553). Για τα όρια του τσιφλικιού Κάντζα υπήρχαν προστριβές ήδη από την περίοδο της Τουρκοκρατίας, όπως φαίνεται και από τις μαρτυρικές καταθέσεις του Αναγνώστη Ντάβαρη, οπλαρχηγού των Μεσογείων την περίοδο της Επανάστασης: «Ένα κομμάτι αυτού του τσιφλικιού ως ένα ζευγάρι όπου ήτο σουμπλιαστής¹³⁵ με το χωριό μας το επούλησε ημάς και το φυτεύσαν αμπέλι ... Μας έδωσε τα ταπιά και τα εδώσαμε εις τον Ζαχαρίτζα... Αυτά τα δύο παιδιά (σ.σ. του πωλητή) σηκώθηκαν ως δέκα χρόνια πριν της Επαναστάσεως και μας επήραν στανικώς δύο από τα πέντε μερίδια και μήτε γρόσια μας επέστρεψαν μήτε τίποτις μόνο ξοδευθήκαμεν τόσα γρόσια. Τα ταπιά όμως τα έχομεν...»¹³⁶ Η αμφισβήτηση των ορίων του τσιφλικιού Κάντζα συνεχίζεται από τον διάδοχο αγοραστή Αλέξανδρο Καμπά, ο οποίος σε αγωγή εναντίον Λιοπεσιωτών καλλιεργητών το 1875 υποστηρίζει

¹³³ Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (στο εξής ΙΑΕΤΕ), Α1Σ10Υ46Φ155. Αγορά ζευγαριού στο Κόκλα από Λιοπεσιώτες από την Θεανώ Ανάργυρου Πετράκη.

¹³⁴ «Σήμερα την ογδόην Μαΐου του χιλιοστού οκτακοσιοστού πεντηκοστού έβδομου έτους εν χωρίω Λιόπεσι ... διορίζουσι τριμελή επιτροπή συγκείμενη από τους παρόντας ωσαύτως συγχώριους ... διά να διαχειρίζεται τα εις την κοινότητα του ειρημένου χωρίου Λιόπεσι ανήκοντα κτήματα, επομένως χορηγούσι το δικαίωμα να εκμισθώνωσι τας νομάς του ειρημένου χωρίου των ... να εκμισθώνωσι ασβεστοκάμινα ... να διορίζωσι αγροφύλακας και αμπελοφύλακας ...» (Συμβολαιογραφικό πληρεξούσιο 21076/1859, συμβολαιογράφου Αργυρίου Πέππα).

¹³⁵ Σουμπλιαστής σημαίνει συνορίτης

¹³⁶ ΓΑΚ Αρχείο Μικτής Επιτροπής, Φ34 – Φ37. Μαρτυρικές καταθέσεις για το τσιφλίκι Κάντζα

ότι το αμφισβητούμενο τμήμα ανήκει στα όρια του τσιφλικιού Κάντζα. Ισχυρίζεται επίσης ότι, ακόμα και αν το τμήμα αυτό δεν αποτελεί τμήμα του τσιφλικιού, αποτελεί ιδιοκτησία του λόγω χρησικτησίας (Χατζησωτηρίου: 1973, σ.422 - 425).¹³⁷ Το διαφιλονικούμενο τμήμα στη θέση Ηπίτη είναι ορατό μέχρι σήμερα, καθώς τα λαχίδια εκεί έχουν ακανόνιστη μορφή και αλλάζουν συνεχώς φορά σε σχέση με τα υπόλοιπα τσιφλίκια λόγω του ότι οι διανομή έγινε από τους καλλιεργητές και οι καλλιεργητές βρίσκονταν συνεχώς σε προστριβές με τον ιδιοκτήτη του γειτονικού τσιφλικιού Κάντζα.

Το τσιφλίκι Ντάγλα Λιάδα, το οποίο ανήκε στους κληρονόμους του Βεΐζ Αγά, πουλήθηκε στον Γεώργιο Λεβέντη εκτός από τα μούλκια που είχαν οι κολλήγοι.¹³⁸ Συγκεκριμένα, εξαιρέθηκαν τα δύο ένατα του τσιφλικιού, τα οποία αποδόθηκαν στους κολλήγους Γιάννη Ηλία και Μήτρο Δρίτζα.¹³⁹ Τη δεκαετία του 1840, ο νέος αγοραστής πουλά λαχίδια σε διάφορες θέσεις σε καλλιεργητές από το Μαρκόπουλο (Μεθενίτης: 2007, σ.189). Τέσσερα ζευγάρια αγοράζει η κοινοτική επιτροπή Μαρκοπούλου από τον Πρεβενά μετά τον πλειστηριασμό το 1854 (Απόφαση 621/3329 της 8.5.1871 Πρωτοδικείου Αθηνών).¹⁴⁰ Το 1871, η Ευφροσύνη Σαρδέλη επισπεύδει τον πλειστηριασμό λαχιδιών έναντι των κληρονόμων του Γεωργίου Λεβέντη λόγω χρεών προς αυτή. Η κοινοτική επιτροπή Μαρκοπούλου ισχυρίζεται ότι στα ακίνητα αυτά συμπεριλαμβάνονται και εκείνα που είχε αγοράσει το 1854. Το Πρωτοδικείο, ωστόσο, δεν αναγνωρίζει την κοινοτική επιτροπή ως νομικό πρόσωπο και απορρίπτει τους παραπάνω ισχυρισμούς, κατά τα φαινόμενα λογικούς αφού η έκταση του τσιφλικιού συμφωνεί με τις εκτιμήσεις τους. Η διαδικασία επισπεύδεται και ο πλειστηριασμός ολοκληρώνεται το 1871 με την πώληση 1200 στρεμμάτων περίπου σε καλλιεργητές από το Μαρκόπουλο και το Κορωπί (Μεθενίτης: 2007, σ.190). Η άρνηση των δικαστών να δεχτούν οτιδήποτε υποστηρίζει η κοινοτική επιτροπή, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η σύσταση των δικαστών είναι ίδια με αυτή στη δίκη της Κερατέας, γεννά πολλά ερωτηματικά.

Στην περιοχή των Καλυβίων υπήρχε το τσιφλίκι των Ταξιαρχών, το οποίο περιελάμβανε τις ευρύτερες περιοχές της Βαλομάντρας, της Αγίας Τριάδας και της

¹³⁷ Αγωγή Αλεξάνδρου Καμπά κατά Γεωργίου και Σπύρου Μήτρου Σπύρου Ανδρέα, κατοίκων Λιόπεσι.

¹³⁸ Πωλητήριο του 1814 Μαγδαληνής μοναχής στον Σιδέρη Ηλία (Αρχαική Συλλογή Ιωάννη Ηλία).

¹³⁹ Ουσιαστικά πρόκειται για τον άνδρα της αδελφής της Μαγδαληνής και τον εγγονό της. Βλ. το κεφάλαιο για τις νεοφώτιστες.

¹⁴⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Πρωτοδικείου Αθηνών.

Λυκουρίζας (σημερινό Λαγονήσι). Το 1792 αγοράστηκε από τη Μονή Πετράκη, τον Ανάργυρο Πετράκη και την κοινοτική επιτροπή Κουβαρά από Οθωμανό της Αθήνας.¹⁴¹ Ο Καμπούρογλου αναφέρει ότι το κτήμα αυτό ανήκε προηγουμένως στη Μονή Καισαριανής και ότι ο ενοριακός Ναός είχε μετατραπεί σε μοναστήρι για να μην περάσει η ιδιοκτησία του σε Οθωμανούς (Καμπούρογλου: 1995, τ.Α σ. 397). Στο τσιφλίκι αυτό δούλευαν κολλήγοι κάτοικοι από τον Κουβαρά που μετά την Επανάσταση εγκαταστάθηκαν στον οσπιτότοπο του τσιφλικιού Εννέα Πύργοι (σημερινά Καλύβια).¹⁴² Συγκεκριμένα, είχαν φυτέψει αμπέλια με το καλογηρικό σύστημα στα κτήματα της Μονής Πετράκη, ενώ παράλληλα καλλιεργούσαν τα κτήματα που είχαν αγοράσει. Μάλιστα, τη δεκαετία του 1860, είχαν χωρίσει το τσιφλίκι σε ξεχωριστά τμήματα για την αποφυγή καταπατήσεων.¹⁴³ Στο δυτικό τμήμα του τσιφλικιού υπήρχαν διαφορές για τα όρια με τον Σπύρο Μαρκέλο, αγοραστή του τσιφλικιού Όλυμπος. Τον Φεβρουάριο του 1872, η Μονή Πετράκη πούλησε το μερίδιο της στον Περικλή Ανάργυρου Πετράκη (Συμβόλαιο πώλησης 16971 2.2.1872 του συμβολαιογράφου Αθηνών Γεωργίου Αντωνιάδου), ο οποίος λίγο αργότερα, στις 15 Μαρτίου, πούλησε την ιδιοκτησία του στην κοινοτική επιτροπή Καλυβίων. Η τελευταία αποφεύγει να παρουσιαστεί ως τέτοια, αφού την ίδια περίοδο αμφισβητούνταν από τις δικαστικές αρχές η λειτουργία των επιτροπών ως νομικών προσώπων, τόσο στη δίκη της Κερατέας όσο και στην αγορά του τσιφλικιού Ντάγλα από την κοινοτική επιτροπή Μαρκόπουλου. Βασικό επιχείρημα των δικαστικών αρχών είναι ότι όλοι οι κάτοικοι εκπροσωπούνται από τον Δήμο και τον τοπικό πάρεδρο ενώ οι κοινοτικές επιτροπές δεν είναι σίγουρο ότι εκφράζουν όλους τους κατοίκους αφού οι διαδικασίες εκλογής δεν ελέγχονται από δημόσιο φορέα. Αντ' αυτού, στο συμβόλαιο πώλησης τα μέλη της καταγράφονται ως μεμονωμένα άτομα και όχι ως συλλογικότητα (Συμβόλαιο πώλησης 4403 15.3.1872 του συμβολαιογράφου Αθηνών Γεωργίου Μικρουλόπουλου).

Τη δεκαετία του 1870, οι ιδιοκτησίες της οικογένειας Πετράκη πωλούνται είτε από τον Περικλή Πετράκη ως κληρονόμο του πατέρα του Ανάργυρου είτε από τη μητέρα του Θεανώ χήρα Ανάργυρου Πετράκη. Συγκεκριμένα, πούλησαν το τσιφλίκι των Ταξιαρχών στα Καλύβια, το ζευγάρι στο τσιφλίκι Κόκλα και το τσιφλίκι Πικέρμι

¹⁴¹ Δεν αναφέρεται το όνομα του Οθωμανού: «ταπί αγοράς της δεκάτης ενάτης Σεβίλ 1212 ...» (Συμβόλαιο πώλησης 16971 2.2.1872 του συμβολαιογράφου Αθηνών Γεωργίου Αντωνιάδου).

¹⁴² ΓΑΚ, Αρχείο Μικτής Επιτροπής Πώλησης Οθωμανικών Κτημάτων, Φ33 Πώληση τσιφλικιού Εννέα Πύργοι.

¹⁴³ Οι χωρικοί είχαν πάρει το δυτικό τμήμα και η Μονή το ανατολικό.

Ραφήνα στον Αλέξανδρο Σκουζέ. Στα παραπάνω τσιφλίκια δεν είχε πραγματοποιηθεί καμία αλλαγή, αλλά διατηρούνταν οι ίδιες γεωργικές πρακτικές από την περίοδο των Οθωμανών. Δεν γνωρίζουμε τους λόγους που οδηγούν στην πώληση των παραπάνω κτημάτων, αλλά στο Αρχείο της ΕΤΕ υπάρχουν εξοφλητικά έγγραφα στο όνομα του Π. Πετράκη για δάνεια που είχε συνάψει με την ΕΤΕ καθώς και πωλητήρια ιδιοκτητών ακινήτων στην Αθήνα.¹⁴⁴ Αν και είναι άγνωστη η επαγγελματική δραστηριότητα του τελευταίου, γνωρίζουμε ότι ο πατέρας του ήταν δήμαρχος Αθηναίων τη δεκαετία του 1830, ότι η οικογένεια δραστηριοποιούνταν στην τοπική αυτοδιοίκηση και ότι όλα τα μέλη της σπούδαζαν ιατρική (Αργυρόπουλος: 1938, σελ. 25–31).

Στο τσιφλίκι Χαρβάτι, οι προσπάθειες του Ρουζού για βελτίωση των γεωργικών πρακτικών επέφεραν αύξηση της γεωργικής παραγωγής, οδήγησαν ωστόσο στη δημιουργία χρεών και στην πώληση του τσιφλικιού. Μετά τον θάνατο του Ρουζού, δούλευαν και καλλιεργητές από το Λιόπεσι και τα Σπάτα. Η κυριότητα δεν ήταν σταθερή, αλλά μεταβιβαζόταν συνεχώς (Πρίφτης: 1988, σελ. 155-188). Ο Αλέξανδρος Σκουζές, ιδιοκτήτης του τσιφλικιού Πικέρμι Ραφήνα, τοποθέτησε κτηνοτρόφους στον ομώνυμο οικισμό του Πικερμίου, ενώ παράλληλα δούλευαν στο τσιφλίκι ως κολλήγοι καλλιεργητές από το Λιόπεσι και τα Σπάτα (Γκινοσάτης, Κανάκης: 1995, σελ. 353-360)

Στην περίπτωση του τσιφλικιού Καρελλά και του τσιφλικιού Όλυμπος, η ιδιοκτησία παρέμεινε σταθερή, με την έννοια ότι αυτή μεταβιβαζόταν στους κληρονόμους των αρχικών αγοραστών των οθωμανικών αυτών κτημάτων, του Θεοδωράκη και του Μαρκέλλου αντίστοιχα. Στο πρώτο δεν πραγματοποιήθηκε καμία αλλαγή από την περίοδο των Οθωμανών, ενώ μεγάλο τμήμα του μετατράπηκε σε δάσος (Χατζησωτηρίου: 1973). Στον Όλυμπο αναπτύχθηκε η κτηνοτροφία με κοπάδια του τσιφλικά, κυρίως στο βόρειο τμήμα που ήταν πιο άγονο. Στο νότιο και πιο εύφορο τμήμα του τσιφλικιού, συνεχίστηκαν οι ίδιες αγροληπτικές σχέσεις από την περίοδο της Τουρκοκρατίας, ενώ στη θέση Καταφύγι εγκαταστάθηκαν νομάδες κτηνοτρόφοι που ενοικίαζαν τις εθνικές γαίες της Αναβύσσου.¹⁴⁵

¹⁴⁴ΙΑΕΤΕ Α1Σ10Υ46Φ155 και Α1Σ19Υ79Φ128, Εξοφλήσεις δανείων.

¹⁴⁵Πρόκειται για πρώην ιδιοκτησία της Μονής Καισαριανής που εξαιρέθηκε από τις ευεργετικές διατάξεις της πρώτης αγροτικής μεταρρύθμισης.

Από τις κινήσεις των νέων μεγαλοϊδιοκτητών φαίνεται ότι αντιμετώπισαν την αγορά γης ως μέσο εύκολου πλουτισμού, καθώς δεν ενδιαφέρονταν για τη γεωργική εκμετάλλευση των τσιφλικιών, αλλά για την πώλησή τους είτε τμηματικά στους καλλιεργητές είτε συνολικά σε άλλους ιδιοκτήτες όπως συνέβη στο Χαρβάτι και στο Πικέρμι Ραφήνα. Στην περίπτωση του τσιφλικιού Χαρβάτι, όπως προαναφέρθηκε, η επένδυση κεφαλαίων για τη βελτίωση των γεωργικών πρακτικών δεν απέδωσε. Το ίδιο φαίνεται να συνέβη και στο τσιφλίκι Λιόσια, το οποίο τελικά ο Finlay πούλησε στους καλλιεργητές (Μπαμίχα: 2008 σελ. 87 - 88). Σίγουρα κατά περίπτωση συντρέχουν διαφορετικοί λόγοι για την πώληση των τσιφλικιών. Μία πιο επισταμένη έρευνα ανά τσιφλίκι μπορεί να δώσει περισσότερες απαντήσεις και ασφαλή συμπεράσματα.

Τα τσιφλίκια που παραμένουν ως έχουν μετά τη δεκαετία του 1870 αποτυπώνονται στον παρακάτω πίνακα:

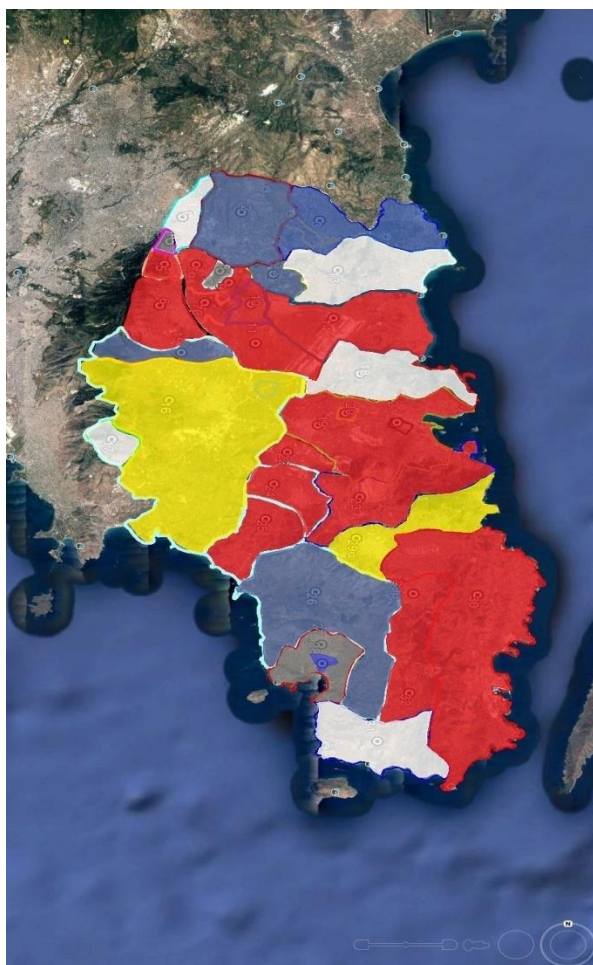
ΠΙΝΑΚΑΣ 8: ΤΣΙΦΛΙΚΙΑ ΜΕΓΑΛΟΙΔΙΟΚΤΗΤΩΝ ΜΕΤΑ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1870

ΤΣΙΦΛΙΚΙ	ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΣ ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ	ΝΕΟΣ ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ
Χαρβάτι	Ρουζού	Διάφοροι ¹⁴⁶
Πικέρμι Ραφήνα	Μονή Πετράκη Περικλής Πετράκης	Αλ. Σκουζές

¹⁴⁶Μετά τον θάνατο του Ρουζού δούλευαν ως εμφυτευτές καλλιεργητές από το Λιόπεσι και τα Σπάτα. Οι ιδιοκτήτες δεν ήταν σταθεροί και άλλαζαν συνεχώς. Ο Θεοφίλατος το χώρισε σε Κάτω και Πάνω Χαρβάτι. Το Κάτω Χαρβάτι το έδωσε προίκα στον γαμπρό του Βακαλόπουλο και το Πάνω το πούλησε στον Καλλιφρονά (Γκινοςάτης, Κανάκης: 1995).

Καρελάς	Δ. Θεοδωράκης	Δ. Θεοδωράκης
Όλυμπος	Οικογένεια Μαρκέλλου	Οικογένεια Μαρκέλλου

ΧΑΡΤΗΣ 8: ΟΙ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΕΣ ΣΤΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑ ΜΕΤΑ ΤΙΣ ΠΩΛΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ ΤΟΥ 1870

Πηγές για τις ιδιοκτησίες είναι οι περιγραφές για τα τσιφλίκια στο Αρχείο της Μικτής Επιτροπής, οι αγορές των Μοναστηριών όπως περιγράφονται από τον Καμπούρογλου και ιδιωτικές συλλογές

Μοναστηριακά

Συνιδιοκτησίες των καλλιεργητών με τα μοναστήρια

Ιδιωτικά

Εθνικές γαίες

Αποκλειστικά ιδιοκτησίες των καλλιεργητών

3.2 Το ζήτημα των «κοινών». Η συγκρότηση των κοινοτικών επιτροπών και οι τριβές με το δημόσιο

Με την επικύρωση των τίτλων από τη Μικτή Επιτροπή και τον διάδοχο φορέα της, ξεκαθαρίζεται μέχρι το 1844 το ιδιοκτησιακό καθεστώς αναφορικά με τις καλλιεργήσιμες γαίες. Δημιουργείται όμως νομικό κενό όσον αφορά την ιδιοκτησία, τη διαχείριση και τον καθορισμό των βοσκών. Οι αγροί στα Μεσόγεια διακρίνονται βάσει της γεωμορφολογίας του εδάφους σε αρόσιμους αγρούς, σε αγρούς επιδεκτικής καλλιέργειας και σε ανεπίδεκτους καλλιέργειας. Οι αρόσιμοι αγροί είναι επίπεδοι, δίπλα στα ρέματα και μερικές φορές πετρώδεις. Οι επιδεκτικοί καλλιέργειας είναι επικλινείς, τις περισσότερες φορές πετρώδεις. Η καλλιέργεια σε αυτούς δεν είναι συνεχόμενη, καθώς, όταν οι τιμές των δημητριακών είναι χαμηλές, αυτή είναι οικονομικά ασύμφορη. Οι ανεπίδεκτοι καλλιέργειας περιλαμβάνουν τις κορυφές και τις πλαγιές των βουνών που είναι καλυμμένες με δασικά φυτά. Σε αυτούς οι κτηνοτρόφοι κτίζουν συνήθως τις στάνες και διατηρούν μελισσόμαντρες στα πλατώματα που δημιουργούνται. Επιπλέον, όπου υπάρχουν πεύκα εκμεταλλεύονται το ρετσίνι, ενώ κατασκευάζουν ασβεστοκάμινα, κυρίως στον Υμηττό, στα σημεία με έντονους βραχισμούς. Το βασικό ζήτημα που προκύπτει αναφορικά με τους αγρούς, τόσο τους επιδεκτικούς όσο και τους ανεπίδεκτους καλλιέργειας, είναι αν αυτοί είναι ιδιωτικοί ή δημόσιοι και, κατ' επέκταση, ποιος έχει δικαίωμα εκμίσθωσής τους σε κτηνοτρόφους και ρητινοσυλλέκτες. Η υπογραφή της Συνθήκης της Κωνσταντινούπολης και η υπογραφή της συνθήκης στη Σαλαμίνα δίνουν τη δυνατότητα στις συλλογικότητες που προϋπήρχαν του ελληνικού κράτους να διαχειρίζονται αυτούς τους αγρούς. Οι συλλογικότητες, ή κοινοτικές επιτροπές όπως ονομάζονται σταδιακά από την δημιουργία του νεοελληνικού κράτους, απολαμβάνουν προνόμια και δικαιώματα που προηγουμένως κατείχε ο τσιφλικάς. Το

δημόσιο, σε πολλές περιπτώσεις, προσπαθεί να αποκτήσει την κυριότητα και την πλασματική νομή των βοσκοτόπων και για τον λόγο αυτό τους χαρακτήριζε ως εθνικοιδιόκτητους (Πετμεζάς: 2003 σελ. 78). Ο χαρακτηρισμός αυτός είχε ως σκοπό την αύξηση των εσόδων, καθώς οι εκτάσεις αυτές ήταν λίγες και επομένως η ενοικίαση τους ακριβή (Πετμεζάς: 2003, σελ. 135 - 136).

Ένα από τα πρώτα νομοθετήματα του ελληνικού κράτους ήταν η ψήφιση του Νόμου περί Δασών στις 17.11.1836, με τον οποίο δινόταν η δυνατότητα να αναγνωριστούν τα δάση ως ιδιωτικά, εφόσον υπήρχαν συμβόλαια αγοράς. Στην περίπτωση που αυτά δεν υπήρχαν, τα δάση αναγνωρίζονταν ως ιδιωτικά με την προϋπόθεση ότι αυτά αποτελούσαν μέρος τσιφλικιού. Την ίδια χρονιά, ψηφίστηκε το «Διάταγμα περί του φόρου των βαλανοκικιδίων» της 8ης/20ής Ιουνίου 1836, το οποίο όριζε ρητά ότι οι βελανιδιές ως δέντρα δεν ανήκουν στους ιδιώτες αλλά στο δημόσιο. Οι κολλήγοι αντιλαμβανόμενοι ότι με αυτόν τον τρόπο η καλλιέργεια της βελανιδιάς καθίσταται ασύμφορη προέβαιναν στην παράνομη υλοτόμησή τους (Μπαμίχα: 2008, σελ. 87 - 88).¹⁴⁷ Τόσο ο Νόμος περί δασών όσο και το διάταγμα για τις βελανιδιές δηλώνουν την πρόθεση του ελληνικού δημοσίου να οριοθετήσει και κατ' επέκταση να προστατέψει τα δάση. Η εφαρμογή τους όμως στα Μεσόγεια ήταν δύσκολη, καθώς οι αγορές των κοινοτικών επιτροπών, σε αντίθεση με αυτές των ιδιωτών, αναγνωρίστηκαν μετά την παρέλευση των προθεσμιών¹⁴⁸ που όριζε ο Νόμος περί Δασών.¹⁴⁹ Επίσης, δεν ήταν σαφές αν οι αγροί επιδεκτικής καλλιέργειας θεωρούνταν δάση ή όχι, γεγονός που δημιούργησε επιπρόσθετα προβλήματα. Τα Μεσόγεια χωρίζονται γεωμορφολογικά σε δύο μεγάλες περιοχές. Το πρώτο είναι το βορινό τμήμα, το οποίο είναι κυρίως πεδινό με λίγα λοφώδη σημεία και ταυτίζεται με τα όρια του Δήμου Κρωπίας. Οριοθετείται κυρίως από τα βουνά της Πεντέλης και του

147«Από την εποχή της έλευσης του Όθωνα ένας μεγάλος αριθμός βελανιδιών που βρίσκονταν στην πεδιάδα της Μεσόγαιας, που εκτείνεται από τον Υμηττό ανατολικά μέχρι τον κόλπο της Εύβοιας, έχουν καταστραφεί. Το προϊόν αυτών των δέντρων έδινε τη δυνατότητα σε πολλές οικογένειες να προμηθεύονται ζεστά ρούχα για το χειμώνα και άλλα απαραίτητα είδη. Ωστόσο η ελληνική κυβέρνηση, περισσότερο αρπακτική αν όχι αυθαίρετη από την Υψηλή Πύλη, ανακήρυξε αυτά τα δέντρα, παρότι φύονταν σε ιδιωτική γη, δημόσια περιουσία. Οι φοροεισπράκτορες συνέλλεξαν τον καρπό αλλά το ταμείο δε μπορούσε να διαφυλάξει αυτά τα δέντρα. Με τον ένα ή τον άλλον τρόπο αυτά τα δέντρα σύντομα εξαφανίστηκαν...».

¹⁴⁸Το 1837 ήταν η καταληκτική ημερομηνία (Μαρκουλή: 2010, σ. 72 - 73).

¹⁴⁹Το τσιφλίκι Κουρσαλά αναγνωρίστηκε το 1844 και το τσιφλίκι Εννέα Πύργοι το 1840 (ΓΑΚ, Αρχείο Μικτής Επιτροπής Φ 34 και 33 αντίστοιχα), ενώ στην Κερατέα δεν αναγνωρίστηκε ποτέ.

Υμηττού. Τα τσιφλίκια που περιλαμβάνουν εκτάσεις του Πεντελικού είναι ο Γέρακας και το Χαρβάτι, από τα οποία το πρώτο ανήκει στην Μονή Πεντέλης και το δεύτερο σε ιδιώτες που αλλάζουν διαδοχικά. Το μεγαλύτερο μέρος του Υμηττού ανήκει στα τσιφλίκια Κουρσαλά και Ραψανά, όπου η Μονή Πετράκη είναι συνιδιοκτήτης και κύριος ιδιοκτήτης αντίστοιχα. Και στις τέσσερις περιπτώσεις οι ιδιοκτήτες φρόντισαν για την έγκαιρη αναγνώριση της ιδιοκτησίας των δασών. Ωστόσο, στις πεδινές εκτάσεις που κατέχουν οι καλλιεργητές και στις οποίες υπάρχουν μικροί λόφοι, ή χαμοβούνια όπως τα ονομάζουν στις μαρτυρικές καταθέσεις, τα δασικά τμήματα δεν είναι ευδιάκριτα και κατά συνέπεια δύσκολα οροθετούνται. Στο νότιο τμήμα που ταυτίζεται με τα όρια του Δήμου Θορικών ή Λαυρεωτικής περιλαμβάνονται τα βουνά της Λαυρεωτικής. Αυτά δεν είναι ιδιαίτερα βραχώδη και τα δασικά φυτά αναπτύσσονται γρήγορα, όμως, με εξαίρεση τα ιδιαίτερα επικλινή, είναι εύκολο να εκχερσωθούν. Το δυτικό τμήμα αποτελείται από τα τσιφλίκια Όλυμπος και Λεγραινά ή Λεγρανά. Το πρώτο ανήκει στην οικογένεια Μαρκέλλου και το δεύτερο στην Μονή Πεντέλης. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις οι αναγνωρίσεις των δασών έγιναν έγκαιρα από τους ιδιοκτήτες τους. Το ανατολικό τμήμα, δηλαδή το τσιφλίκι Ντάρδεζα, αγοράστηκε από την κοινοτική επιτροπή Κερατέας, αγοραπωλησία που αμφισβητήθηκε ιδιαίτερα από το ελληνικό δημόσιο όπως θα δούμε παρακάτω. Η ύπαρξη μεταλλευμάτων εντός του τσιφλικιού Ντάρδεζα, τα οποία ήταν ήδη γνωστά στην ελληνική κυβέρνηση, δημιούργησε περαιτέρω προβλήματα (Μαρκουλή: σ. 80).

Οι αγροτικές πρακτικές της οθωμανικής περιόδου βρίσκονται όμως πλέον υπό αμφισβήτηση. Ο θεσμός των κοινοτικών επιτροπών συγκροτείται στην υπό εξέταση περίοδο ακριβώς για τη διαχείριση και ενοικίαση των βοσκών σε κτηνοτρόφους. Το πρώτο συμβολαιογραφικό πληρεξούσιο εντοπίζεται στην επικύρωση της αγοραπωλησίας για το τσιφλίκι Εννέα Πύργοι.¹⁵⁰ Αναφορά υπάρχει επίσης και για συμβολαιογραφικό πληρεξούσιο στην Κερατέα το 1847 και στο Λιόπεσι το 1857 (ο.π.), ενώ για το Μαρκόπουλο, αν και δεν έχει βρεθεί το πληρεξούσιο, αναφέρεται ότι η κοινοτική επιτροπή επισκεύασε τον ενοριακό Ναό το 1847 (Ηλίας:1972, σελ. 9-12). Στην ιδιωτική συλλογή του Σεραφεϊμ Κόλλια διασώζονται πληρεξούσια για το Κορωπί από το 1845 έως το 1917. Με αυτά όσοι κάτοικοι έχουν αγροτική

¹⁵⁰ Αρχείο Μικτής Επιτροπής Πώλησης Οθωμανικών Κτημάτων Φ 33. Συμβολαιογραφικό πληρεξούσιο συμβολαιογράφου Αθηνών Κ. Πηττάρη 1840.

ιδιοκτησία¹⁵¹ παραχωρούν το δικαίωμα σε τρεις πληρεξούσιους ή επίτροπους να ενοικιάζουν τους αγρούς σε αγρανάπαυση, όπως επίσης και «...τας ακίνητας ιδιοκτησίας της κοινότητας των, οίον δάση, βοσκαί, αποθήκας και οτιδήποτε άλλον ανήκει στην κοινότητα...».¹⁵² Επιπλέον, απαιτούν από τους πληρεξούσιους επίτροπους «να υπερασπίζονται και να αντιπροσωπεύουν την κοινότητα και τα συμφέροντα του χωριού ... ενώπιον όλων των εν Αθήναις και αλλαχού του ελληνικού κράτους δικαστηρίων παντός βαθμού και διαδικασίας μηδέ του ιδίου του Αρείου Πάγου εξαιρουμένου, ενώπιον πάσης άλλης οικονομικής, διοικητικής ή δημοτικής αρχής και εισήγηση εις πάσαν οικονομική διαφορά της κοινότητας...» Επίσης, στα πληρεξούσια αυτά ορίζεται ότι τα χρήματα που συγκεντρώνονται από τις μισθώσεις θα δίνονται για κοινωφελή έργα στο χωριό, τα οποία, αν και δεν προσδιορίζονται, αφορούν κάποια σημαντικά για την κοινότητα έργα, όπως την ανέγερση Ναού.¹⁵³ Όσον αφορά το Κορωπί, το 1862 η κοινοτική επιτροπή υπέγραψε πράξη οριοθέτησης με την κοινοτική επιτροπή Καλυβίων.¹⁵⁴ Δεν γνωρίζουμε αν συμμετείχαν στις κοινοτικές επιτροπές όλοι οι κάτοικοι, αλλά δεδομένου ότι όλοι όσοι διέμεναν στα χωριά είχαν αγροτικές ιδιοκτησίες και ότι οι υπογραφές αναλογούν στον αριθμό των οικογενειών, θεωρούμε ότι υπέγραφαν όλοι οι αρχηγοί των οικογενειών.¹⁵⁵ Με τον νόμο Τ του 1856 ανατίθεται η αγροφυλακή στους ιδιοκτήτες και κατ' επέκταση στους επιτρόπους, οι οποίοι είχαν δικαίωμα να οπλοφορούν μέχρι το 1907 (Σωτηρίου: 1956, σελ.18). Η ορθολογική διαχείριση σημαντικών χρηματικών ποσών για την κάλυψη αναγκών επισκευής και συντήρησης αγροτικών οδών και πηγαδιών ή εκτέλεσης σημαντικών κοινοτικών έργων, όπως οι ανεγέρσεις Ναών, εξασφαλίζεται από τις διοριζόμενες εξελεγκτικές επιτροπές όπως αυτές περιγράφονται στα συμβολαιογραφικά πληρεξούσια. Υπήρχε, ωστόσο, η παράδοση να εκλέγονται στις τριμελείς επιτροπές όσοι είχαν την μεγαλύτερη αγροτική παραγωγή, ένας από κάθε φάρα. Υποστήριζαν ότι αυτοί που συμμετείχαν στις επιτροπές έπρεπε να είχαν την οικονομική δυνατότητα να συνεισφέρουν οικονομικά στις ανάγκες του χωριού εφόσον αυτές ήταν άμεσες και πιεστικές (Σωτηρίου: 1956, σ.12). Στο Β. Δ. της

¹⁵¹ Δεν αναφέρεται πόσα στρέμματα έπρεπε να έχουν, πιθανόν όμως να μην υπήρχε περιορισμός. Στα πληρεξούσια των αρχών του 20ού αιώνα αναφέρεται ως λιγότερη έκταση τα 2 στρέμματα.

¹⁵² Συμβολαιογραφικό πληρεξούσιο 341 22.3.1845 του συμβολαιογράφου Αθηνών Δημητρίου Σούτζου.

¹⁵³ Συμβολαιογραφικό πληρεξούσιο Μαρκόπουλου 1896: «... Όλα τα χρήματα θα δαπανώνται για την ανέγερση του Ναού του Αγίου Ιωάννου...» (Αρχείο ΜΑΡΚΟ).

¹⁵⁴ Συμβόλαιο 5501, 13.5.1862, συμβολαιογράφου Αθηνών Στέφανου Ταβανάκη.

¹⁵⁵ Συνήθως αρχηγός οικογένειας θεωρείται ο παππούς από αρρενογονία, αλλά αυτό ποικίλλει κατά περίπτωση.

29.1.1859 καταγράφεται σε δραχμές η περιουσία των ενόρκων πολιτών που πληρούν τα απαραίτητα προσόντα. Οι υποψήφιοι ένορκοι από τα Μεσόγεια φαίνεται ότι έχουν ισότιμη περιουσία με ανώτερους υπαλλήλους που διαμένουν στην Αθήνα, αλλά πολύ μικρότερη από τους Αθηναίους κτηματίες.¹⁵⁶ Στο Β. Δ. 575 της 19.9.1883 δεν φαίνονται σημαντικές διαφορές μεταξύ των ενόρκων πολιτών, πλην του τραπεζίτη Σκυλίτση και του έμπορου Αργύρη Καζαντζή.¹⁵⁷ Για την εξαγωγή όμως ασφαλών συμπερασμάτων χρειάζεται περαιτέρω έρευνα.

3.3 Το ζήτημα των σκωριών και των εκβολάδων του Λαυρίου. Μια ιδιαίτερη περίπτωση αντιπαράθεσης της κοινότητας Κερατέας με το δημόσιο

Όσον αφορά την εξέλιξη της ιδιοκτησίας και τη νομή των μη καλλιεργούμενων εκτάσεων, ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση της Κερατέας και της ευρύτερης Λαυρεωτικής. Όλη η κτηματική περιφέρεια της κοινότητας Κερατέας αλλά και τμήμα του τσιφλικιού Όλυμπος αποτελούνταν από εδάφη όπου ασκούνταν μεταλλευτικές δραστηριότητες. Τμήμα των εκτάσεων αυτών, συγκεκριμένα στη θέση Εργαστηράκια ή Εργαστήρια, αποτελεί η σημερινή πόλη του Λαυρίου (Κακαβογιάννης: 1985, σελ. 76-104). Οι εκτάσεις αυτές δεν ήταν ιδιαίτερα γόνιμες λόγω της υψηλής περιεκτικότητας του εδάφους σε μόλυβδο (Χρονοπούλου Σερέλη Α.: 2008, σελ. 551-556).

Το 1864 παραχωρείται στη γαλλική εταιρεία «Hilarion Roux et Cie» η εκμετάλλευση των μεταλλείων Λαυρίου με σκοπό την εκμετάλλευση των κοιτασμάτων (Δήμα Άννα – Ανδρέου Ελευθερία: 1988, σελ. 231 - 273). Εκτός όμως από τα κοιτάσματα, υπήρχαν σωροί από μεταλλεύματα διάσπαρτοι στους αγρούς, κυρίως σε αυτούς που ονομάζουν επιδεκτικούς και ανεπίδεκτους καλλιέργειας. Οι σωροί αυτοί διακρίνονται στις σκωρίες, τα υπολείμματα δηλαδή από την επεξεργασία των μετάλλων, και στις εκβολάδες, μεταλλεύματα που κατά την αρχαιότητα δεν θεωρούνταν οικονομικά αξιόλογα προς επεξεργασία. Η τεχνολογία που είχε αναπτυχθεί τον 19^ο αιώνα επέτρεπε την εκμετάλλευση και την αξιοποίησή τους χωρίς εξόρυξη, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την αντιδικία μεταξύ της γαλλικής εταιρείας και του ελληνικού δημοσίου σχετικά με τον τρόπο που η πρώτη είχε

¹⁵⁶ 10.000 δρχ. περίπου είναι ο μέσος όρος της περιουσίας των κτηματιών από τα Μεσόγεια και των ανώτερων υπαλλήλων, ενώ 70.000 δρχ. των Αθηναίων κτηματιών.

¹⁵⁷ Ο μέσος όρος είναι 15.000 δρχ., ενώ ο Σκυλίτσης και Καζαντζής έχουν από 100.000 δρχ.

αποκτήσει το δικαίωμα εκμετάλλευσης των σκωρίων και των εκβολάδων (Μαρκουλή: 2010, σ. 72). Σε περίπτωση που τα δάση και οι δασώδεις εκτάσεις χαρακτηρίζονταν δημόσια, αυτόματα οι σκωρίες και εκβολάδες θα θεωρούνταν δημόσιες και θα φορολογούνταν ανάλογα.

Το μεγαλύτερο μέρος των κοιτασμάτων βρισκόταν στην περιοχή του τσιφλικιού Ντάρδεζα, το οποίο την περίοδο εκείνη ανήκε στην κοινότητα Κερατέας. Στο πωλητήριο με το οποίο περιήλθε στην κατοχή της κοινοτικής επιτροπής Κερατέας αναφέρεται ότι «...του προαποβιώσαντος κάτοικου Αθηνών του βίλαετίου Ρούμελης Ιμβραήμ Μεσσάγδ Έμφναν εξ αδιαθέτου κληρονόμοι του ο ενήλικος υιός του Οσμάν και ενήλικες θυγατέρες του Φεριδέ και Χαδιζέ ... και των κατόχων του παρόντος εγγράφου των αγοραστών Κωνσταντίνου Ρώμα, Ιωάννη Σίνη και Κωνσταντίνου Αναγνώστου παρισταμένων διά εαυτούς και ως πληρεξουσίων δυνάμει κεκυρωμένου πληρεξουσίου εγγράφου εξήκοντα εξ κατοίκων του χωρίου Κερατέας ... εχόντων (σ.σ. των Οθωμανών) εις την κατοχή και κυριότητα εκτάσεων τεσσάρων ζευγαρίων γης περιελθόντων αυτοίς εκ πατρικής κληρονομίας κείμενων εν τω τσιφλικίω Ντάρντεζα της επαρχίας Αθηνών ... επωλήσαμεν εις τους αυτούς αγοραστάς και οριστικώς τα εις τους ειρημένους εντολή ημών ανήκοντα τέσσαρα εκ των οκτώ ζευγαρίων των αποτελούντων το ειρημένον τσιφλίκιον, ήτοι το ήμισυ των γαίων αυτού εξ αδιαθέτου, του ετέρου ημίσεως, ήτοι των έτερων τεσσάρων ζευγαρίων ανήκοντων εις τους κατοίκους του ειρημένου χωρίου της Κερατέας...» (Στρατοκόπος: 1997, σελ. 54 – 57). Το έγγραφο αυτό δημοσιεύτηκε μεταφρασμένο το 1925 από τον Στρατοκόπο χωρίς να αναφέρεται στην προέλευσή του, φαίνεται ωστόσο γνήσιο, καθώς το όνομα του «νοτάριου» είναι ίδιο με αυτό που αναφέρεται στα σχετικά έγγραφα που βρέθηκαν στο Αρχείο της Μικτής Επιτροπής. Επίσης, ακολουθεί την ίδια ορολογία και συντάχθηκε την ίδια χρονική περίοδο με τα υπόλοιπα έγγραφα,¹⁵⁸ δεν έχει όμως μεταφερθεί σωστά η ημερομηνία, λάθος που απαντάται και στο αντίστοιχο έγγραφο για το τσιφλίκι του Κουρσαλά.¹⁵⁹ Εξάλλου, στις δικαστικές διαμάχες που ακολούθησαν δεν αμφισβητήθηκε η γνησιότητα του εγγράφου αλλά η θεώρησή του, καθώς η επικύρωσή του στις 1.11.1844 έγινε από

¹⁵⁸ Αναφέρεται ως ημερομηνία η 17η του μήνα Ραμαντάν του έτους εγίρας 1246.

¹⁵⁹ Το έτος 1246 του ισλαμικού ημερολογίου αντιστοιχεί στο έτος 1831 του γρηγοριανού και όχι στο 1830 όπως έχει σημειωθεί από τον μεταφραστή. Το έγγραφο αγοραπωλησίας του Κουρσαλά βρέθηκε στο Αρχείο Μικτής Επιτροπής Φ42.

επιτροπή που της είχε αφαιρεθεί η αρμοδιότητα.¹⁶⁰ Ο φάκελος για το τσιφλίκι Ντάρδεζα δεν υπάρχει στο Αρχείο της Μικτής Επιτροπής, παρόλο που υπάρχουν άλλες υποθέσεις μη επικυρωμένων αγοραπωλησιών. Ειδικά για την Κερατέα δεν υπάρχει κάτι σχετικό, παρά μόνο στον τελευταίο φάκελο ορισμένα έγγραφα που αναφέρονται σε διαφορές χρέους μεταξύ ενός κάτοικου της Κερατέας και κάποιων Οθωμανών, όμως δεν συνδέονται νοηματικά με τον υπόλοιπο φάκελο και φαίνεται ότι αποτελούν τμήμα υλικού που πιθανώς «χάθηκε».¹⁶¹

Με τη δημιουργία του ελληνικού κράτους το 1830, ο Ιωάννης Καποδίστριας έστειλε τρία εντεταλμένα πρόσωπα να παραλάβουν δείγματα από τις σκωρίες και τις εκβολάδες για να μετρηθεί το ποσοστό περιεκτικότητας σε άργυρο, ενώ αρνήθηκε να δώσει στον Άγγλο πρεσβευτή Ed. Dawkins την άδεια να εκμεταλλευτεί τις σκωρίες. Το 1835 η ελληνική κυβέρνηση έστειλε τον Gustav Fielder να εξετάσει τα μεταλλεία του Λαυρίου και το 1841 ο I. Russerrer εκτίμησε ότι τα μεταλλεύματα μόλυβδου ήταν φτωχά και αδιάφορα προς εκμετάλλευση (Μαρκουλή: 2010, σελ. 25- 26). Οι κινήσεις αυτές ενδεχομένως και άλλες που δεν γνωρίζουμε, δείχνουν ότι η ελληνική κυβέρνηση δεν αντιμετώπιζε το τσιφλίκι Ντάρδεζα ως ένα παλιό οθωμανικό τσιφλίκι αλλά ως μελλοντική πηγή εθνικού πλούτου, όποτε η τεχνολογία και οι πολιτικές συνθήκες το επέτρεπαν. Η αναγνώριση της ιδιοκτησίας του τσιφλικιού στην κοινότητα Κερατέας θα δημιουργούσε περαιτέρω προβλήματα, αφού ο υπήρχε κίνδυνος ο εθνικός πλούτος να θεωρηθεί κοινοτικός. Οι κάτοικοι της Κερατέας αναγκαστικά συσπειρώθηκαν στην κοινοτική επιτροπή και το 1847 συνέταξαν συμβολαιογραφικό πληρεξούσιο στον συμβολαιογράφο Αθηνών Δ. Σούτζο με το οποίο την εξουσιοδοτούσαν να διαχειριστεί τα συμφέροντά τους (Ιατρού:2004, σελ. 193-214).¹⁶² Η κοινοτική επιτροπή υπέβαλε στις 7. 5. 1851 αγωγή έναντι του ελληνικού δημοσίου για την κυριότητα των δασών της κτηματικής περιφέρειας της Κερατέας. Η δικαστική αυτή διαμάχη έληξε με την απόφαση 13401/6.5.1855,¹⁶³ στην οποία αναφέρεται ότι από το 1840 «... το ελληνικό δημόσιο αντιποιούμενον

¹⁶⁰ΓΑΚ, Πρωτοδικείο Αθηνών, Απόφαση Εφετείου Αθηνών στις 22.9.1872.

¹⁶¹ΓΑΚ, Αρχείο Μικτής Επιτροπής Φ47: «Οι υποφαινόμενοι δυστυχείς χωρικοί παρακαλούμεν θερμώς την Αξιοτίμιον Επιτροπή Ο Μπέιλιούμης, Αρβανίτης λέγει ότι προ της Επανάστασεως εδάνεισε εις πάντας χωρικούς συμπολίτας μας γρόσια τριακόσια εβδομήντα χωρίς να κρατά ομολογία...». Στη συνέχεια αντικρούουν τα επιχειρήματα του Μπέιλιούμη. Το έγγραφο αυτό είναι λογικό να υπάρχει στο αρχείο της συγκεκριμένης επιτροπής, εφόσον συνδέεται με την αγοραπωλησία. Ωστόσο, στο αρχείο δεν υπάρχει καμία αγοραπωλησία σχετικά με την Κερατέα.

¹⁶²Γνωρίζουμε για την ύπαρξη του πληρεξουσίου μόνο ως αναφορά.

¹⁶³Αρχείο Αναγκαστικού Συνεταιρισμού, Φάκελος Δημοσθένη Σωτηρίου.

δικαίωμα κατοχής επί του μνησθέντος χωρίου ήρξατο να συνταράττη την κατοχήν της δίδων άδειαν εις ξένα πρόσωπα να ξυλεύονται εντός του δάσους και να βοσκήσωσι τα ποίμνια των εντός των βοσκήσιμων γαιών...». Η απόφαση του εφετείου καταλήγει στο ότι «... διατάσσει ίνα το δημόσιον απέχει του να διαταράσση την κατοχή της Κοινότητας Κερατέας επί των περί ων η δίκη δασών...».

Στις 29 Αυγούστου 1861, το ελληνικό δημόσιο αντέδρασε και υπέβαλε αγωγή εναντίον της κοινοτικής επιτροπής Κερατέας (Μαρκουλή:2010, σ. 72). Στο δικόγραφο δεν ορίζεται ως κοινοτική επιτροπή αλλά ως κοινότητα, αφού το ελληνικό δημόσιο αμφισβητεί το γεγονός ότι εκπροσωπεί όλη την κοινότητα. Την περίοδο αυτή, η κοινότητα Κερατέας διχάζεται με αποτέλεσμα να διασπαστεί σε δύο αντιμαχόμενες ομάδες, η μία εκ των οποίων υποστηρίζει τον Σερπιέρι και η άλλη το ελληνικό δημόσιο. Οι εσωτερικές διαμάχες οδηγούν στη δολοφονία του Λουκά Αθανασίου που υποστήριζε το ελληνικό δημόσιο (Ιατρού:2004). Η δικαστική διαμάχη που ξεκίνησε το 1861 κατέληξε στην απόφαση του Εφετείου Αθηνών στις 22.9.1872. Στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε μεταξύ της αγωγής και της τελικής απόφασης είχαν εκδοθεί διάφορες δικαστικές αποφάσεις ύστερα από ανακοπή της μίας ή της άλλης πλευράς. Στην τελική απόφαση του Εφετείου Αθηνών, η αγοραπωλησία του 1830 κρίθηκε άκυρη, αφού τα μέλη της επιτροπής επικύρωσης που υπογράφουν είχαν παυθεί από την αρμοδιότητα αυτή. Αξίζει να σημειωθεί, επίσης, πως το δικαστήριο έλαβε υπόψη τις μαρτυρικές καταθέσεις της δίκης της 17ης Δεκεμβρίου 1867, οι οποίες κρίθηκαν ενδεχομένως επαρκείς για να αποδειχθεί η κυριότητα της Κοινότητας (Μαρκουλή: 2010, σελ. 71 – 82). Οι καταθέσεις αυτές αφορούν όχι μόνο περιοχές της Κερατέας, αλλά όλα τα δάση του Δήμου Λαυρεωτικής, δηλαδή των κοινοτήτων Κερατέας, Καλυβίων και Κουβαρά. Υπέρ του δημοσίου καταθέτουν κάτοικοι του Κουβαρά και των Καλυβίων, όπως επίσης χημικοί και δασονόμοι. Υποστηρίζουν ότι τα δάση κάηκαν το 1827 από τον Κιουταχή, είχαν ήδη όμως αναπτυχθεί από καιρό δασικά φυτά και πλέον οι επίμαχες θέσεις ήταν δάση από πεύκα, αγριελιές και κέδρους (βένια). Ο Αθ. Κώνστας από τα Καλύβια υποστήριξε ότι το 1864 το δάσος ξανακάηκε, συγκεκριμένα από τη θέση Εργαστηράκια μέχρι το Σούνιο. Ως μάρτυρες ανταπόδειξης κατέθεσαν δημοτικοί υπάλληλοι, ο τελώνης Αναβύσσου, ο ηγούμενος της Μονής Πεντέλης και ένας συγγενής του Ανάργυρου Πετράκη. Όλοι υποστηρίζουν ότι το δάσος κάηκε το 1827 από τον Κιουταχή και ότι από τότε οι περιοχές αυτές είτε καλλιεργούνται είτε είναι

ασκεπείς. Ισχυρίζονται επίσης ότι τα δάση καλύπτονται από φυτά ηλικίας το πολύ πέντε ετών (Μαρκουλή: 2010, σελ. 77- 80)

Στην τελική δίκη η κοινότητα Κερατέας ισχυρίστηκε ότι οι εκτάσεις αυτές αποτελούσαν τμήμα του τσιφλικιού Ντάρδεζα που αγοράστηκε το 1830, η αγοραπωλησία του οποίου επικυρώθηκε από την αρμόδια επιτροπή του Υπουργείου Οικονομικών την 1.11.1844. Στην απόφαση του δικαστηρίου αναφέρεται ότι « ... η δε κοινότης Κερατέας μόλις κατά την 1^η Νοεμβρίου 1844 ισχυρίζεται ότι επαρυσίασεν αυτούς εις τον Αινιάνα, Ψύλλαν και Αργυρόπουλον ώστε είναι πάντοτε εκπρόθεσμος. Διότι εκτός τούτου ως εξάγεται εκ του από 14/26 Απριλίου 1842 διατάγματος, διά την εξέτασιν των τίτλων είχε διοριστεί επιτροπή από τον Ανδρ. Πάϊκον, Α. Λοιδωρίκη...». Μάλιστα, αμφισβητήθηκε το γνήσιο της υπογραφής των μελών της Επιτροπής, αναφέροντας ότι αυτά «δήθεν μονογράφησαν» το συμβόλαιο. Για τους λόγους αυτούς, το Εφετείο δεν αναγνωρίζει την αγοραπωλησία ως έγκυρη και καλεί την κοινότητα Κερατέας να αποδείξει ότι καλλιεργούσαν την έκταση αυτή και ότι χρησιμοποιούσαν τις δασώδεις εκτάσεις ως κοινοτικές βοσκές. Επίσης, αναφέρεται ότι η κοινότητα Κερατέας δεν υπέβαλε δήλωση ιδιοκτησίας όπως ορίζεται με τον Νόμο περί δασών του 1836. Ο ισχυρισμός της κοινότητας ότι δεν είχε ενημερωθεί για την ψήφιση του Νόμου κρίθηκε αβάσιμος. Αν και, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, λήφθηκαν υπόψη στην τελική απόφαση οι καταθέσεις στη δίκη της 17.12.1867, εντέλει θεωρήθηκαν δασικοί αγροί, και κατ' επέκταση δημόσιοι, όχι μόνο όσοι ήταν δασοσκεπείς, αλλά και όσοι ήταν αδύνατο να καλλιεργηθούν ή ήταν βραχώδεις. Επιπλέον, ορίζει ότι σε περίπτωση παρακώλυσης θα προέβαινε σε αναγκαστική εκτέλεση, συγκεκριμένα θα διέτασσε ως απειλούμενη κύρωση την προσωποκράτηση όσων κατοίκων της Κερατέας δεν διευκόλυναν την παραχώρηση των εκτάσεων στο ελληνικό δημόσιο. Τέλος, λόγω του ότι δεν αναγνωρίζει την κοινοτική επιτροπή Κερατέας ως εκπρόσωπο όλου του χωριού, εξετάζει αν το πρόστιμο παρακώλυσης θα αποδοθεί προσωπικά στους κάτοικους της κοινότητας ή μόνο στους εκπροσώπους της (ΓΑΚ, Αρχείο Πρωτοδικείου Αθηνών). Στις 22.9.1872, με την έκδοση της απόφασης του Εφετείου Αθηνών, λαμβάνει τέλος ο δικαστικός αγώνας και η κυριότητα των δασών δίνεται στο ελληνικό δημόσιο.

Οι πληροφορίες που έχουμε συλλέξει δεικνύουν την ύπαρξη ανταγωνισμού μεταξύ των κοινοτήτων και του ελληνικού δημοσίου για την κυριότητα των αγροτικών και δασωδών εκτάσεων. Η απόφαση αυτή ήταν η πρώτη του ελληνικού

δημοσίου που αμφισβητούσε την ιδιοκτησία από τις αγοραπωλησίες του 1831, δημιουργώντας δεδικασμένο που συνδέει την ιδιοκτησία με τη χρήση. Δεν δέχεται τις καλλιέργειες ούτε αναγνωρίζει τις ιδιοκτησίες σε επικλινή εδάφη, παρά το γεγονός ότι είναι συνήθης αγροτική πρακτική των καλλιεργητών της Αττικής. Αρνητική ήταν επίσης η έκβαση για τα δύο μεγάλα μοναστήρια της Αττικής, τη Μονή Πεντέλης και τη Μονή Πετράκη, λόγω της στάσης τους κατά τη διάρκεια της δίκης. Στα τμήματα των εκτάσεων που διεκδικούσε το ελληνικό δημόσιο περιλαμβάνονταν εκτάσεις από το τσιφλίκι Λεγραινά που είχε η Μονή Πεντέλης και αγροί της Μονής Πετράκη στην Κερατέα. Η έκβαση της συγκεκριμένης δίκης είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργηθεί στους Μεσογείτες η εντύπωση ότι μπορούσαν να διεκδικήσουν γη που ήταν καλλιεργημένη με πολυετή φυτά ανεξάρτητα αν ήταν πριν τσιφλίκι και με βασικό κριτήριο να μηνπροσβάλουν τα εθνικά συμφέροντα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΕΙΣ ΓΗΣ ΣΤΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΥΘΜΙΣΗ ΜΕΧΡΙ ΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΥΘΜΙΣΗ

4.1 Οι επιπτώσεις της πρώτης αγροτικής μεταρρύθμισης στα Μεσόγεια

Η ανάπτυξη της καλλιέργειας της σταφίδας, κυρίως στις περιοχές της βορειοδυτικής Πελοποννήσου, υποχρέωσε τις ελληνικές κυβερνήσεις στη λήψη προστατευτικών μέτρων. Ένα από τα βασικότερα προβλήματα αφορούσε το ιδιοκτησιακό καθεστώς της γης, καθώς πολλές από τις σταφιδαμπέλους ήταν εθνικές γαίες. Το 1871, η κυβέρνηση Αλέξανδρου Κουμουνδούρου ψήφισε τον Νόμο ΥΛΑ΄και τον Νόμο ΤΠΣΤ΄, με τους οποίους κατέστη δυνατή η πώληση της κυριότητας της γης των εθνικών γαιών σε καλλιεργητές και σε εμφυτευτές.¹⁶⁴ Τα μέτρα που ελήφθησαν τότε έμειναν γνωστά ως η «Πρώτη Αγροτική Μεταρρύθμιση», η οποία είχε στόχο την ανάπτυξη των εμπορευματικών καλλιεργειών (Αρώνη: 2005, σ. 45) και την ενίσχυση των μικρών φυτειών (Βεργόπουλος: 1975, σ. 163). Εκτός από την πώληση των εθνικών γαιών, παρατηρήθηκε αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων με δημητριακά (Πετμεζάς: 2003, σ. 202), αλλά και ανάπτυξη της γεωργίας γενικότερα λόγω των φορολογικών αλλαγών που συντελέστηκαν την περίοδο εκείνη (Μπουρνόβα: 2007, σ. 77).

Με τον Νόμο ΥΛΑ΄¹⁶⁵ δόθηκε η δυνατότητα εκποίησης εθνικών γαιών και γαιών που ανήκαν σε διαλυμένες μονές σε όλους τους Έλληνες υπηκόους. Από τις διατάξεις εξαιρέθηκαν όσοι είχαν εμφυτευτικά δικαιώματα, καθώς είχαν ήδη συμπεριληφθεί στον Νόμο ΤΠΣΤ΄ που είχε ψηφιστεί την ίδια χρονιά. Εξαιρούνται επίσης όσες γαίες είναι δάση ή σε όσες υπήρχαν αγριελιές, καθώς και όσοι αγροί μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για εθνικούς ή δημοτικούς σκοπούς. Η οριοθέτηση

¹⁶⁴ Σύμφωνα με το ΦΕΚ δεν μπορούσαν να αγοράσουν περισσότερα από 40 στρέμματα ποτιστικά και 80 ξηρικά.

¹⁶⁵ Νόμος ΥΛΑ΄/25.3.1871 «Περί διανομής και διαθέσεως της εθνικής γης»(ΦΕΚ 25/16.6.1871).

των αγρών αυτών γινόταν με την έκδοση βασιλικού διατάγματος. Έτσι, την ίδια ημερομηνία και στο ίδιο ΦΕΚ όπου δημοσιεύτηκε ο Νόμος ΥΛΑ΄ (ΦΕΚ 25/16.6.1871), δημοσιεύτηκε βασιλικό διάταγμα με το οποίο εξαιρεθήκαν οι εκτάσεις που βρίσκονταν κοντά στους οικισμούς, όπως επίσης και οι εθνικές και εκκλησιαστικές εκτάσεις του τότε Δήμου Λαυρίου, όπως το πρώην μετόχι της Μονής Καισαριανής στην Ανάβυσσο. Οι εθνικές εκτάσεις στην περιοχή δεν είχαν οριοθετηθεί, ενώ, παράλληλα την ίδια περίοδο, εξελισσόταν η δίκη της κοινότητας Κερατέας με το ελληνικό δημόσιο. Στην περίπτωση που οι αμφισβητούμενες εκτάσεις θεωρούνταν εθνικές, αυτές δεν θα μπορούσαν να διανεμηθούν με βάση τις διατάξεις της πρώτης αγροτικής μεταρρύθμισης, καταρχάς επειδή βρίσκονταν στα διοικητικά όρια του Δήμου Λαυρίου και κατά δεύτερον επειδή ήταν δασικές. Στην ευρύτερη περιοχή των Μεσογείων δεν βρέθηκαν παραχωρητήρια αγροτικών εκτάσεων βάσει του Νόμου ΥΛΑ΄. Εξαιρεση αποτελούν τα παραχωρητήρια του Ελεγκτικού Συνεδρίου στη θέση Κυπριανός στο Λαύριο, με τα οποία δόθηκαν εκτάσεις ως οικόπεδα στους μεταλλωρύχους. Τα παραχωρητήρια αυτά δόθηκαν μετά το 1879, τουλάχιστον όπως φαίνεται από τα σωζόμενα αρχεία (ΙΑ/ΕΤΕ, Αρχείο Ελεγκτικού Συνεδρίου)¹⁶⁶. Όσον αφορά τις παραχωρήσεις οικοπέδων στον οικισμό του Λαυρίου, χρειάζεται περαιτέρω έρευνα.

Με τον Νόμο ΤΠΣΤ΄ «Περί των γενόμενων εμφυτεύσεων επί εθνικών, επισκοπικών ή εις διαλελυμένας μονάς, ανηκουσών γαιών», ο οποίος ψηφίστηκε στις 24.3.1871, δινόταν η δυνατότητα εξαγοράς της γης με τοκοχρεωλυτικές δόσεις σε όσους είχαν φυτέψει πολυετείς καλλιέργειες στους εν λόγω αγρούς. Χρήση των διατάξεων του παραπάνω νόμου έγινε κυρίως από καλλιεργητές από το Κορωπί και το Λιόπεσι και σε μικρότερο βαθμό από το Μαρκόπουλο.¹⁶⁷

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση του Κορωπίου, καθώς το τσιφλίκι Κουρσαλά αποτελεί το μεγαλύτερο τμήμα της κτηματικής του περιφέρειας, όπως αποτυπώνεται και στο Αρχείο Μικτής Επιτροπής.¹⁶⁸ Το τσιφλίκι αυτό φαίνεται να αποτελεί συνένωση πολλών ιδιοκτησιών που είχαν Οθωμανοί, μερικές από τις

¹⁶⁶ Στο ΙΑ/ΕΤΕ παραχωρήθηκαν σε μικροφίλμ τα παραχωρητήρια του ελεγκτικού συνεδρίου για την εξυπηρέτηση των ερευνητών.

¹⁶⁷ Δεν βρέθηκαν σχετικά παραχωρητήρια στα Σπάτα. Στην περίπτωση που αυτά υπάρχουν, θα είναι λίγα, αφού δεν υπήρχαν αναφορές για παρόμοιες γαίες στην κτηματική περιφέρεια των Σπάτων.

¹⁶⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Μικτής Επιτροπής Φ34, Πώληση μεριδίων τσιφλικιού Κουρσαλά στον Ιωάννη Φενερλή και στην Κοινοτική Επιτροπή Κορωπίου.

οποίες αγόρασε η Μονή Πετράκη το 1762 και το 1793.¹⁶⁹ Στο ίδιο τσιφλίκι είχε ιδιοκτησία η Μονή Αγίου Σπυρίδωνα Πειραιά¹⁷⁰ και η Μονή Αγίου Ιωάννη Κυνηγού στις θέσεις Σπυριδωνίτικα και Σινγιαννιότεσι –ή Σινγιαννιότες–¹⁷¹ αντίστοιχα. Η πρώτη αναφορά για τη διανομή του τσιφλικιού γίνεται σε έγγραφο του 1793. Αντίγραφο του εγγράφου αυτού στα ελληνικά βρέθηκε στα σπίτια των απογόνων των επιτρόπων του 1830. Το τσιφλίκι χωρίζεται σε 87 τμήματα, καθένα από τα οποία υποδιαιρείται σε άλλα έξι με βάση τα λεγόμενα σχοινιά¹⁷² (Μιχαήλ-Δέδε : 1995, σ. 361–380). Η προσεκτική μελέτη του εγγράφου αυτού, ωστόσο, δημιουργεί αμφιβολίες για τη γνησιότητα του, καθώς τα δύο ζευγάρια που βρίσκονται βορειανατολικά αναφέρονται ως μονοκόμματα εντός του τσιφλικιού σε αντίθεση με τα υπόλοιπα που είναι χωρισμένα σε λαχίδια. Το ίδιο έγγραφο δημοσιεύεται το 1890 από τον Καμπούρογλου στον δεύτερο τόμο των *«Μνημειών της ιστορίας των Αθηναίων»* (1993, τ. Β', σ. 98–117). Η ύπαρξη των δύο ζευγαριών σε μονοκόμματα κτήματα και όχι σε λαχίδια, όπως αυτή περιγράφεται στο συγκεκριμένο έγγραφο, γεννά ερωτηματικά σχετικά με την οριοθέτηση των εν λόγω εκτάσεων, καθώς δεν είναι σαφές αν αυτή έγινε το 1793 ή μετά την Επανάσταση .

Τα κτήματα αυτά θεωρήθηκαν εθνικά, καθώς ανήκαν σε «διαλυμένες Μονές» και η καλλιέργειά τους ήταν συνεχής. Η διανομή των ενοικιαζόμενων γαιών γινόταν από την Κοινοτική Επιτροπή Κορωπίου, αρμοδιότητα που αμφισβητήθηκε από ορισμένους κτηματίες, οι οποίοι και κινήθηκαν νομικά εναντίον της το 1862. Η υπόθεση τελεσιδίκησε το 1865 στον Άρειο Πάγο υπέρ της Κοινοτικής Επιτροπής Κορωπίου (Μαργέτης: 1930, σ. 37). Τα σωζόμενα παραχωρητήρια είναι του 1881 και αφορούν αμπέλια φυτεμένα σε διάφορες θέσεις εκτάσεως από 1 έως 5 στρέμματα. (Αρχαιακή Συλλογή Σεραφείμ Κόλλια).

Στην κτηματική περιφέρεια του Λιόπεσι υπήρχαν τα κτήματα της Μονής Καισαριανής και της Μονής Αγίου Ιωάννη Κυνηγού οι οποίες διαλύθηκαν με το Β.Δ.

¹⁶⁹ Το 1761, η Μονή Πετράκη αγόρασε από τον Χατζή Αχμέτ Αγά δύο ζευγάρια στη θέση Ραψανά (Καμπούρογλου: 1993, τ. Α', σ. 405). Το 1792, η Μονή Πετράκη αγόρασε τρία ζευγάρια αγρούς (μικρούς και μεγάλους, καλλιεργήσιμους και μη) από τον Αθηναίο Οθωμανό Μολλά Μουσταφά Χατζή Εφέντη (Καμπούρογλου: 1993, τ. Α', σ. 373 και σ. 407). Η πρώτη αγορά είναι μονοκόμματο κτήμα, ενώ η δεύτερη σε λαχίδια.

¹⁷⁰ Το κτήμα αυτό συνδέεται πιθανώς με την αγορά από το κληροδότημα του Ντέκα για την ύδρευση του μοναστηριού (Φιλαδελφέως: 1991).

¹⁷¹ Γενική στα αρβανίτικα του αγίου Ιωάννη. Άλλοτε αναφέρεται ως «Σινγιαννιότες» και άλλοτε ως «Σινγιαννιότεσι», το οποίο είναι σωστότερο γραμματικά.

¹⁷² Το σχοινί αντιστοιχεί σε 11 μέτρα περίπου και αποτελεί μονάδα με την οποία μετρούν το φάρδος του κάθε λαχιδιού.

της 25^{ης} Σεπτεμβρίου 1833 και η περιουσία τους μετατράπηκε σε δημόσια. Η πρώτη κατείχε ένα ζευγάρι γης στη θέση Παλιοπαναγιά όπου διατηρούσε μικρό μετόχι στον Ναό της Κοίμησης Θεοτόκου, έκταση που ήταν ιδιαίτερη εύφορη αφού υπήρχαν ανάβatha πηγάδια και τρεχούμενο νερό. Η πρώτη αναφορά για την ιδιοκτησία αυτή της μονής γίνεται το 1789 στον σχετικό κατάλογο που δημοσίευσε ο Καμπούρογλου στον πρώτο τόμο των «Μνημείων» (1993, τ. Α', σ. 41). Η έκταση αυτή παραχωρήθηκε και διανεμήθηκε μέχρι το 1895 με βάση τις διατάξεις του Νόμου ΤΠΣΤ'. Η συνολική έκταση που δόθηκε ήταν 1.810 στρέμματα, εκ των οποίων τα 100 παραχωρήθηκαν στον Ανδρέα Καμπά και τα υπόλοιπα διαμοιράστηκαν σε 130 Λιοπεσιώτες. Οι κληρούχοι, οι οποίοι έλαβαν από 10 έως 90 στρέμματα ο καθένας, ισχυρίζονταν ότι καλλιεργούσαν αδιάλειπτα τη γη από την Τουρκοκρατία (Χατζησωτηρίου:1973, σ. 293).

Στην περιοχή Λυκάνουρα,¹⁷³ υπήρχαν μη καλλιεργημένες εκτάσεις μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα. Η έκταση αυτή πιθανώς άνηκε στην Μονή Αγίου Ιωάννη Κυνηγού αν και δεν αναφέρεται στον κατάλογο των εθνικών κτημάτων (Αρχιεακή Συλλογή Σεραφείμ Κόλλια). Οι εκτάσεις αυτές εκχερσώθηκαν σταδιακά και αγοράστηκαν με τις διατάξεις του Νόμου ΤΠΣΤ'. Οι εκτάσεις που βρίσκονταν δυτικότερα προς τον Υμηττό αγοράστηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα από το Υπουργείο Γεωργίας. Το 1895, παραχωρήθηκαν σε Λιοπεσιώτες αγρότες 2.500 στρέμματα. Οι εκτάσεις που δόθηκαν ήταν μεγαλύτερες, από 20 έως 100 στρέμματα, αφού ήταν άγονες και μη παραγωγικές (Χατζησωτηρίου:1973, σ. 307–309). Η ίδια διαδικασία πρέπει να ακολουθήθηκε και στα κτήματα της Μονής Αγίου Ιωάννη Κυνηγού στην Αγία Παρασκευή και στον Χολαργό, αν και δεν έχουν βρεθεί συγκεντρωτικές μαρτυρίες, παρά μόνο αποσπασματικά συμβόλαια.

Στο Μαρκόπουλο, υπήρχαν λίγες εκτάσεις της Μονής Αγίου Σπυρίδωνα και του Αγίου Ιωάννη Κυνηγού. Από αυτές ορισμένες πουλήθηκαν σε Μαρκοπουλιώτες και κάποιες άλλες σε Λιοπεσιώτες καλλιεργητές.¹⁷⁴ Στην περιοχή Νάτσο, μοιράστηκαν αγροί 100 στρεμμάτων κυρίως σε Λιοπεσιώτες, αλλά και σε λίγους Μαρκοπουλιώτες.¹⁷⁵ Η περιοχή αυτή, όπως και η Λυκάνουρα, ήταν άγονη και το

¹⁷³ Η περιοχή αυτή ονομάζεται σήμερα Γλυκά Νερά και βρίσκεται δυτικά της σημερινής λεωφόρου Λαυρίου.

¹⁷⁴ Πώληση αγρού στη θέση Τζόρτζιανι ενός στρέμματος στον Θεόδωρο Μήτρου Ηλία (Αρχιεακή Συλλογή Ιωάννη Ηλία) και πώληση αγρού στη θέση Τρόλεζι σε Λιοπεσιώτες.

¹⁷⁵ Αγορά Μήτρου Δρίτσα (οικογενειακά συμβόλαια).

γεγονός ότι αυτή ήταν παραθαλάσσια δεν ευνοούσε την καλλιέργεια των δημητριακών.

Στην υπόλοιπη Ελλάδα, φαίνεται ότι η αγορά γης μέσω της πρώτης αγροτικής μεταρρύθμισης αφορούσε αγρούς καλλιεργημένους και απευθυνόταν κυρίως σε μέλη της αστικής τάξης (Φραγκιάδης: 2016). Στα Μεσόγεια, αντιθέτως, φαίνεται ότι οι κοινοτικές επιτροπές, τουλάχιστον στο Κορωπί, όριζαν τους ενοικιαστές. Τα μέλη τους διατείνονταν ότι καλλιεργούσαν αδιαλείπτως τα ίδια κτήματα από την Τουρκοκρατία, ισχυρισμός που φαίνεται βάσιμος, αφού τα τεμάχια ήταν μικρά σε έκταση και οι αγροί είχαν ακανόνιστο σχήμα. Εκτός όμως από τους καλλιεργήσιμους αγρούς, οι Λιοπεσιώτες καλλιεργητές, κυρίως, βάπτιζαν «εθνικούς» τους αγρούς επιδεκτικούς καλλιέργειας και με αυτόν τον τρόπο εξαγόραζαν τους τίτλους ιδιοκτησίας. Οι αγροί αυτοί ήταν μεγάλοι και είχαν παραλληλόγραμμο σχήμα. Η πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση δημιούργησε την πεποίθηση ότι φυτεύοντας κάποιος τους αγρούς με πολυετείς καλλιέργειες μπορούσε σταδιακά να αποκτήσει την κυριότητα της γης. Είναι η πρώτη φορά που οι καλλιεργητές σκέφτονται και πράττουν ατομικά και όχι συλλογικά όσον αφορά την απόκτηση γης.

Τα τσιφλίκια των Μονών Πεντέλης και Πετράκη

Από το Β.Δ. της 25ης Σεπτεμβρίου 1833 περί διαλυμένων Μονών, στην Αττική εξαιρέθηκαν τα μοναστήρια της Μονής Ασωμάτων Πετράκη και της Μονής Κοίμησης Θεοτόκου στην Πεντέλη, τα οποία διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στον καζά των Αθηνών. Στη Μονή Πεντέλης, οι ηγούμενοι προέρχονταν από την οικογένεια Δέγλερη (Αλβανάκης: 1905, σ. 92), ενώ στη Μονή Πετράκη από την οικογένεια Πετράκη.¹⁷⁶ Διατηρούσαν το σταυροπηγιακό προνόμιο όπως επίσης και επαφές με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και τον Σουλτάνο. Στο Μαρκόπουλο και στα Σπάτα, η Μονή Πεντέλης διατηρούσε τα μεγάλα τσιφλίκια της Βραώνας και του Βουρβά αντίστοιχα. Επιπλέον, Λιοπεσιώτες κολίγοι δούλευαν στο τσιφλίκι του Γέρακα και Κερατιώτες στο τσιφλίκι Λεγρανά. Η Μονή Πετράκη κατείχε το 1/6 του τσιφλικιού Κουρσαλά και εξ ολοκλήρου το τσιφλίκι Πικέρμι Ραφήνα, όπου δούλευαν κυρίως Σπαταναίοι κολίγοι, το τσιφλίκι των Ταξιαρχών στα Καλύβια και το τσιφλίκι του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στην Κερατέα. Η ανάμειξη των μονών στα εσωτερικά των χωριών είναι πιθανή, ωστόσο είναι βέβαιη στο

¹⁷⁶ Οι πληροφορίες προέρχονται από το υπό έκδοση βιβλίο για τη Μονή Πετράκη.

Μαρκόπουλο με βάση τις πληροφορίες που διασώζονται. Συγκεκριμένα, κατά την περίοδο της ύστερης Τουρκοκρατίας, οι ιερείς στο Μαρκόπουλο προέρχονταν από τους κολίγους της Μονής Πεντέλης.¹⁷⁷ Αμέσως μετά την Επανάσταση, ωστόσο, εκλέγονται ιερείς που σχετίζονται με τη Μονή Πετράκη.¹⁷⁸ Επίσης, ιερείς από την Κερατέα, με καταγωγή από την οικογένεια Σίνη, μαρτυρούν εναντίον της Μονής Πετράκη αναφορικά με τα σύνορα του τσιφλικιού Ταξιαρχών (ΓΑΚ, Αρχείο Πρωτοδικείου Αθηνών), ενώ ταυτόχρονα δουλεύουν ως κολίγοι στο τσιφλίκι Λεγραινά της Μονής Πεντέλης. Η ύπαρξη τσιφλικιών στα Μεσόγεια αναγκαστικά δημιουργεί συμμαχίες με συγκεκριμένες οικογένειες χωρικών για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της εκάστοτε μονής.

Οι οικογένειες Πετράκη και Δέγλερη θεωρούσαν ιδιοκτησία τους τη Μονή Πετράκη και Μονή Πεντέλης αντίστοιχα, επικαλούμενες πατριαρχικά σιγίλια σύμφωνα με τα οποία οι ηγούμενοι έπρεπε υποχρεωτικά να προέρχονται από αυτές (Αλβανάκης: 1905, σ. 92).¹⁷⁹ Στα συμβόλαια αγοράς των τσιφλικιών Ταξιαρχών και Πικερμίου Ραφήνας, τα μέλη της οικογένειας αναφέρονται ως συνιδιοκτήτες. Ο Περικλής Ανάργυρου Πετράκης διατηρούσε προνομιακές σχέσεις με το μοναστήρι μέχρι το 1872 (Συμβόλαιο πώλησης τσιφλικιού Ταξιαρχών 1872).¹⁸⁰ Η οικογένεια Δέγλερη αγόρασε το μετόχι της Μονής Πεντέλης στο Σύνταγμα, όπου βρίσκεται ο Ναός της Αγίας Δύναμης (Αλβανάκης: 1905, σ. 90). Οι κινήσεις των οικογενειών αυτών φανερώνουν την προνομιακή σχέση τους με τις παραπάνω μονές, οι οποίες εγκρίνονται από τα εκάστοτε ηγουμενοσυμβούλια. Αμέσως μετά την Επανάσταση, στη Μονή Πετράκη εκλέχθηκε ηγούμενος από το Κορωπί.¹⁸¹ Αντίθετα, μέχρι το 1869, στη Μονή Πεντέλης οι ηγούμενοι εξακολουθούσαν να εκλέγονται από την οικογένεια Δέγλερη. Οι σχέσεις της Μονής Πεντέλης με τους χωρικούς ήταν ήδη τεταμένες εξαιτίας της χρήσης του μετοχίου της Αγίας Δύναμης στο Σύνταγμα

¹⁷⁷ Η οικογένεια του παπά Γιαννάκου Σκοπελίτη και του παπά Σιδέρη (Ηλίας: 1972, κατάλογος ιερέων)

¹⁷⁸ Ο παπάς Κωσταντής Βάθης και ο παπάς Κωσταντής Μπάρτζης, ο οποίος πάντρεψε τον αδελφό του με την ανιψιά του Ανάργυρου Πετράκη.

¹⁷⁹ Δεν μπορεί να γίνει εξακρίβωση της πληροφορίας, καθώς δεν βρέθηκαν τα συγκεκριμένα σιγίλια, αλλά απλώς αναφέρονται από τους Αθηναίους χρονικογράφους.

¹⁸⁰ Η μονή είχε παραχωρήσει στον Περικλή Πετράκη το δικαίωμα να εισπράττει τις προσόδους της (εκμίσθωση προσόδου). Ως αμοιβή έπαιρνε ένα ποσοστό από αυτές, χωρίς ωστόσο να δίνει στη μονή το μερίδιο που της αναλογούσε.

¹⁸¹ Αναφέρεται με το επώνυμο Κωνσταντίνου με καταγωγή από το Κορωπί.

(Αλβανάκης: 1905, σ. 91).¹⁸² Το 1869, εκλέχθηκε ηγούμενος ο Παρθένιος Βρεττός από το Μενίδι, ο οποίος δηλητηριάστηκε το 1873 (Αλβανάκης: 1905, σ. 93).¹⁸³ Η Ιερά Σύνοδος μετά τα γεγονότα αυτά, και κατόπιν πιέσεων της κυβέρνησης, διόρισε κοινό ηγούμενο για τη Μονή Πετράκη και Πεντέλης (Αλβανάκης: 1905, σ. 94). Την ίδια περίοδο, διεξαγόταν η δίκη της κοινότητας Κερατέας στην οποία κατέθεσαν ως μάρτυρες οι ηγούμενοι των δύο μονών εναντίον του ελληνικού δημοσίου. Περαιτέρω έρευνα στα αρχεία των μονών μπορεί να δώσει συμπεράσματα για το αν σχετίζονται τα δύο αυτά γεγονότα. Ουσιαστικά, από το 1872 μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, και στα δύο μοναστήρια εκλέγονται ηγούμενοι από τα χωριά της Αττικής.¹⁸⁴

Το 1873, κατά τη διάρκεια του κοινού ηγουμενοσυμβουλίου, τα τσιφλίκια νοικιάζονται για μία δεκαετία, κυρίως, σε Αθηναίους μετά από σχετικό διαγωνισμό (Αρχείο ΜΑΡΚΟ και Αρχιεακή Συλλογή Σεραφεΐμ Κόλλια).¹⁸⁵ Από τότε μέχρι τη δεύτερη αγροτική μεταρρύθμιση, δηλαδή για τα επόμενα 50 χρόνια, όλα τα μισθωτήρια συμβόλαια που συντάσσονται έχουν ισχύ μίας δεκαετίας, συνεπώς συμπίπτουν τα αναφερόμενα έτη σύναψης (ΓΑΚ, Αρχείο Διανομής Πολιτικής Γης, αταξινόμητο υλικό). Όσον αφορά το τσιφλίκι Βραώνα στο Μαρκόπουλο, αναφέρεται ότι « ... ήρξατο η άγρια εκμετάλλευσις και η πίεσις του ενοικιαστού επί του κολλήγου και ούτω έπαυσεν η μέχρι τότε πατριαρχική μεταξύ Μονής και κολλήγων σχέσις ...». Αναφέρεται, επίσης, ότι ο μισθωτής εισέπραττε το μίσθωμα από τον υπομισθωτή/κολίγο άλλοτε σε χρήμα (αγρομίσθωση) και άλλοτε σε είδος (αγροληψία), ανάλογα με την τιμή των δημητριακών. Επιπλέον, οι μισθωτές δεν προέβαιναν σε συντήρηση του ρέματος, με αποτέλεσμα μεγάλο τμήμα του τσιφλικιού να μετατραπεί σε έλος. Απόρροια των ενεργειών αυτών ήταν η εναλλαγή των κολίγων και η πλημμελής καλλιέργεια του τσιφλικιού (Αρχείο ΜΑΡΚΟ,

¹⁸² Η προφορική παράδοση του Κορωπίου αναφέρει ότι αυτό το μετόχι είχε ανταλλαχθεί με κτήματα του Κορωπίου στο Κόρμπι και κατά συνέπεια η μάντρα αυτή (μετόχι) ανήκε στην κοινότητα Κορωπίου.

¹⁸³ Ο Αλβανάκης αναφέρει χαρακτηριστικά: «... τα δε νυν λεγόμενα των μοναχών διαλευκαίνοντα το πράγμα δήθεν, δεν έχουσιν χώρον εν τη παρούση ιστορία, διά λόγος πολλούς και ποικίλους ... το γεγονός τούτο επετέλεσε το πρώτον των σκανδάλων άτινα έκτοτε συνετάραξαν την Μονήν ταύτην ...». Την ίδια περίοδο, δηλητηριάστηκαν στα Μεσόγεια ο Σταμάτης Ντούνης και ο Πέτρος Αναγνώστης Πέτρου, ο τότε και ο πρώην δήμαρχος Κρωπίας αντίστοιχα. .

¹⁸⁴ Στη Μονή Πεντέλης εκλέγεται ηγούμενος ο Ιωσήφ Χούντας από το Λιόπεσι και αργότερα ο Δημήτριος Σκοπελίτης από το Μαρκόπουλο. Στη Μονή Πετράκη εκλέγεται ο Συμεών Κοροβέσης από την Κερατέα.

¹⁸⁵ Στο αρχείο ΜΑΡΚΟ, περιγράφεται το ιστορικό του κτήματος Βραώνα και αναφέρονται οι μισθωτές. Στη συλλογή του Σεραφεΐμ Κόλλια, διασώζονται ΦΕΚ για την ενοικίαση των μεριδίων της Μονής Πετράκη και του τσιφλικιού Λεγραινά. Στα Σπάτα, διασώζονται πληροφορίες για τον μισθωτή του κτήματος Βουρβά.

A1Y1Σ15Y1Φ1). Οι ίδιες πληροφορίες μεταφέρονται και για τα άλλα τσιφλίκια, όπου οι μισθωτές παρακολουθούσαν οπλισμένοι τη συγκομιδή και υποχρέωναν τους κολίγους να μεταφέρουν τον καρπό στις αποθήκες τους. Το 1873, οι αγροληπτικές σχέσεις στα μοναστηριακά τσιφλίκια άλλαξαν και οι παλιοί κολίγοι που είχαν εγκαταστήσει οι μονές αντικαταστάθηκαν με αυτούς της επιλογής του μισθωτή. Η παραγωγικότητα των τσιφλικιών μειώθηκε, καθώς φαίνεται ότι κύριος στόχος του μισθωτή ήταν το βραχυπρόθεσμο κέρδος.

4.2 Η πορεία προς την οινική κρίση

Η αύξηση του πληθυσμού που παρατηρείται αυτή την περίοδο λόγω της βελτίωσης των βιοτικών συνθηκών (Πετμεζάς: 2003, σ. 54) οδηγεί, κατά συνέπεια, στην αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων (Μπουρνόβα: 2007, σ. 74). Παράλληλα, οι αγρότες υιοθετούν τις εμπορευματικές καλλιέργειες ενώ δημιουργείται η τάξη των εμπόρων που διαχειρίζεται τα αγροτικά πλεονάσματα (Μπουρνόβα: 2007, σ. 68). Σημαντικότερη όμως συνέπεια της αύξησης του πληθυσμού ήταν τόσο η εσωτερική μετακίνηση από τις ορεινές αγροτικές περιοχές (Κωστής: 1987, σ. 60–75) όσο και η υπερατλαντική μετανάστευση (Πετμεζάς: 2012, σ. 58–59).

Στα Μεσόγεια, παρατηρείται αύξηση του πληθυσμού που όμως δεν συνδέεται με τη μετακίνηση πληθυσμών, αφού τα επώνυμα των οικογενειών παραμένουν ίδια και οι τελευταίες μετακινήσεις πραγματοποιήθηκαν αμέσως μετά την Επανάσταση. Κυριαρχεί η ενδογαμία και σπάνια κάποιες γυναίκες παντρεύονται στα διπλανά χωριά, ακόμη σπανιότερα οι άντρες, καθώς κάτι τέτοιο θεωρείται υποτιμητικό (Χατζησωτηρίου: 1982, σ. 38). Η αύξηση του πληθυσμού, τουλάχιστον στα χωριά του Δήμου Κρωπίας, είναι εντυπωσιακή και πιθανώς οφείλεται στην ομαλοποίηση της πολιτικής κατάστασης, αλλά και στην αφθονία της γης. Στη Βάρη και στο Χαρβάτι, αντίθετα, όπου οι κολλήγοι δεν έχουν ιδιοκτησία, δεν παρατηρείται μεγάλη

αύξηση του πληθυσμού.¹⁸⁶ Στον παρακάτω πίνακα καταγράφεται η αύξηση του πληθυσμού (Νικολάου: 2008, σ. 595):

**ΠΙΝΑΚΑΣ9: ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΣΤΑ ΧΩΡΙΑ ΤΟΥ
ΔΗΜΟΥ ΚΡΩΠΙΑΣ**

ΕΤΟΣ	ΚΟΡΩΠΙ	ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟ	ΛΙΟΠΕΣΙ	ΣΠΑΤΑ	ΧΑΡΒΑΤΙ	ΒΑΡΗ
1840	615	726	514		166	
1844	889	687	423	352		
1874	1816	1228	910	737		91
1896	3368	2084	2003	1534	300	138

Στους νομούς Αττικοβοιωτίας και Λάρισας, η αγροτική πυκνότητα είναι μικρότερη σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα (Κωστής: 1987, σ. 85) με αποτέλεσμα οι αγροτικοί κλήροι να είναι μεγαλύτεροι. Με βάση τον κτηματολογικό πίνακα του 1907 (Αρχείο Δήμου Μαρκόπουλου),¹⁸⁷ φαίνεται ότι οι μισοί περίπου έχουν περισσότερα από 50 στρέμματα. Οι ιδιοκτήτες δηλώνουν λιγότερα στρέμματα, καθώς τα στοιχεία αυτά χρησιμοποιούνται για φορολογικούς λόγους,¹⁸⁸ ο έλεγχος των οποίων γίνεται από τον τοπικό δημαρχιακό πάρεδρο. Στον παρακάτω πίνακα, δίνεται η ποσοστιαία κατανομή των ιδιοκτησιών στα Μεσόγεια ανά κλάση μεγέθους (Νικολάου: 2008, σ. 600). Στο Λιόπεσι, συγκεκριμένα, το ποσοστό μεγάλων εκτάσεων φαίνεται ότι είναι αρκετά υψηλό. Αξίζει να σημειωθεί ότι στον συγκεκριμένο πίνακα δεν συνυπολογίζονται τα εμφυτευτικά, ενώ σε ό,τι αφορά τον Δήμο Κρωπίας δεν λαμβάνονται υπόψη τα μεγάλα τσιφλίκια που διατηρούν οι μονές, καθώς αυτές δεν υπάγονται σε αυτόν φορολογικά (Νικολάου: 2008, σ. 600):

**ΠΙΝΑΚΑΣ 10: ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΜΕΝΕΣ ΕΚΤΑΣΕΙΣ ΣΤΑ ΧΩΡΙΑ ΤΟΥ
ΔΗΜΟΥ ΚΡΩΠΙΑΣ**

¹⁸⁶Στο Κορωπί, στο Λιόπεσι, στο Μαρκόπουλο και στα Σπάτα, ο πληθυσμός από το 1840 μέχρι το 1896 πενταπλασιάζεται. Στη Βάρη και στο Χαρβάτι, το ίδιο χρονικό διάστημα, ο πληθυσμός διπλασιάζεται.

¹⁸⁷Αρχείο Δήμου Μαρκόπουλου, Υποαρχείο Δήμου Κρωπίας, φορολογικά έγγραφα.

¹⁸⁸Σε αναζήτηση των προγόνων μου, φαίνεται ότι αυτοί είχαν δηλώσει λιγότερα στρέμματα αφαιρώντας τις εκτάσεις που δεν ήταν εύφορες.

ΚΛΑΣΕΙΣ ΕΚΤΑΣΗΣ (σε στρέμματα)	ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟ	ΚΟΡΩΠΙ	ΛΙΟΠΕΣΙ	ΣΠΑΤΑ	ΔΗΜΟΣ ΚΡΩΠΙΑΣ
0–50	66,25%	64,42%	23,16%	37,82%	52,32%
51–100	17,14%	16,79%	32,49%	38,95%	23,04%
101–200	10,29%	12,34%	29,38%	16,85%	16,42%
201– άνω	6,29%	6,46%	14,97%	6,37%	8,21%

Κυρίαρχη δραστηριότητα είναι η αγροτική,¹⁸⁹ ενώ κάποια νοικοκυριά αναπτύσσουν παράλληλα και μη αγροτική δραστηριότητα, διατηρώντας καφεενεία, ελαιοτριβεία, ατμόμυλους κ.ά. Στους παρακάτω πίνακες, αποτυπώνονται οι αστικές δραστηριότητες με βάση τα φορολογικά έγγραφα του 1907 (Νικολάου: 2008, σ. 596):

ΠΙΝΑΚΑΣ 11: ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ ΜΕ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΑΙ «ΑΣΤΙΚΗ» ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ

ΧΩΡΙΟ	ΣΥΝΟΛΟ ΝΟΙΚΟΥΡΙΩΝ	ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ ΜΕ ΠΑΡΑΛΛΗΛΗ ΑΣΤΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ
Μαρκόπουλο	527	28
Κορωπί	773	23
Λιόπεσι	359	26
Σπάτα	257	12

¹⁸⁹ Προφανώς δεν αναφέρεται μόνο στη γεωργία αλλά και στην κτηνοτροφία. Δεν υπάρχουν στοιχεία για τους κτηνοτρόφους, ωστόσο αυτοί έχουν και καλλιεργούμενη γη. Μεταξύ των επαγγελματιών δεν συγκαταλέγεται αυτό του βοσκού, του ποιμένα κ.ο.κ.

**ΠΙΝΑΚΑΣ 12: ΜΑΓΑΖΙΑ ΚΑΙ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ ΣΤΑ ΧΩΡΙΑ ΤΟΥ
ΔΗΜΟΥ ΚΡΩΠΙΑΣ**

	ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟ	ΚΟΡΩΠΙ	ΛΙΟΠΕΣΙ	ΣΠΑΤΑ
Παντοπωλεία	3	1	0	7
Κρεοπωλεία	1	0	0	0
Αρτοποιεία	2	1	1	0
Κουρεία	1	0	0	0
Καφενεία	3	0	0	1
Οινοπωλεία	1	0	0	1
Ξυλουργεία	1	0	0	0
Χρυσοχοεία	1	0	0	0
Ελαιοτριβεία	2	6	4	2
Ατμόμυλοι	1	1	1	0

Η αμπελοκαλλιέργεια αποτελούσε για τον αγρότη στις περιοχές του νεοσύστατου ελληνικού κράτους πηγή εισοδήματος σε χρήμα και κάθε αγροτικό νοικοκυριό διατηρούσε αμπέλι (Πετμεζάς: 2003, σ. 236). Ωστόσο, όσον αφορά την καλλιέργεια του αμπελιού στις επαρχίες φαίνεται να παρουσιάζει σταδιακή μείωση. Αντίθετα, αυξάνεται σταδιακά στην Αττικοβοιωτία και κυρίως στα Μεσόγεια, φτάνοντας πλέον το 1930 να συνιστά μονοκαλλιέργεια. Η αύξηση αυτή οφείλεται στη γειτνίαση της περιοχής με την αγορά της πρωτεύουσας, γεγονός που εξασφαλίζει τη διάθεση του προϊόντος, αλλά και στο κλίμα της Αττικής, καθώς τα ξηρά καλοκαίρια της δεν ευνοούν την ανάπτυξη του οίδιου.¹⁹⁰ ενώ οι αποδόσεις στα δημητριακά είναι χαμηλές σε σχέση με τις υπόλοιπες περιοχές (Πετμεζάς: 2003, σ. 197–204). Η λειτουργία της οινοβιομηχανίας Καμπά στην Κάντζα στο Λιόπεσι αποτελεί παράδειγμα των νέων αμπελουργικών μεθόδων (Νικολάου: 2008, σ. 594).¹⁹¹ Επίσης,

¹⁹⁰Βασική ασθένεια του αμπελιού που αναπτύσσεται λόγω της υγρασίας του καλοκαιριού. Αντιμετωπίζεται με το θειάφισμα, το οποίο όμως δεν μπορεί να εφαρμοστεί όταν η θερμοκρασία είναι πάνω από 25° κελσίου. Οι καλοκαιρινές βροχοπτώσεις είναι καταστροφικές για το αμπέλι, αφού συνήθως η θερμοκρασία είναι υψηλή.

¹⁹¹Τα αμπέλια (κλήματα ή κούτσουρα) φυτεύονται σε ευθείες γραμμές (τράβες) και το όργωμα των αμπελιών γίνεται με τα ζώα και όχι χειρωνακτικά.

η εφαρμογή του Νόμου ΤΠΣΤ¹⁹² δημιουργεί την ελπίδα στους καλλιεργητές ότι η φύτευση αμπελιών με το καλογηρικό σύστημα (εμφυτευτικά) μακροπρόθεσμα θα τους εξασφάλιζε την κυριότητα της γης. Στα μοναστηριακά κτήματα όπου ήδη έχουν εγκατασταθεί μισθωτές, η φύτευση αμπελιών αποτελεί εχέγγυο για μακροχρόνια αγροληπτική σχέση, καθώς και για την επιλογή τμήματος γης της αρεσκείας του καλλιεργητή (Αρχείο ΜΑΡΚΟ).¹⁹² Στον παρακάτω πίνακα, φαίνονται οι καλλιεργούμενες εκτάσεις και οι στρεμματικές αποδόσεις των αμπελιών:

ΠΙΝΑΚΑΣ 13:ΑΜΠΕΛΟΦΥΤΕΙΕΣ

ΕΤΟΣ	ΑΤΤΙΚΟΒΟΙΩΤΙΑ		ΕΛΛΑΔΑ ¹⁹³			
	ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ	ΣΤΡΕΜΜΑΤΙΚΗ ΑΠΟΔΟΣΗ	ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ	ΣΤΡΕΜΜΑΤΙΚΗ ΑΠΟΔΟΣΗ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΑΜΠΕΛΩΝΑ ΑΤΤΙΚΟΒΟΙΩΤΙΑΣ	ΔΙΑΦΟΡΑ ΣΤΡΕΜΜΑΤΙΚΗΣ ΑΠΟΔΟΣΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΕΣΟ ΟΡΟ
1860	55.680	223,33	495.511	232,09	11,33%	-8,76
1887	138.752	223,36	813.906	214,99	17,04%	+26,4
1911	159.454	338,08	737.173	362,36	21,6%	-24,08 ¹⁹⁴
1929	250.000	450 ¹⁹⁵	680.127 ¹⁹⁶		36,75%	

¹⁹² ΑΙΣ15Υ1Φ1 Έργα Βραώνας. Ο μισθωτής ήταν εγκατεστημένος στο τσιφλίκι για μία δεκαετία. Στο διάστημα αυτό, δεν μπορούσε να εκδιώξει τον εμφυτευτή, αφού αυτός είχε δικαιώματα στα υπερκείμενα (αμπέλια). Αντίθετα, μπορούσε να αντικαταστήσει κάθε χρόνο τους καλλιεργητές δημητριακών.

¹⁹³ Αναφέρεται στα σύνορα του 1832.

¹⁹⁴ Η διαφορά πιθανώς οφείλεται σε καιρικές συνθήκες αφού η παραγωγή σε σταφύλι μπορεί να μεταβληθεί δραματικά λόγω καιρικών συνθηκών. Το 1911 στην Αττική είχε κάνει παγετό την Άνοιξη

¹⁹⁵ Αρχείο Αγροτικού Συνεταιρισμού Κορωπίου, Οργανισμός Προστασίας Αμπελουργών Αττικοβοιωτίας.

¹⁹⁶ Πετμεζάς: 2003, σ. 234.

Η ανάπτυξη της αμπελοκαλλιέργειας παρατηρείται κυρίως στα χωριά του Δήμου Κρωπίας και κυρίως στις κοινότητες του Λιόπεσι, των Σπάτων και του Μαρκόπουλου όπου υπάρχουν οι κατάλληλες εκτάσεις. Στα χωριά του Δήμου Λαυρίου δεν σημειώνεται σημαντική ανάπτυξη, καθώς οι εκτάσεις είναι ακατάλληλες (βραχώδεις και τσιμηλιές). Στην Κερατέα, αν και υπάρχουν οι κατάλληλες εκτάσεις, δεν αναπτύσσεται ιδιαίτερα λόγω απόστασης από την Αθήνα.¹⁹⁷ Άλλωστε, η ύπαρξη των μεταλλείων δίνει τη δυνατότητα στους κατοίκους των χωριών του Δήμου Λαυρίου να δραστηριοποιηθούν επαγγελματικά με αυτά. Εξακολουθεί να υφίσταται η πρακτική των εμφυτευτικών σε όλες τις κοινότητες του Δήμου Κρωπίας και, κυρίως, στο Λιόπεσι, όπου είχε υιοθετηθεί από τους καλλιεργητές για την απόκτηση της κυριότητας της γης βάσει του Νόμου ΤΠΣΤ'. Η καταγραφή των ακινήτων που εκλειστηριάστηκαν στον Δήμο Κρωπίας, από το 1900 έως το 1910, φανερώνει τα είδη των καλλιεργειών και τις υπάρχουσες αγροληπτικές σχέσεις (Νικολάου: 2008, σ. 603):

ΠΙΝΑΚΑΣ 14: ΠΛΕΙΣΤΗΡΙΑΖΟΜΕΝΑ ΑΚΙΝΗΤΑ ΣΤΟ ΔΗΜΟ ΚΡΩΠΙΑΣ 1901 - 1910

ΧΩΡΙΟ	ΑΜΠΕΛΙΑ ΜΕ ΤΗ ΓΗ ¹⁹⁸	ΑΜΠΕΛΙΑ ΕΜΦΥΤΕΥΤΙΚΑ	ΑΓΡΟΙ	ΚΡΑΣΙΔΙΑ	ΠΕΡΙΒΟΛΙΑ
Μαρκόπουλο	139,50	84	132,50	2	15
Κορωπί	69,30	23	98,50		3
Σπάτα	66,50	26	231,50	53	
Λιόπεσι	113,27	200	66,50		

Την περίοδο αυτή το μόνο τσιφλίκι που αγοράζεται είναι αυτό του Καρελλά, κυρίως από Λιοπεσιώτες καλλιεργητές. Η έκταση του τσιφλικιού ήταν 8.100 στρέμματα και το μεγαλύτερο μέρος του ήταν πευκόδασος. Οι εγγονοί του αρχικού ιδιοκτήτη –ο οποίος το είχε αγοράσει από Οθωμανούς– είχαν ξεκινήσει τις πωλήσεις των καλλιεργημένων εκτάσεων ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα (Χατζησωτηρίου:1973, σ. 283). Η πιθανή εξήγηση των πωλήσεων αυτών οφείλεται στο ότι οι μεγαλοκτηματίες δεν ζούσαν αποκλειστικά από τα τσιφλίκια

¹⁹⁷Η απόσταση από την Κερατέα στην Αθήνα με το άλογο διαρκούσε 5 ώρες.

¹⁹⁸ Σε στρέμματα

(Βεργόπουλος: 1975, σ. 170) και επιθυμούσαν την πώληση των κτημάτων τους σε υψηλότερες τιμές (Πετμεζάς: 2012, σ. 102-105). Η ανάγκη για καυσόξυλα κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων υποχρεώνει το Υπουργείο Γεωργίας να δώσει άδειες υλοτόμησης και εκχέρσωσης του πευκοδάσους. Οι εκχερσωμένες εκτάσεις πωλούνται ύστερα σε καλλιεργητές, κυρίως, από το Λιόπεσι, αλλά και σε λίγους από το Κορωπί. Κατ' αυτό τον τρόπο, η ιδιοκτησία του τσιφλικιού μεταβιβάζεται μέχρι τη δεύτερη αγροτική μεταρρύθμιση σε καλλιεργητές. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της οινικής κρίσης μόνο οι Λιοπεσιώτες καλλιεργητές αγοράζουν γη. Τα χρήματα αυτά πιθανώς προέρχονται από τις πωλήσεις των αγρών της Μονής Αγίου Ιωάννη Κυνηγού που είχαν αγοράσει στην πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση – κυρίως στην περιοχή Κουπόνια του σημερινού Δήμου Ζωγράφου– και είχαν αποκτήσει οικοπεδική αξία.

Από τα δανειστικά συμβόλαια που διασώζονται στο αρχείο του Δήμου Μαρκόπουλου που αφορά τα χωριά του τότε Δήμου Κρωπίας, όσο και από αρχειακές συλλογές ιδιωτών στο Μαρκόπουλο και στο Λιόπεσι¹⁹⁹ φαίνεται ότι ήδη από τη δεκαετία του 1880 συντάσσονταν δανειστικά συμβόλαια.. Δεν μπορούμε να εξακριβώσουμε για ποιο λόγο υπάρχει τόση μεγάλη ανάγκη για χρήματα τη συγκεκριμένη περίοδο. Οι πηγές που έχουν διασωθεί αναφέρουν ότι τα χρήματα αυτά προορίζονταν για την τήρηση των γαμήλιων εθίμων (Σωτηρίου: 1952, σ. 41).²⁰⁰ Σίγουρα οι λόγοι δανεισμού ήταν διαφορετικοί για κάθε περίπτωση, όπως η αγορά κτημάτων και η αγορά στεμφυλοπιεστήριου που εντοπίζουμε σε κάποια οικογενειακά συμβόλαια. Αναμφισβήτητα, η ύπαρξη δανειστικών συμβολαίων την περίοδο αυτή σηματοδοτεί τον εκχρηματισμό της οικονομίας και της καθημερινής χρήσης του χρήματος. Από τα σωζόμενα συμβόλαια φαίνεται ότι ντόπιοι κτηματίες δανείζονταν χρήματα από Αθηναίους αργυραμοιβούς, οι οποίοι πολλές φορές κατάγονταν από τα χωριά, σταδιοδρομούσαν στην πόλη και στη συνέχεια τα δάνειζαν με μεγαλύτερο τόκο. Το επιτόκιο που αναγράφεται είναι 12%, το ανώτερο σύμφωνα με τον νόμο, ενώ δεν αποκλείεται στο αναγραφόμενο κεφάλαιο να περιλαμβάνεται και το επιτόκιο. Επίσης, πολλοί δανεισμοί γίνονταν προφορικά και ο δανειστής στο τέλος φαίνεται ως αγοραστής κτημάτων με εικονική κατάθεση χρημάτων. Στα σωζόμενα αρχεία του

¹⁹⁹ Λόγω του Νόμου 4624/2019 για την προστασία προσωπικών δεδομένων, δεν δημοσιεύονται τα ονόματα των κατόχων των συλλογών.

²⁰⁰ Στα Μεσόγεια, όταν παντρευόταν η κόρη, ο πατέρας έπρεπε να δώσει νάχτι (μετρητά) και να φτιάξει τη νυφική φορεσιά που ήταν πανάκριβη.

Δήμου Κρωπίας της περιόδου 1901–1910 που αφορούν πλειστηριασμούς ακινήτων οι δανειστές καταγράφονται. Συγκεκριμένα, οι ντόπιοι κτηματίες δανείζουν μικρά ποσά σε μεμονωμένα πρόσωπα . Αντίθετα, οι Αθηναίοι δανείζουν μεγάλα ποσά σε έως και έξι χωρικούς τη φορά. Στον παρακάτω πίνακα, δίνεται το σύνολο των περιπτώσεων δανεισμού ανά ιδιότητα δανειστή (Νικολάου: 2008, σ. 604):

**ΠΙΝΑΚΑΣ 15: ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ
ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΔΑΝΕΙΣΤΩΝ**

	Ντόπιοι κτηματίε ς	Αθηναίοι Κτηματίε ς	Έμπορ οι	Παντοπώλ ες Οινοπώλες	Δικηγόρ οι	Οικοκυρές Οικοδέσποιν ες
Αριθμός περιπτώσε ων	31	3	8	2	13	11

Η αυξανόμενη παραγωγή του κρασιού στην περιοχή των Μεσογείων δημιούργησε, όπως ήταν αναμενόμενο, πρόβλημα στη διάθεση του οίνου. Η οινική κρίση, όπως ονομάστηκε, τοποθετείται σύμφωνα με τις κρατικές πηγές την περίοδο 1907–1908 (Σιδέρης: 1934, σ. 94), ενώ στις τοπικές αρχειακές πηγές αναφέρεται ότι διήρκεσε περισσότερο, συγκεκριμένα από το 1905 έως το 1912 (Αρχείο ΜΑΡΚΟ). Αν και η παραγωγή είχε αυξηθεί, δεν είχαν δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις για την εύρεση εναλλακτικής αγοράς. Την ίδια περίοδο, υπήρχε παγκόσμια υπερπαραγωγή κρασιού, με κύριους παραγωγούς την Ιταλία και την Γαλλία. Τα ευρωπαϊκά κρασιά τηρούσαν τις προδιαγραφές του αγοραστικού κοινού, αφού ήταν αρητίνωτα και κατ’ επέκταση περισσότερο ελκυστικά. Η λύση που θα μπορούσε να δοθεί ήταν η απόσταξη του πλεονάσματος. Αυτό όμως ήταν αδύνατο, καθώς χρησιμοποιούσαν για απόσταξη το πλεόνασμα της σταφίδας (Σιδέρης: 1934, σ. 94 –98). Στον φορολογικό κατάλογο του 1907 φαίνεται ότι οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις δεν ήταν ιδιαίτερα

μεγάλες, λαμβάνοντας υπόψη ότι κάθε νοικοκυριό χρειαζόταν 3 με 5 στρέμματα αμπέλια για οικογενειακή χρήση. Στον παρακάτω πίνακα, φαίνεται η μέση οικογενειακή εκμετάλλευση (Νικολάου: 2008, σ. 600)

ΠΙΝΑΚΑΣ 16: ΑΜΠΕΛΟΥΡΓΙΚΕΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΙΣ

Στρέμματα	Μαρκόπουλο	Κορωπί	Λιόπεσι	Σπάτα
0 -10	55,24%	56,35%	28,73%	33,33%
11 -20	21,52%	26,10%	27,89%	42,69%
21 -50	19,24%	16,98%	36,62%	21,72%
51 -	4%	0,5%	6,76%	2,25%

Η οινική κρίση, όπως είναι λογικό, επηρέασε τις κοινότητες των Μεσογείων. Τα δανειστικά συμβόλαια που μέχρι τότε πληρώνονταν κανονικά μετατράπηκαν σε καθυστερούμενα. Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν οι πλειστηριασμοί των ενυπόθηκων ακινήτων. Στο αρχείο του Δήμου Μαρκόπουλου, σώζονται 87 περιπτώσεις ακινήτων που εκπλειστηριάστηκαν κατά την περίοδο 1901–1910, στις περιγραφές των οποίων πολλά αμπέλια χαρακτηρίζονται ως «ξέμπελα».²⁰¹ Η τιμή του σταφυλιού ήταν τόσο φθηνή που ο ετήσιος μισθός ενός κλητήρα στην ΕΤΕ αντιστοιχούσε στα καθαρά κέρδη από την καλλιέργεια 260 στρεμμάτων αμπελιών. Ο πίνακας που παρατίθεται παρακάτω είναι χαρακτηριστικός (Νικολάου: 2008, σ. 602):

**ΠΙΝΑΚΑΣ 17: ΧΡΗΜΑΤΙΚΑ ΚΕΡΔΗ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΑΜΠΕΛΟΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ**

²⁰¹ Ξέμπελα είναι τα αμπέλια που έχουν εγκαταλειφθεί, δηλαδή δεν είναι κλαδεμένα και οργωμένα.

Είδος Εργασίας	Ετήσιος μισθός	Μικτά κέρδη από την καλλιέργεια αμπελιών	Καθαρά κέρδη από την καλλιέργεια αμπελιών ²⁰²
Κλητήρας στον Δήμο Κρωπίας	720	24	120
Υπηρέτης σε δημοτικό σχολείο	1200	40	200
Βοηθητικό προσωπικό ΕΤΕ	1560	52	260

Μοναδική λύση απέμεινε η μετανάστευση στις ΗΠΑ. Στο Μαρκόπουλο, όπως διατηρείται στην παράδοση, υπήρχε μεσάζοντας για την εύρεση εργασίας στο Σικάγο, συγκεκριμένα στην εταιρεία σιδηροδρόμων. Από την έρευνα στα αρχεία της νήσου Έλις της περιόδου 1910–1916, και με βάση τα επώνυμα που υπήρχαν στους εκλογικούς καταλόγους, βρέθηκαν 236 άνδρες μετανάστες,²⁰³ ηλικίας από 16 έως 40 ετών (Νικολάου: 2008, σ. 609):

ΠΙΝΑΚΑΣ 18: ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΣΤΙΣ ΗΠΑ ΑΠΟ ΤΟ ΔΗΜΟ ΚΡΩΠΙΑΣ

Χωριό	Μετανάστες
Μαρκόπουλο	161
Κορωπί	52
Λιόπεσι	14
Σπάτα	9

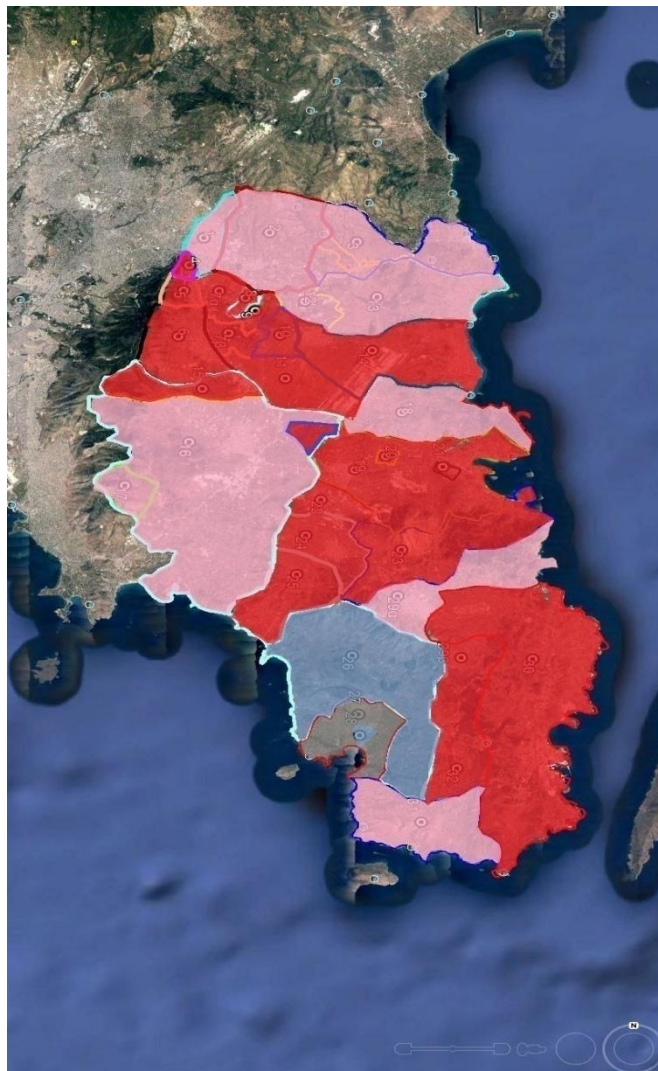
Η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου μετέτρεψε την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών σε μείζον κοινωνικό ζήτημα, το οποίο έμεινε γνωστό ως «αγροτικό

²⁰² Με τον όρο καθαρά κέρδη εννοείται τα χρήματα που απομένουν μετά την πληρωμή των μεροκάματων χωρίς να υπολογίζεται ότι αυτά προέρχονται από ατομική εργασία

²⁰³ Πιθανώς είναι περισσότεροι.

ζήτημα» (Πετμεζάς: 2012, σ. 90). Με αυτό τον τρόπο, διαμορφώθηκε η αντίληψη ότι το κράτος μπορεί και πρέπει να παρεμβαίνει στην αγορά και διανομή των μεγάλων κτημάτων όχι μόνο αυτών που ανήκαν στις εθνικές γαίες, αλλά και αυτών που αποτελούσαν ιδιοκτησίες ιδιωτών ή εκκλησιαστικών ιδρυμάτων.

ΧΑΡΤΗΣ 9: ΟΙ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΕΣ ΣΤΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑ ΛΙΓΟ ΠΡΙΝ ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΟΥ 1909

Εμφυτευτικά

Ιδιοκτησίες μεγαλοκτηματιών²⁰⁴

Εθνικές γαίες²⁰⁵

Ιδιοκτησίες των καλλιεργητών

4.3 Οι επιδράσεις της δεύτερης αγροτικής μεταρρύθμισης στις κοινοτικές επιτροπές, στα εμφυτευτικά και στην τελική διανομή των τσιφλικιών

Κοινοτικές επιτροπές

Με την Επανάσταση του 1909, το αγροτικό κίνημα έγινε πιο ριζοσπαστικό (Κωστής: 2013, σ. 585–589), ενώ το αίτημα για τη διανομή της γης και την απαλλοτρίωση των μεγάλων κτημάτων και των παλιών τσιφλικιών εντάχθηκε στα πλαίσια της «εθνικής ανόρθωσης» (Βεργόπουλος: 1975, σ. 164). Εκτός όμως από τη διανομή της γης, συζητήθηκε για πρώτη φορά η αποξήρανση των ελών, η δημιουργία πιστωτικών, παραγωγικών και προμηθευτικών συνεταιρισμών, αλλά και η εκπαίδευση των γεωργών (Αρώνη: 2005, σ. 107 και Σιδέρης: 1934, σ. 104 και 115). Η πεποίθηση ότι οι συνεταιρισμοί θα οδηγούσαν σε ανασύσταση της κοινότητας (Αρώνη: 2005, σ. 182) αποδείχθηκε εσφαλμένη, καθώς, ουσιαστικά, αυτοί αποτέλεσαν μέσο κρατικής παρέμβασης στην αγροτική παραγωγή (Μπρέγιαννη: 2007 σ. 90).

Στην υπό εξέταση περίοδο, η διατήρηση παλαιών πρακτικών, όπως οι κοινοτικές επιτροπές, τίθεται υπό αμφισβήτηση. Η ύπαρξη θεσμών που στηρίζονται στα έθιμα και στην τοπική εξουσία αποτελούσε εμπόδιο στη δημιουργία κεντρικού κράτους που να ελέγχει όλες τις δραστηριότητες στην ελληνική επικράτεια. Με την ψήφιση του Νόμου ΔΝΖ/1912 «Περί συστάσεως Δήμων και Κοινοτήτων» (ΦΕΚ 58/14.2.1912), οι αρμοδιότητες των κοινοτικών επιτροπών μεταφέρονται στις νεοσυσταθείσες κοινότητες. Στο άρθρο 12, ορίζεται ότι η περιουσία του χωριού μεταφέρεται στην κοινότητα, ενώ, με βάση το άρθρο 19, οι καλλιεργήσιμες γαίες και

²⁰⁴ Ουσιαστικά πρόκειται για το τσιφλίκι Όλυμπος που ανήκε στην οικογένεια Μαρκέλου.

²⁰⁵ Είναι το πρώην τσιφλίκι Ανάβυσσος που ανήκε στην Μονή Καισαριανής.

οι βοσκές διατίθενται στους δημότες, σύμφωνα με τον κανόνα της τριετούς αγρανάπαυσης, και το περίσσευμα των βοσκών μισθώνεται με πλειοδοτική δημοπρασία. Στο άρθρο 20, ορίζεται ότι κάθε δημότης μπορεί να βοσκά δωρεάν συγκεκριμένο αριθμό ζώων. Με βάση το άρθρο 21, το κοινοτικό συμβούλιο μπορεί να νοικιάζει τις βοσκές, ενώ είναι αρμόδιο, σύμφωνα με το άρθρο 25, να υποδεικνύει τους χώρους των ποιμνιοστάσιων. Στο άρθρο 27, περιγράφεται διεξοδικά η προβλεπόμενη διαδικασία. Ουσιαστικά με τον νόμο αυτό αφαιρούνται από τις κοινοτικές επιτροπές όλα τα εισοδήματα που είχαν, γεγονός που τις καθιστά πρακτικά ανενεργές. Καθορίζεται, επίσης, ότι η νέα κοινότητα, ελεγχόμενη από την κεντρική εξουσία, θα διανέμει τις βοσκές και ότι αρκεί η πολιτογράφηση στην κοινότητα για να απολαμβάνει κάποιος τα συγκεκριμένα προνόμια. Με την εφαρμογή του νόμου αυτού, δίνεται η δυνατότητα σε όλους τους Έλληνες πολίτες να μοιράζονται τον εθνικό πλούτο και να έχουν πρόσβαση στις πλουτοπαραγωγικές πηγές.

Οι κοινότητες των Μεσογείων αντέδρασαν στην ψήφιση του παραπάνω νόμου, υποστηρίζοντας ότι η κεντρική εξουσία παρεμβαίνει στα εσωτερικά τους και ότι καταστρέφει πατροπαράδοτους θεσμούς που είχαν λειτουργούσαν θετικά για το σύνολο. Στο Μαρκόπουλο, συντάσσεται το συμβολαιογραφικό πληρεξούσιο 25838 στις 26.10.1914, με το οποίο η κοινοτική επιτροπή μετονομάζεται σε «Αγροτικό Συνεταιρισμό» (Αρχείο ΜΑΡΚΟ). Με αυτό δίνεται η δυνατότητα στους πληρεξούσιους να εκπροσωπούν τους συνεταίρους έναντι οποιασδήποτε δικαστικής ή διοικητικής αρχής, αλλά και να προχωρήσουν στην εκτέλεση ανοικοδόμησης του οινοποιείου, αναλαμβάνοντας όλες τις οικονομικές υποχρεώσεις που είχε επιληφθεί η κοινοτική επιτροπή το 1911, έργο που εντάσσεται στη συλλογική προσπάθεια για οικονομική ανάπτυξη. Στο εν λόγω πληρεξούσιο αναφέρεται ότι «συμφώνως τω Νόμω ΔΝΖ περί Δήμων και Κοινοτήτων περιήλθε εις την δυνάμει αυτού συσταθείσαν κοινότητα Μαρκοπούλου η χορτονομή των ακαλλιέργητων εκτάσεων (βουνών κλπ)». Συνεπώς, δίνεται η δυνατότητα στην επιτροπή να εκμισθώνει τους υπό αγρανάπαυση ή ακαλλιέργητους ιδιόκτητους αγρούς, υπό τον όρο να χρησιμοποιεί τα έσοδα από τη χορτονομή για τη βελτίωση των γεωργικών πρακτικών (αγορά λιπασμάτων, σπόρων, φυτώριων κ.α.) και για κοινωφελή έργα, κυρίως για τη λειτουργία του οινοποιείου. Σε περίπτωση που η Συνέλευση δεν εγκρίνει την έκθεση πεπραγμένων του διοικητικού συμβουλίου, τη διοίκηση αναλαμβάνει το κοινοτικό συμβούλιο με εξελεγκτική επιτροπή αποτελούμενη από τα μέλη του εκκλησιαστικού

συμβούλιου της ενορίας του Μαρκόπουλου. Αναφέρεται ότι πρόεδρος της Συνέλευσης είναι πάντα ο πρεσβύτερος των μελών του Συμβουλίου. Με την υπογραφή του πληρεξούσιου αυτού, ουσιαστικά αμφισβητούν τον Νόμο ΔΝΖ', αφού στην νεοθεσπισθείσα Κοινότητα Μαρκόπουλου μένει μόνο η διαχείριση των βουνών ή αγρών ανεπίδεκτων καλλιέργειας. Αυτούς τους αγρούς κανένας κτηνοτρόφος ή ρητινοσυλλέκτης δεν ενδιαφέρεται να νοικιάσει, καθώς είναι δύσβατοι και λιγότερο παραγωγικοί. Σε όλο το πληρεξούσιο τονίζεται ότι η κοινοτική επιτροπή θα χρηματοδοτήσει το οινοποιείο από τα έσοδα της χορτονομής, ενώ υπογραμμίζεται και η οικονομική σχέση που αυτή διατηρούσε με την «Ελληνική Εταιρεία Οίνων και Οινοπνευμάτων»(ΕΕΟΟ), οι ιδιοκτήτες της οποίας είχαν φιλικές σχέσεις με τον Βενιζέλο. Τέλος, οι πληρεξούσιοι προκρίνουν την υιοθέτηση παλαιών πρακτικών όπως η σύνδεση με το εκκλησιαστικό συμβούλιο και ο σεβασμός στον πρεσβύτερο, θέλοντας να τονίσουν ότι ο Συνεταιρισμός, σε αντίθεση με το ελληνικό δημόσιο, εκπροσωπεί τους παραδοσιακούς θεσμούς.

Στη μετέπειτα βιβλιογραφία, ο Δημοσθένης Σωτηρίου παρουσιάζεται ως μεσολαβητής για την αλλαγή του συγκεκριμένου νόμου (Ψαρρός: 1952, σ. 21), έχοντας την εμπιστοσύνη των κατοίκων, καθώς ήταν βουλευτής των Φιλελευθέρων. Πράγματι, το 1915 ψηφίζονται συμπληρωματικές διατάξεις του Νόμου ΔΝΖ/1912 (ΦΕΚ 67, 14.2.1915) με τις οποίες καταργούνται τα επίμαχα άρθρα και αναγνωρίζεται ότι «αι προ του Νόμου ΔΝΖ εν τέως δήμοις περιουσίαι, αι προερχόμεναι εξ ιδιωτικών βοσκών τη κοινή διαθέσει της χρήσεως τούτων παρά των ιδιοκτητών αυτών, αποτελούσιν ιδία νομικά πρόσωπα, διοικούμενα κατά τας μέχρι τότε επιτοπίους συνθήκας». Η γνωριμία του με τον Βενιζέλο έδωσε ασφαλώς τη δυνατότητα στον Σωτηρίου να προωθήσει τα αιτήματά του, στην αποδοχή τους, ωστόσο, είναι πιο πιθανό να έπαιξε ρόλο εντέλει ο φόβος μίας ενδεχόμενης οικονομική ζημιάς στην ΕΕΟΟ. Η δημιουργία του κοινοτικού οινοποιείου ήταν ένα νέο εγχείρημα και η αφαίρεση των εσόδων του πιθανώς να οδηγούσε στην αποτυχία του, δημιουργώντας κατ' επέκταση πρόβλημα στην εν λόγω εταιρεία αναφορικά με την προμήθεια μούστου από σαββατιανό σταφύλι, απαραίτητου για την παραγωγή του κονιάκ.

Στο Κορωπί, η ΕΕΟΟ προσπάθησε να συνεργαστεί με την κοινοτική επιτροπή για τη δημιουργία οινοποιείου. Στο πληρεξούσιο του 1915, οι επίτροποι που εξελέγησαν επιδίωξαν να μετατρέψουν την κοινοτική επιτροπή σε αναγκαστικό συνεταιρισμό με

επιπλέον αρμοδιότητα τον φωτισμό και την παραλαβή σταφυλιών, αλλά και την πώληση μούστου στην εταιρεία αυτή. Για τον σκοπό αυτό, αγόρασαν οικόπεδο και ξεκίνησαν να κατασκευάζουν δεξαμενές μούστου (Αρχείο ΜΑΡΚΟ, συμφωνητικό με την Εταιρεία Οίνων και Οινοπνευμάτων). Οι προσπάθειες αυτές δημιούργησαν εσωτερικές προστριβές, καθώς ορισμένοι υποστήριζαν ότι αν η ΕΕΟΟ ήθελε να ιδρύσει οινοποιείο θα έπρεπε να το υλοποιήσει με δικά της έξοδα και όχι με τα χρήματα της κοινοτικής επιτροπής (Αρχαική Συλλογή Σεραφείμ Κόλλια).²⁰⁶ Το 1916 παραιτήθηκαν τα μέλη της επιτροπής και εκλέχθηκαν νέοι πληρεξούσιοι, οι οποίοι ματαίωσαν τόσο τη μετατροπή της σε αναγκαστικό συνεταιρισμό όσο και τη δημιουργία του οινοποιείου. Στο Λιόπεσι, ο Δημήτρης Μαργέτης ίδρυσε την «Ανώνυμο Βιομηχανία Αμπελουργών Παιανίας»(ΑΒΑΠΑ) σε μια προσπάθεια να δημιουργήσει κοινοτικό οινοποιείο που θα επικεντρωνόταν στην παραγωγή ποιοτικού εμφιαλωμένου κρασιού. Σε αυτή συμμετείχαν όσοι Λιοπεσιώτες το επιθυμούσαν, παραχωρώντας μία ποσότητα σταφυλιών ως μετοχή στην υπό ίδρυση εταιρεία.²⁰⁷ Για λόγους που δεν γνωρίζουμε, η κοινοτική επιτροπή Λιοπεσιού δεν είχε κάποια ανάμειξη(Αρχαική Συλλογή κληρονόμων Δημ. Μαργέτη). Συμπερασματικά, η δημιουργία οινοποιείου από την κοινοτική επιτροπή απαιτούσε αναντίρρηση την ύπαρξη ενός ανθρώπου που είχε επαφή με την κεντρική εξουσία και έχαιρε εκτίμησης από την τοπική κοινότητα. Στην περίπτωση του Μαρκόπουλου η προσωπικότητα του Δημοσθένη Σωτηρίου οδηγούσε σε ομοθυμία τους Μαρκοπουλιώτες σε αντίθεση με το Κορωπί που την περίοδο αυτή είχε διαμοπρασθεί σε δύο ομάδες. Αναγκαία, ωστόσο, φαίνεται ότι ήταν και η συμβολή της ΕΕΟΟ, χωρίς να παραβλέπεται το γεγονός ότι αυτή παρενέβη στα εσωτερικά των κοινοτήτων στα Μεσόγεια και ότι ενδεχομένως υποστήριξε τις κοινοτικές επιτροπές, ώστε να αποφύγει τον άμεσο κρατικό έλεγχο.

Στις 19 Ιουλίου 1923, δημοσιεύτηκε ο Νόμος «Περί αναγκαστικών συνεταιρισμών διαχείρισεως ακινήτου συνιδιοκτησίας και κοινής χορτονομής» (ΦΕΚ 196/ 19.7.1923), με τον οποίο εγγράφονταν αναγκαστικά στον συνεταιρισμό κάθε χωριού όλοι όσοι είχαν αγροτική ιδιοκτησία, ανεξαρτήτως αν διέμεναν εκεί. Οι εκπρόσωποι των προηγούμενων κοινοτικών επιτροπών ήταν υποχρεωμένοι να παραδώσουν τη διαχείριση στους νέους συνεταιρισμούς και σε περίπτωση μη

²⁰⁶ Πληρεξούσιο 1916.²⁰⁷ Παρόμοια υποχρέωση είχαν οι συνέταιροι στο ΜΑΡΚΟ (Αρχείο ΜΑΡΚΟ, πληρεξούσιο 1914).

²⁰⁷ Παρόμοια υποχρέωση είχαν οι συνέταιροι στο ΜΑΡΚΟ (Αρχείο ΜΑΡΚΟ, πληρεξούσιο 1914).

συμμόρφωσης τιμωρούνταν με φυλάκιση. Ωστόσο, αναγνωρίστηκε το δικαίωμα στους συνεταιρισμούς να λειτουργούν σύμφωνα με τα έθιμα της περιοχής. Επίσης, στην περίπτωση που ο γεωργικός συνεταιρισμός είχε τη χορτονομή ως δευτερεύουσα εργασία, ήταν υποχρεωμένος να το αναγράφει στο καταστατικό του. Η ψήφιση του νόμου αυτού έδωσε νομική υπόσταση στους οργανισμούς που ήδη υπήρχαν, γεγονός που διευκόλυνε τον έλεγχό τους για τυχόν ατασθαλίες.

Οι νέοι συνεταιρισμοί που δημιουργήθηκαν απέκτησαν εισοδήματα από την ενοικίαση των βοσκών, των ρετινιών και των ασβεστοκάμινων. Τα χρήματα αυτά διατίθεντο κυρίως για κοινωφελή έργα (ύδρευση και ηλεκτροφωτισμός των οικισμών, συντήρηση του αγροτικού οδικού δικτύου και των πηγαδιών), αλλά και για την προικοδότηση θυγατέρων, για δανεισμό και, σε ορισμένες περιπτώσεις, για υγειονομική περίθαλψη. Η έλλειψη άμεσου κρατικού ελέγχου τους επιτρέπει να είναι πιο ευέλικτοι και αποτελεσματικοί στις τρέχουσες ανάγκες. Παρόμοιοι συνεταιρισμοί δημιουργήθηκαν και στους προσφυγικούς συνοικισμούς των Μεσογείων (Ανάβυσσος, Παλαιά Φωκαία και Ραφήνα), οι οποίοι όμως έκλεισαν μέχρι το 1930 και οι αρμοδιότητές τους πέρασαν στην τοπική κοινότητα. Στον παρακάτω πίνακα, δίνονται στοιχεία για τις αρμοδιότητες και τους σκοπούς των συνεταιρισμών σύμφωνα με τα καταστατικά που βρέθηκαν τη δεκαετία του 1920. Για τις κοινότητες Λιόπεσι, Σπάτα, Ραφήνα και Παλαιά Φωκαία δεν βρέθηκαν παρόμοια καταστατικά, αλλά με βάση σχετικά έγγραφα που εντοπίστηκαν δεν φαίνεται να υπάρχουν διαφοροποιήσεις.

ΠΙΝΑΚΑΣ 19: ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΕΣ–ΣΚΟΠΟΙ²⁰⁸

ΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΩΝ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΩΝ

²⁰⁸Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ[Συνεταιρισμός Διαχείρισεως Συνιδιοκτησίας Καλυβίων (Θορικού) Α1Σ40Υ8Φ520, Συνεταιρισμός Συνιδιοκτησίας Κουβαρά Α1Σ40Υ8Φ7623, Προσφυγική Ομάς Ολύμπου Αναβύσσου Α1Σ40Υ8Φ7623, Αρχαική Συλλογή Σεραφείμ Κόλλια, Αρχείο ΜΑΡΚΟ.

	ΚΑΛΥΒΙΑ	ΚΟΥΒΑΡΑΣ	ΑΝΑΒΥΣΣΟΣ	ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟ	ΚΟΡΩΠΙ
Αγροφυλακή	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ
Πώληση γεωργικών Εργαλείων	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ
Παραχώρηση γεωργικών εργαλείων	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ
Οινοποιείο	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ
Βοήθεια σε απόρους	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ
Ανέγερση Ναών, Σχολείων	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ
Ρυμοτομία χωριού	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ
Υγειονομική περίθαλψη	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ
Χρηματοδότηση πανηγυριού	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ
Αλωνιστική	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ
Διανομή γης		ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ

Τα εμφυτευτικά και ο Νόμος 2189/1920

Οι γεωργικές πρακτικές της οθωμανικής περιόδου φαίνεται ότι διατηρήθηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Συγκεκριμένα, η λογική του τριτάρικου τσιφλικιού εφαρμόστηκε σε όλα τα τσιφλίκια της Μονής Πεντέλης και της Μονής Πετράκη, εξού και το «καλογηρικό σύστημα», ονομασία που δόθηκε στα Μεσόγεια για την αγροληπτική αυτή σχέση. Ο κολίγος, ή «κολλήγας» όπως τον ονόμαζαν, συμφωνούσε με τον ιδιοκτήτη της γης ότι, πέρα από την προσωπική του εργασία, θα έβαζε ο ίδιος τα εργαλεία και ότι στο τέλος θα του παρέδιδε ορισμένο ποσό από την παραγωγή. Σε αγρούς που σπέρνονταν με μονοετείς καλλιέργειες,²⁰⁹ ο κολίγος έπαιρνε τα 2/3 της παραγωγής και ο ιδιοκτήτης το 1/3. Ουσιαστικά, δηλαδή,

²⁰⁹ Η πιο συχνή καλλιέργεια ήταν ο σμίγος (κριθάρι ή στάρι), αλλά πολλές φορές φύτευαν αρακά, κουκιά, φάβα ή λαθούρι και, σε ελάχιστες περιπτώσεις, καπνά.

μοιράζονταν τα κέρδη, αφού το 1/3 του σπόρου χρειαζόταν για την επόμενη σπορά. Το κατ' επίφαση ενοίκιο αυτό το ονόμαζαν «λιέμουρο», και άλλοτε ήταν σε χρήμα και άλλοτε σε είδος.

Η ανάπτυξη της αμπελοκαλλιέργειας, ωστόσο, εξέλιξε τις πρακτικές αυτές. Ο κολίγος –ή «παρακεντέου» όπως ονομαζόταν στην περίπτωση αυτή (Τσοπάνης: 2014)– φύτευε πλέον αγρό με αμπέλι και, εφόσον οι συνθήκες ήταν ευνοϊκές, αυτό συνήθως απέδιδε ύστερα από πέντε χρόνια. Συγκεκριμένα, ο ιδιοκτήτης γης εκμίσθωνε στον κολίγο αγρούς πλάτους έξι σειρών (τράβες). Αν και καλλιεργούσε με δικά του έξοδα και τις έξι τράβες, ο κολίγος τρυγούσε μόνο τις τέσσερις εξ αυτών. Πολλές φορές τρυγούσε και τις υπόλοιπες δύο τράβες, αλλά παρέδιδε τα σταφύλια στο πατητήρι του ιδιοκτήτη γης. Ο τελευταίος δεν μπορούσε να εκδιώξει τον παρακεντέ, καθώς είχε δικαιώματα επί των υπερκείμενων. Επίσης, αν υπήρχε περιβόλι, η παραγωγή μοιραζόταν εξίσου μεταξύ του ιδιοκτήτη και του κολίγου– του «συνεταίρου» ή «πιετάρ» όπως ονομαζόταν στην περίπτωση αυτή (Τσοπάνης: 2014). Τέλος, οι κολίγοι συνέχιζαν να νοικιάζουν εθνικά κτήματα με τους όρους που επέβαλλε το δημόσιο, οι οποίοι δεν ήταν πάντα σταθεροί.

Στα πλαίσια της αγροτικής μεταρρύθμισης των κυβερνήσεων Βενιζέλου εντάχθηκε και η διάλυση των επάλληλων σχέσεων βαρών και δουλείων της γης (Πετμεζάς: 2012, σ. 167). Η ύπαρξη των εμφυτευτικών ήταν συχνή στα μοναστηριακά κτήματα της Αττικής, σε ορισμένες περιοχές της Πελοποννήσου και στα Επτάνησα (Σιδέρης: 1934, σ. 191). Στις 12.6.1920, ψηφίστηκε ο Νόμος 2189 «Περί εξαγοράς της κυριότητας εμφυτευτικών κτημάτων και συμπληρώσεως του αγροτικού νόμου 2052» (ΦΕΚ 128/12.6.1922), σύμφωνα με τον οποίο οι εμφυτευτές μπορούσαν να αποκτήσουν την ψιλή κυριότητα της γης, ακόμα και σε περιπτώσεις που το τσιφλίκι είχε κριθεί απαλλοτριωτέο, με εξαίρεση τις περιοχές όπου υπήρχαν μεγάλες βιομηχανικές εγκαταστάσεις.²¹⁰ Οι εμφυτευτές είχαν τη δυνατότητα να αγοράσουν γη είτε ως ιδιώτες είτε ως μέλη νεοϊδρυθέντος συνεταιρισμού.²¹¹ Η αποζημίωση στον πρώην ιδιοκτήτη γης αντιστοιχούσε στην αξία του κτήματος πριν από την εμφύτευση με την προσθήκη του 30% της διαφοράς μεταξύ της αρχικής και της αξίας που είχε κατά τη μεταβίβαση. Η εκτίμηση γινόταν από τα κατά τόπους

²¹⁰ Πιθανώς ο νομοθέτης προσπαθεί να προστατέψει τον Καμπά, αφού δεν υπήρχαν αλλού βιομηχανικές εγκαταστάσεις.

²¹¹ Απαντώνται ως «Επιτροπή Καλλιεργητών κτήματος Βραώνα», «Επιτροπή Καλλιεργητών κτήματος Βουρβά», «Επιτροπή Καλλιεργητών κτήματος Γέρακα» κ.ο.κ.

πρωτοδικεία. Δικαίωμα εξαγοράς των εμφυτευτικών είχαν όσοι διέθεταν εμφυτευτικά δικαιώματα τουλάχιστον για μία δεκαετία, όπως επίσης και οι υπόλοιποι καλλιεργητές που θα δεχόταν η επιτροπή καλλιεργητών. Ο ίδιος νόμος προέβλεπε την απαγόρευση των εμφυτευτικών μετά το 1930, ενώ βάσει αυτού, και για το υπολειπόμενο διάστημα ισχύος, το ανώτερο ποσοστό επί της συνολικής παραγωγής που μπορούσε να λαμβάνει κάθε ιδιοκτήτης ανερχόταν στο 15%, η υπέρβαση του οποίου χαρακτηριζόταν ως τοκογλυφία. Τέλος, η καταβολή της αποζημίωσης μπορούσε να γίνει σε έξι ετήσιες δόσεις. Στον παρακάτω πίνακα, καταγράφονται οι ομοιότητες και οι διαφορές μεταξύ του Νόμου 2189/1920 και του Νόμου ΤΠΣΤ/1871:

ΠΙΝΑΚΑΣ 20 : ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΝΟΜΩΝ ΤΠΣΤ/1871 ΚΑΙ 2189/1920

	ΝΟΜΟΣ ΤΠΣΤ/1871	ΝΟΜΟΣ 2189/1920
Ορίζεται λιγότερος χρόνος εμφυτευτικών	Όχι	Ναι, μία 10ετία
Αγορά από ιδιώτες ή συλλογικότητες	Μόνο ιδιώτες	Και τα δύο
Εμφυτευτικά μόνο σε πολυετείς καλλιέργειες	Ναι ²¹²	Όχι ²¹³
Εκτίμηση αξίας	Δημοτικός πάρεδρος	Πρωτοδικείο
Διάρκεια εξόφλησης	10 έτη	6 έτη

Οι αγροί στους οποίους υπήρχαν εμφυτευτικά ήταν οι πιο εύφοροι, ενώ παρέμειναν αδιάθετα τα έλη, τα δάση και οι βραχώδεις αγροί. Το ποσοστό των εκτάσεων με εμφυτευτικά δικαιώματα κυμαίνεται από 20% έως 30% επί της συνολικά καλλιεργήσιμης γης στα εναπομείναντα τσιφλίκια. Στην παρακάτω αεροφωτογραφία, εντός του κόκκινου περιγράμματος αποτυπώνονται τα εμφυτευτικά στη θέση Σόρτι του κτήματος Βραώνα στο Μαρκόπουλο.²¹⁴ Μία προσεκτική παρατήρηση φανερώνει ότι οι αγροί που δόθηκαν αργότερα για την αποκατάσταση

²¹² Δεν είναι σαφές αν προβλέπεται στον Νόμο ΥΛΑ/1871.

²¹³ Μπορεί να αναγνωριστούν εμφυτευτικά σε περιβόλια ή και σε εκχερσωμένους αγρούς.

²¹⁴ Οικογενειακά συμβόλαια, Προικοσύμφωνο Μαρίας Δρίτσα, συζύγου Δημητρίου Ν. Δρίτσα, το γένος Δημητρίου Πέτρου. Η αγορά των εμφυτευτικών έγινε το 1920 από τους γιους του Πέτρου Α. Πέτρου. Οι συγκεκριμένοι δεν είχαν εμφυτευτικά, αλλά τους αναγνωρίστηκαν από την κοινότητα λόγω της συμμετοχής τους στους Βαλκανικούς πολέμους και στη Μικρασιατική εκστρατεία

των ακτημόνων βρίσκονται σε σημεία είτε επικλινή είτε σε σημεία όπου το ρέμα είναι πιο στενό.

Αμέσως μετά την ψήφιση των εν λόγω νόμων, συντάχθηκαν πωλητήρια για τα τσιφλίκια της Μονής Πεντέλης με προσυμφωνημένη τιμή μεταξύ μοναστηριού και κολίγων (Αρχείο Συμβολαιογράφου Ζαχαρόπουλου), ενώ οι αγροί της Μονής Πετράκη στην Κερατέα αγοράστηκαν με δικαστικές αποφάσεις. Στο Κορωπί δεν βρήκαμε παρόμοιες αποφάσεις, αλλά οι αγορές διασκορπισμένων αγρών στο τσιφλίκι Κουρσαλά πιθανώς να έγιναν βάσει εμφυτευτικών δικαιωμάτων. Όσον αφορά το τσιφλίκι Όλυμπος, αναγνωρίστηκαν εμφυτευτικά δικαιώματα κοντά στην Ανάβυσσο—τόσο επί των εθνικών γαιών όσο και επί των κτημάτων των κληρονόμων του Μαρκέλλου—, ενώ το 1915, οι απόγονοι των κολίγων αγόρασαν στην ειδικότερη θέση Όλυμπος τα σπίτια τους και τους κοντινούς αγρούς. Στο Χαρβάτι, Λιοπεσιώτες καλλιεργητές αγόρασαν το 1/3 του τσιφλικιού σε συμφωνία με τον Καλλιφρονά, ιδιοκτήτη του τσιφλικιού.²¹⁵ Στο Λαύριο και στο Θορικό, αναγνωρίστηκαν εμφυτευτικά σε Κερατιώτες καλλιεργητές. Τέλος, στο τσιφλίκι Πικέρμι Ραφήνα αναγνωρίστηκαν εμφυτευτικά δικαιώματα σε Λιοπεσιώτες και Σπαταναίους εμφυτευτές. Στον παρακάτω πίνακα, δίνονται όσα στοιχεία βρέθηκαν σχετικά με τα εμφυτευτικά στα εν λόγω τσιφλίκια, θεωρώντας ότι μία περαιτέρω έρευνα θα δώσει σαφώς περισσότερες πληροφορίες:

²¹⁵ Κάθε κληρούχος πήρε 50 στρέμματα ήμερο και 100 στρέμματα άγριο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 21 : ΕΜΦΥΤΕΥΤΕΣ ΣΤΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑ

ΤΣΙΦΛΙΚΙ	ΕΚΤΑΣΗ ΕΜΦΥΤΕΥΤΙΚΩ Ν (σε στρέμματα)	ΣΥΝΟΛΟ ΤΣΙΦΛΙΚΙΟ Υ (σε στρέμματα)	ΣΤΡΕΜΜΑΤ Α ΑΝΑ ΕΜΦΥΤΕΥΤ Η (σε στρέμματα)	ΧΩΡΙΟ ΕΜΦΥΤΕΥΤ Η
Βραώνα ²¹⁶	3.000	25.000	3 – 30	Μαρκόπουλο
Κουρσαλάς	Άγνωστο	Άγνωστο	16	Κορωπί
Γέρακας ²¹⁷	5.000 ²¹⁸	17.186	60 – 140	Λιόπεσι
Χαρβάτι ²¹⁹	8.000	25.000	150	Λιόπεσι
Πικέρμι Ραφήνα ²²⁰	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Λιόπεσι Σπάτα
Βουρβάς ²²¹	29.000	Άγνωστο	15 - 80	Λιόπεσι ²²² Σπάτα
Θυμάρι ²²³ Όλυμπος	ΑΓΝΩΣΤΟ	2.888	ΑΓΝΩΣΤΟ	Κερατέα
Φοινικιά Όλυμπος ²²⁴	ΑΓΝΩΣΤΟ	3.389	ΑΓΝΩΣΤΟ	Καλύβια Κουβαράς
Ανάβυσσος ²²⁵	ΑΓΝΩΣΤΟ	ΑΓΝΩΣΤΟ	ΑΓΝΩΣΤΟ	Καλύβια Κουβαράς

²¹⁶ Αρχείο ΜΑΡΚΟ.

²¹⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Διανομής Πολιτικής Γης.

²¹⁸ Δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία. Γνωρίζουμε ότι 90 εμφυτευτές πήραν από 60 έως 140 στρέμματα.

²¹⁹ Αρχείο Δ. Μαργέτη.

²²⁰ Προφορικές μαρτυρίες και συμβόλαια.

²²¹ ΓΑΚ, Αρχείο Διανομής Πολιτικής Γης.

²²² Για την αποφυγή διενέξεων, οι Λιοπεσιώτες πήραν ξεχωριστά από τους Σπαταναίους γη στις θέσεις Πετρέζα, Έτοσι και Αλυκή Λούτσα.

²²³ ΓΑΚ, Αρχείο Διανομής Πολιτικής Γης.

²²⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Διανομής Πολιτικής Γης.

²²⁵ Προφορικές μαρτυρίες, συμβόλαια.

Λεγρainer ²²⁶ Θορικό	ΑΓΝΩΣΤΟ	ΑΓΝΩΣΤΟ	ΑΓΝΩΣΤΟ	Κερατέα
Αμάχαιρη ²²⁷	2.500	2.500	3 – 10	Κερατέα

Οι διανομές των τσιφλικιών από το 1923 μέχρι το 1930

Με την προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου η διανομή των τσιφλικιών αποτέλεσε βασικό αίτημα του αγροτικού κόσμου. Η κυβέρνηση Τρικούπη ψήφισε το 1890 τον Νόμο ΑΩΝΒ' «Περί εγγυήσεως του κράτους εις ενυπόθηκα δάνεια γεωργοκτηματιών», σύμφωνα με τον οποίο οι κολίγοι μπορούσαν να αγοράσουν τα τσιφλίκια με δάνεια από το ελληνικό κράτος (Αρώνη: 2005, σ. 88). Με τον νόμο αυτό επωφελήθηκαν πέντε χωριά της Βόρειας Αττικής,²²⁸ πιθανώς χάρη στη βοήθεια του βουλευτή Αττικής Ζυγομαλά, ο οποίος εκλεγόταν εκεί. Ο ίδιος δήλωνε ότι «... ο αγρότης αισθάνεται δούλος...» (Αρώνη: 2005, σ. 88).

Η διανομή της γης με κρατική παρέμβαση ξεκίνησε το 1907 με την ψήφιση του Νόμου ΓΣΒ' «Περί συνοικισμού και διανομής γαιών εν Θεσσαλία και περί ιδρύσεως Θεσσαλικού Γεωργικού Ταμείου» (ΦΕΚ 62/7.4.1907). Η διανομή των γαιών στην Θεσσαλία ήταν πιο εύκολη, αφού οι περισσότερες είχαν περιέλθει στην κυριότητα του ελληνικού δημοσίου. Επιπλέον, η αποκατάσταση των προσφύγων από την Ανατολική Ρωμυλία αποτελούσε όχι μόνο κοινωνικό αλλά και εθνικό ζήτημα και ως τέτοιο έπρεπε να επιλυθεί (Αρώνη: 2005, σ. 111). Η ψήφιση του παραπάνω νόμου αποτελεί την πρώτη προσπάθεια του ελληνικού δημοσίου για την απαλλοτρίωση και τη διανομή των τσιφλικιών, στο πλαίσιο του οποίου θεσπίστηκαν οι βασικές αρχές για τις μετέπειτα απαλλοτριώσεις. Συγκεκριμένα, όριζε ότι η διανομή θα γινόταν όχι μόνο στους πρόσφυγες αλλά και στους γηγενείς ακτήμονες. Ορίστηκε ανώτατος αριθμός στρεμμάτων ανά κληρούχο και οι υπηρεσίες του δημοσίου έλεγξαν την παραγωγικότητα των εδαφών. Στους πρόσφυγες παραχωρήθηκαν οικόπεδα για την

²²⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Διανομής Πολιτικής Γης.

²²⁷ Υποθηκοφυλακείο Λαυρίου.

²²⁸ Βρίσκονταν στα σημερινά σύνορα με τον νομό Βοιωτίας και αναφέρονται με τις παλιές τους ονομασίες. Κάποια από αυτά τα χωριά υπάγονται διοικητικά στον σημερινό νομό Βοιωτίας.

ανέγερση οικιών και λαχανόκηποι, όπως επίσης και δάνεια για την αγορά ζώων και σπόρου. Δόθηκε η δυνατότητα στους κληρούχους να εξαγοράσουν μακροπρόθεσμα τον κλήρο, ενώ λήφθηκε μέριμνα για τη χρήση των κοινών βοσκών.

Από το κίνημα στο Γουδί το 1909, η συζήτηση για την απαλλοτρίωση και διανομή των τσιφλικιών έγινε πιο έντονη. Ο Παπαναστασίου ζητούσε να αποδοθεί γη στους καλλιεργητές και να γίνεται χρήση χημικών λιπασμάτων, εκφράζοντας ουσιαστικά μία τάση που συγγένευε με τον κρατικό παρεμβατικό σοσιαλισμό (Αρώνη: 2005, σ. 152). Στο Β' Γεωργικό Συνέδριο, συζητήθηκε η δημιουργία συνεταιρισμών, η γεωργική εκπαίδευση και η ανασύσταση των κοινοτήτων (Αρώνη: 2005, σ. 182). Στις 26.7.1911, ψηφίστηκε ο Νόμος ΓΩΝΣΤ' που απαγόρευε την έξωση των κολίγων, ενώ, στις 31.12.1914, ψηφίστηκε ο Νόμος 602' «Περί συνεταιρισμών» με τον οποίο περιγραφόταν η οργάνωση, η λειτουργία και η εποπτεία των συνεταιρισμών. Τον Μάιο του 1917, η κυβέρνηση Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη υπέγραψε πέντε νομοθετικά διατάγματα σχετικά με τις απαλλοτριώσεις των τσιφλικιών, τα οποία όμως λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών εφαρμόστηκαν σε λίγες περιπτώσεις.

Η απαλλοτρίωση των τσιφλικιών βασίστηκε στον Νόμο 2052/1920 (ΦΕΚ 49/28.2.2020) και στον Νόμο 2922/1922 (ΦΕΚ 129/29.7.2020), καθώς και σε νομοθετικά διατάγματα που ψηφίστηκαν αργότερα για τη διευκόλυνση των διαδικασιών. Ο Νόμος 2922' κατηγορήθηκε από τους βενιζελικούς ότι ενίσχυε τους πρώην ιδιοκτήτες εις βάρος των γεωργών (Σιδέρης:1934, σ. 174). Η μικρασιατική καταστροφή κατέστησε άμεση την ανάγκη για αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων και για αυτό τον λόγο επισπεύσθηκαν μετά το 1922 οι διαδικασίες απαλλοτρίωσης. Η απαλλοτρίωση περιλάμβανε τρεις φάσεις. Στην πρώτη φάση, το κτήμα απαλλοτριωνόταν από το δημόσιο και η νομή παραχωρούνταν σε συνεταιρισμό που είχε ιδρυθεί σύμφωνα με τον Νόμο 602/1914. Μία τριμελής επιτροπή διένειμε το κτήμα στους συνεταίρους σε ισοπαραγωγικούς κλήρους. Στη δεύτερη φάση, γινόταν η διανομή του τσιφλικιού σε κληρούχους με βάση τα κριτήρια που είχαν καθοριστεί στο καταστατικό του συνεταιρισμού. Συγκεκριμένα, παραχωρούνταν χώροι για βοσκή, καθώς και κλήροι για κοινωφελείς σκοπούς, δηλαδή, για την ανέγερση εκκλησίας, σχολείου και άλλων κοινωφελών οργανισμών ανάλογα με την κατάσταση. Στην τρίτη φάση, τα πρωτοδικεία όριζαν την τιμή της αποζημίωσης με βάση την παραγωγική δυναμικότητα του κτήματος από το 1909 έως

το 1914 προσαυξημένη με τη μη αποσβεσθείσα αξία των εγγείων βελτιώσεων. Οι αποκαταστημένοι ακτήμονες θα εξοφλούσαν την αγορά των κλήρων σε είκοσι χρόνια με επιτόκιο 8% (Πετμεζάς:2012, σ. 166– 167).

Στους δύο παραπάνω νόμους περιλαμβάνονται ορισμένες εξαιρέσεις που ευνόησαν συγκεκριμένες κοινότητες στα Μεσόγεια. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 3 του Νόμου 2052/1920, αναφέρεται ότι μπορεί να εξαιρεθεί από την απαλλοτρίωση το 1/3 του κτήματος. Με βάση τη διάταξη αυτή, Λιοπεσιώτες καλλιεργητές αγόρασαν το 1/3 του τσιφλικιού Χαρβάτι, ενώ Μαρκοπουλιώτες και Κερατιώτες τμήματα του τσιφλικιού Όλυμπος Λογοθέτη. Στο άρθρο 8, ορίζεται ότι οι επαγγελματικοί κλήροι, δηλαδή οι κλήροι εκείνων που δεν ήταν αποκλειστικά αγρότες, δεν πρέπει να ξεπερνούν τα 10 στρέμματα. Στο άρθρο 30, αναφέρεται ότι δεν επιτρέπεται η εκμίσθωση της βοσκής παρά μόνο η ιδιοχρησία, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με τις μέχρι τότε ισχύουσες πρακτικές στα Μεσόγεια. Το άρθρο 51 αναγνωρίζει την κυριότητα των καλλιεργητών σε αγρούς μέχρι 200 στρεμμάτων, είτε αυτοί είναι φυτεμένοι είτε εκχερσωμένοι. Στο άρθρο 1B του Νόμου 2922/1922, δίνεται η δυνατότητα στον ιδιοκτήτη να κρατήσει 1.000 στρέμματα γης.²²⁹ Στο άρθρο 8, δίνεται η δυνατότητα μετατροπής των λιβαδιών σε γεωργική γη και, εφόσον αυτό είναι αδύνατο, αυτά παραχωρούνται ως κτηνοτροφικοί κλήροι. Με βάση το άρθρο 5H οι κληρούχοι στην Αττικοβοιωτία μπορούν να πάρουν κλήρους σε διαφορετικά τσιφλίκια. Με το άρθρο 28.1 επιτρέπεται στην Αττική οι κλήροι να μην είναι ίσοι, ενώ βάσει του άρθρου 28.3 απαλλοτριώνονται και τα ελαιόδεντρα στα μοναστηριακά κτήματα. Τέλος, το ένατο κεφάλαιο ορίζει ότι η εκούσια μεταβίβαση γίνεται ύστερα από έγκριση του Υπουργείου Γεωργίας. Οι διατάξεις αυτές, οι οποίες εφαρμόστηκαν κατά περίπτωση, είχαν επιπτώσεις στη διανομή των γαιών κατά τη δεύτερη αγροτική μεταρρύθμιση.

Η αναγκαστική διανομή της γης μέσω των συνεταιρισμών οδήγησε την περίοδο αυτή σε αλματώδη αύξηση της ιδρύσής τους. Η λειτουργία τους είχε διττό στόχο: τη δημιουργία εθνικής ταυτότητας, αλλά και την προώθηση της αγροτικής συνεργασίας υπό την κηδεμονία του κράτους (Μπρέγιαννη: 2007, σ. 90 και 95). Σε κάθε χωριό των Μεσογείων και για κάθε τσιφλίκι ξεχωριστά δημιουργήθηκε και από ένας «Συνεταιρισμός Αποκατάστασης Ακτημόνων» (ΣΑΑΚ). Ως εκ τούτου, για το

²²⁹ Ο Μαρκέλλος έκανε χρήση αυτού του άρθρου για το τσιφλίκι Όλυμπος.

ίδιο τσιφλίκι μπορεί να υπήρχαν διαφορετικοί συνεταιρισμοί από κάθε χωριό,²³⁰ ενώ οι κτηνοτρόφοι κάθε χωριού δημιούργησαν τους δικούς τους συνεταιρισμούς (ΓΑΚ, Διανομή πολιτικής γης).²³¹ Στην περίπτωση που τα τσιφλίκια διανεμόνταν σε δύο χωριά, η περιοχή που λάμβανε το καθένα χωριζόταν με φυσικά όρια, όπως ρέματα, κορυφές λόφων κ.ά. Τα μέλη των διοικητικών συμβουλίων είναι ίδια με αυτά των «Αναγκαστικών Συνεταιρισμών», τουλάχιστον στα Καλύβια,²³² πιθανώς και αλλού.

Στο Λιόπεσι, ιδρύθηκαν οι ΣΑΑΚ Λιοπεσιού Πικερμίου, Γέρακα και Βραώνας. Οι κληρούχοι στον Γέρακα δεν μπορούσαν να αποκτήσουν κλήρο στο Πικέρμι. Όσον αφορά το Χαρβάτι, δημιουργήθηκε ο ΣΑΑΚ Παλλήνης. Στα Σπάτα δημιουργήθηκαν οι ΣΑΑΚ Βουρβά, Υπόλοιπου Βουρβά και Πικερμίου. Ο ΣΑΑΚ Υπόλοιπου Βουρβά διένειμε αργότερα τις εκτάσεις που είχαν χαρακτηριστεί ως βοσκές. Στο Κορωπί, δημιουργήθηκε ο ΣΑΑΚ Υπόλοιπο Βάρης και ο ΣΑΑΚ Βραώνας. Ο ΜΑΡΚΟ διένειμε το κτήμα Βραώνα στο Μαρκόπουλο, ενώ στα Καλύβια ιδρύθηκε ο ΣΑΑΚ Καλυβίων Κουβαρά για το τσιφλίκι Όλυμπος. Για το τσιφλίκι Λεγραινά και Λαύριο – Θορικό ιδρύθηκαν οι ΣΑΑΚ Λαυρίου και Κερατέας. Στους προσφυγικούς συνοικισμούς (Ραφήνα, Αναβύσσοι, Παλαιά Φωκαία) δημιουργήθηκαν ομάδες προσφύγων, όπως η «Προσφυγική Ομάδα Παλαιάς Φωκαίας». Όλα τα μέλη των ΣΑΑΚ ήταν αγρότες εκτός από αυτόν του Λαυρίου που απαρτιζόταν αποκλειστικά από μεταλλωρύχους.

Η δεύτερη αγροτική μεταρρύθμιση επέφερε για πρώτη φορά τη διάσπαση των τσιφλικιών, καθώς πολλά από αυτά διανεμήθηκαν σε καλλιεργητές από διάφορα χωριά. Οι γαίες που διανεμήθηκαν προέκυψαν ύστερα από τη διευθέτηση των ρεμάτων και την εκχέρσωση των δασών. Στους πρόσφυγες δόθηκαν κτήματα που ήταν απομακρυσμένα από τους οικισμούς των Αρβανιτών και σε τοποθεσίες που διευκόλυναν την εύρεση παράλληλης εργασίας, όπως στο λιμάνι της Ραφήνας και στις αλυκές της Αναβύσσου. Στόχος της μεταρρύθμισης ήταν η προώθηση της πολυκαλλιέργειας (Βεργόπουλος: 1975, σ. 174), η οποία επιτεύχθηκε με τη διανομή πολλών αγροτεμαχίων σε διαφορετικές περιοχές με διαφορετικές εδαφολογικές συνθήκες. Οι διανομές αυτές όμως δημιούργησαν προβλήματα, αφού το παλιό τσιφλίκι αποτελούσε μία ενιαία γεωγραφική περιοχή στην οποία τα ρέματα και τα

²³⁰ Για τη Βραώνα υπήρχαν τρεις συνεταιρισμοί, συγκεκριμένα του Μαρκόπουλου, του Λιοπεσιού και του Κορωπίου. Για το Πικέρμι υπήρχε ο ΣΑΑΚ Λιόπεσι και Σπάτων.

²³¹ Υπήρχε ΣΑΑΚ κτηνοτρόφων Βάρης και ΣΑΑΚ Βάρης.

²³² Αρχείο Δήμου Καλυβίων.

δάση ήταν καθορισμένα με τέτοιο τρόπο που εξασφάλιζε τη γονιμότητα και τη λειτουργικότητα στο χώρο.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η τύχη των τσιφλικιών που αγοράστηκαν από ιδιώτες μετά την αποχώρηση των Οθωμανών, στους κολίγους των οποίων δεν αναγνωρίστηκε καμία ιδιοκτησία. Στο Χαρβάτι, το 1/3 του τσιφλικιού αγοράστηκε από καλλιεργητές από το Λιόπεσι, χωρίς ωστόσο να είναι σαφές αν για την αγορά έκαναν χρήση των εμφυτευτικών δικαιωμάτων ή αν αυτή έγινε με βάση τις διατάξεις για τη δυνατότητα εξαγοράς του 1/3 του τσιφλικιού.²³³Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η περίπτωση του τσιφλικιού Όλυμπος, το οποίο κρίθηκε το 1923 απαλλοτριωτέο. Από το 1917 μέχρι το 1923 πραγματοποιήθηκαν πωλήσεις εκτάσεων του τσιφλικιού, τόσο μεμονωμένες όσο και μαζικές, κυρίως αυτών που κατείχε η οικογένεια Λογοθέτη. Συγκεκριμένα, η τελευταία προτίμησε να πουλήσει η ίδια το κτήμα που κατείχε υπό τον φόβο της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης. Τρεις μαζικές πωλήσεις πραγματοποιήθηκαν την περίοδο εκείνη στον Όλυμπο, στην ευρύτερη περιοχή του Αρί-Αγιασμόθι και στο Καταφύγι. Οι συλλογικότητες που αγόρασαν την περιοχή αυτοαποκαλούνταν συνεταιρισμοί, χωρίς να έχουν μετατραπεί σε αυτούς με βάση τον Νόμο 602/1914. Μετά την αγορά, μοιράστηκαν στα μέλη τα καλλιεργήσιμα ανάλογα με τα χρήματα που είχε καταβάλει το καθένα. Το άγριο ή ακαλλιεργητό το νοίκιαζαν σε βοσκούς. Η μία από τις τρεις μαζικές αγορές έγινε από εννέα οικογένειες που έμεναν στα Καλύβια και είχαν απώτερη καταγωγή από τον Όλυμπο. Αγόρασαν τα πατρικά τους σπίτια και τους αγρούς ανατολικά από τον οικισμό μέχρι την κορυφή του βουνού Σκόρδι ή, αλλιώς, Κερατοβούνι. Καλλιεργητές από την Κερατέα δημιούργησαν συλλογικότητα την οποία ονόμασαν «Συνεταιρισμό Καλλιεργητών Λογοθέτη». Αγόρασαν αγρούς σε περιοχές μέχρι τον Άγιο Παντελεήμονα, στα σύνορα δηλαδή με το πρώην μετόχι της Μονής Καισαριανής, συγκεκριμένα στο Αρί, στα Τζαρτζαβίλλα, στο Καπό, στο Αγιασμόθι κ.α. Η γη μοιράστηκε σε μερίδια ανάλογα με τα χρήματα που είχε καταβάλει ο καθένας, χρησιμοποιώντας ως μονάδα μέτρησης τα σχοινιά. (Αρχείο Συμβολαιογράφου Καβέτσου). Ενενήντα πέντε καλλιεργητές από το Μαρκόπουλο αγόρασαν από τον Αντώνη Λογοθέτη περίπου

²³³Δεν είναι σαφές αν κέρδισαν και τα εμφυτευτικά εκτός από το 1/3. Αναφέρεται ότι η πρώτη απαλλοτρίωση με βάση το νομοθετικό διάταγμα του 1917 αφορούσε το τσιφλίκι Χαρβάτι (Πετμεζάς: 2012, σ. 152). Βέβαια, η απαλλοτρίωση αφορά μόνο τα κτήματα των κολίγων και όχι όλο το κτήμα, ενώ δεν είμαστε βέβαιοι αν αυτή στηρίχτηκε στα νομοθετικά διατάγματα της κυβέρνησης Θεσσαλονίκης.

9.500 στρέμματα στο Καταφύγι, συγκεκριμένα στη θέση Καταθήκη. Ο συνεταιρισμός τους ονομάστηκε «Γεωργικός Συνεταιρισμός Μαρκοπούλου Καταθήκη» (Αρχείο Συμβολαιογράφου Αντώνακα).²³⁴ Κάθε καλλιεργητής πήρε από 100 στρέμματα κλήρο, καθώς υπήρχε ο φόβος ότι μπορεί αυτός να κρινόταν απαλλοτριωτέος σε περίπτωση που ήταν μεγαλύτερος.²³⁵ Ως εκ τούτου, έκτισαν αγροικίες στην είσοδο του κτήματος και κάθε καλλιεργητής πήρε από 40 στρέμματα καλλιεργήσιμης και από 60 στρέμματα δασώδους γης. Οι πρόσφυγες που ήταν εγκατεστημένοι στην Παλαιά Φώκαια προσπάθησαν να καταστήσουν άκυρη την αγορά του κτήματος, ισχυρισμός που τελικά δεν έγινε δεκτός (Τσαλικίδης Μάνος: 1997 σελ. 613-638). Οι διανομές αυτές φαίνονται στον παρακάτω πίνακα :

ΧΑΡΤΗΣ 10: ΔΙΑΝΟΜΗ ΤΣΙΦΛΙΚΙΟΥ ΟΛΥΜΠΟΣ

1. Τσιφλίκι Εννέα Πύργοι. Ιδιοκτησία Κοινοτικής Επιτροπής ΚαλυβίωνΚουβαρά
2. Τσιφλίκι ΒαλομάντραΛυκουρίζα. Κοινοτικής Επιτροπής ΚαλυβίωνΚουβαρά
3. Φοινικιά, Τραμπουριά, Κιτέζα, Θέρμη Γιουρντά.Ιδιοκτησία ΣΑΑΚ Καλυβίων, ΣΑΑΚ Κουβαρά, κληρονόμοι Μελισσουργού και Τζίτζου

²³⁴ Αναφέρεται και ως «Γεωργικός Συνεταιρισμός Μαρκόπουλου»

²³⁵ Ο Ιωάννης Σωτ. Νικολάου αγόρασε τρεις κλήρους, έναν για κάθε γιο του,συγκεκριμένα για τον Σωτήρη, τον Κωνσταντίνοκαι τον Γεώργιο (οικογενειακά αρχεία).

4. Αναβυσσος, Θυμάρι, Καταφύγι. Ιδιοκτησία ΣΑΑΚ Αναβύσσου Καλυβίων, Καλυβιώτες εμφυτευτές, Κερατιώτες εμφυτευτές, Προσφυγική Ομάς Παλαιάς Φωκαίας, Προσφυγική Ομάς Αναβύσσου
5. Τουρκοχώραφο. Ιδιοκτησία Λογοθέτη
6. Πεύκα Γιουρντά. Ιδιοκτησία Δημητριάδη, γαμπρού Λογοθέτη
7. Όλυμπος. Ιδιοκτησία Συνεταιρισμός Ελυμνιωτών
8. Όλυμπος (Λούτσα, Φέριζα κ.α.). Ιδιοκτησία Προσφυγική Ομάς Αναβύσσου, Κερατιώτες εμφυτευτές
9. Τζαρτζαβίλα. Ιδιοκτησία Συνεταιρισμός καλλιεργητών Κερατέας Λογοθέτη
10. Καταφύγι ή Καταθήκι. Συνεταιρισμός Καλλιεργητών Μαρκόπουλου Καταθήκι

Πολλά από τα τσιφλίκια αγοράστηκαν εκούσια με χρήματα τοπικών συνεταιρισμών και με την έγκριση του Υπουργείου Γεωργίας όπως προβλεπόταν από τον Νόμο 2922/1922. Η εκούσια αγορά των τσιφλικιών επέτρεπε στις κοινότητες να επιλέγουν τόσο τους κληρούχους και όσο και τους κλήρους που τους αναλογούσαν, να προχωρούν σε εκχερσώσεις δασών όποτε εκείνες επιθυμούσαν και, τέλος, να εκμισθώνουν τις βοσκές όπως συνηθιζόταν μέχρι τότε.

Στον παρακάτω πίνακα δίνονται οι αγορές των τσιφλικιών βάσει του Νόμου 2052/1920 και του Νόμου 2922/1922:

ΤΣΙΦΛΙΚΙ	ΑΓΟΡΑ	ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΙ	ΑΠΑΛΟΤΡΙΩΤΕΑ ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ	ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ ΑΝΑ ΚΛΗΡΟΥΧΟ
Γέρακας	Ακούσια	ΣΑΑΚ Λιοπεσιού Γέρακα	9.000 περίπου	10 - 14
Χαρβάτι	Ακούσια	ΣΑΑΚ Χαρβάτι	8.000	160
Πικέρμι	Ακούσια	ΣΑΑΚ Λιοπεσιού Πικέρμι	Άγνωστο	10 – 14
Πικέρμι	Ακούσια	ΣΑΑΚ Σπάτων Πικέρμι	Άγνωστο	Άγνωστο

Ραφήνα	Ακούσια	Προσφυγική Ομάς Τρίγλιας	2.174	5 - 40
Βουρβάς	Εκούσια και ακούσια	ΣΑΑΚ Σπάτων	Άγνωστο	Άγνωστο
Υπόλοιπο Βουρβά	Εκούσια	Ομάδα Βουρβά Σπάτα	Άγνωστο	Άγνωστο
Μονή Πετράκη Κορωπί	Ακούσια	ΣΑΑΚ Κορωπίου	2.500	2-5
Βραώνα	Εκούσια	ΣΑΑΚ Κορωπίου	1000	2
Βραώνα	Εκούσια	ΣΑΑΚ Λιοπεσιού	1200	14
Βραώνα	Εκούσια	ΜΑΡΚΟ	20000	3 - 14
Όλυμπος	Ακούσια	ΣΑΑΚ Καλυβίων Κουβαρά	3.690	6
Όλυμπος	Ακούσια	Προσφυγική Ομάς Αναβύσσου	2176	
Όλυμπος	Ακούσια	Προσφυγικά Ομάς Παλαιάς Φωκαίας	11.000	
Ανάβυσσος ²³⁶	Ακούσια	ΣΑΑΚ Καλυβίων Κουβαρά	1687	
Ανάβυσσος	Ακούσια	Προσφυγική Ομάς	9420	

²³⁶ Εθνικό κτήμα πρώην Μονής Καισαριανής.

		Αναβύσσου		
Ανάβυσσος	Ακούσια	Προσφυγικά Ομάς Παλαιάς Φωκαίας	2500	
Θορικό	Ακούσια	ΣΑΑΚ Κερατέας	737	
Λεγραινά	Ακούσια	ΣΑΑΚ Κερατέας	7533	
Λαύριο Σούνιο	Ακούσια	ΣΑΑΚ Λαυρίου	5050	

Η γη διανεμήθηκε στην κοινότητα ανάλογα με την παρουσία της στην περιοχή –κατά πόσο, δηλαδή, αυτή ήταν μακρόχρονη–, αλλά και την οικονομική κατάσταση των ακτημόνων.²³⁷ Δεν έλειψαν και οι προστριβές που κατέληξαν σε δολοφονίες όπως στο Χαρβάτι. Από τα στοιχεία φαίνεται ότι οι Αρβανίτες επωφελήθηκαν από τα νομοθετήματα και εξαγόρασαν τα πιο εύφορα τμήματα των τσιφλικιών είτε με βάση τα εμφυτευτικά δικαιώματα είτε με βάση τις ειδικές διατάξεις των νόμων της δεύτερης αγροτικής μεταρρύθμισης. Η κεντρική εξουσία μοίρασε σε αυτούς αγρούς που προέκυψαν από την αποξήρανση των ελών και την εκχέρσωση των δασών. Ωστόσο, υπάρχουν αμφιβολίες σχετικά με τις συνθήκες κάτω από τις οποίες πραγματοποιήθηκε η διανομή της γης σε κάποιες περιοχές, κατά πόσο δηλαδή αυτή ήταν δίκαιη. Αντίθετα, στο Χαρβάτι, στο Λαύριο και στους προσφυγικούς συνοικισμούς η κεντρική εξουσία παρενέβη και μοίρασε τη γη στους κληρούχους. Στον παρακάτω χάρτη, αποτυπώνεται η ιδιοκτησία κάθε κοινότητας μετά τη διανομή των τσιφλικιών όπως πηγάζει από το αρχείο της διανομής πολιτικής γης, από το Αρχείο ΜΑΡΚΟ και από ιδιωτικές συλλογές.

²³⁷ ΓΑΚ, Διανομή Πολιτικής Γης.

ΧΑΡΤΗΣ11: ΔΙΑΝΟΜΗ ΓΗΣ ΑΝΑ ΧΩΡΙΟ

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στην παρούσα εργασία εξετάσαμε κάποιες σημαντικές όψεις της μετάβαση των αγροτικών κοινοτήτων των Μεσογείων στη νεότερη εποχή. Χρονολογικά η αναζήτησή μας εκτείνεται από την ύστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία μέχρι τη δεύτερη Αγροτική Μεταρρύθμιση και τη δεκαετία του 1920. Καίριο στοιχείο της μετάβασης αυτής σε ό,τι αφορά την γή και τις έγγειες σχέσεις υπήρξε η αντικατάσταση του «δικαιώματος χρήσης» και των επάλληλων δικαιωμάτων επί της γής, που ίσχυαν κατά την οθωμανική περίοδο, με τη θέσπιση του «ιδιοκτησιακού καθεστώτος» όπως το ορίζει το ελληνορωμαϊκό δίκαιο του νεοελληνικού κράτους. Παράλληλα, η υιοθέτηση των εμπορευματικών καλλιεργειών που παρατηρείται από τον 19ο αιώνα (αμπέλι, ελιά) αλλάζει τους στόχους του αγροτικού νοικοκυριού. Μέχρι τότε το ενδιαφέρον επικεντρωνόταν στην παραγωγή ικανής ποσότητας δημητριακών για αυτοκατανάλωση, σταδιακά όμως ο εκχρηματισμός της οικονομίας οδηγεί στην επιδίωξη παραγωγής πλεονάσματος και πώλησης ελαιόλαδου και κρασιού στη διπλανή διευρυνόμενη αγορά της Αθήνας. Προσπαθήσαμε να δούμε την εξέλιξη αυτή όχι μόνο μέσω των αποφάσεων της εκάστοτε κεντρικής εξουσίας αλλά θέτοντας στο επίκεντρο της έρευνάς μας τη στάση των καλλιεργητών.

Η πρώτη αλλαγή συντελέστηκε το 1795 με τις μεταβιβάσεις των ιδιοκτησιών αμέσως μετά την πτώση του Χασεκί. Με εξαίρεση το τσιφλίκι των Ταξιαρχών κοντά στα σημερινά Καλύβια και το τσιφλίκι της Αγίας Τριάδας στο Μαρκόπουλο, δεν διασώζονται οι σχετικοί τίτλοι. Οι καλλιεργητές φαίνεται ότι συσπειρώθηκαν γύρω από τις επιτροπές των χωριών που διατηρούσαν συνεργατικές σχέσεις με την τότε Δημογεροντία των Αθηνών και τη Μονή Πετράκη. Η Επανάσταση του 1821 διέκοψε αυτή την αλλαγή, αμέσως όμως μετά την αναγνώριση της ανεξαρτησίας της Ελλάδας δημιουργήθηκαν οι κατάλληλες συνθήκες για τη συνέχιση των αγορών. Η Μικτή Επιτροπή Πώλησης Οθωμανικών Κτημάτων που συστάθηκε ενέκρινε την αγορά τσιφλικιών στην οποία είχαν προβεί καλλιεργητές. Οι αγοραστές στα οθωμανικά έγγραφα παρουσιάζονταν ως επιτροπές ωστόσο, στα συμβόλαια αγοράς που συντάχθηκαν το 1837 αναφέρονταν μεμονωμένα ως ιδιώτες, πιθανώς εκπροσωπώντας ο καθένας τη φάρα στην οποία ανήκαν. Η πρώτη αναφορά κοινότητας ως νομικού προσώπου που συναντήσαμε ήταν το 1840 με τη σύνταξη του συμβολαιογραφικού πληρεξούσιου της κοινότητας Καλυβίων. Η νέα ονομασία που

επιλέγουν είναι «κοινοτική επιτροπή», ονομασία που χρησιμοποιείται σε περιπτώσεις που οι Καλυβιώτες συναλλάσσονται με φορείς του ελληνικού δημοσίου.

Τη δεκαετία του 1840, υπογράφονται συμβολαιογραφικά πληρεξούσια των ιδιοκτητών γης σε όλες τις παλιές κοινότητες των Μεσογείων. Στις επιτροπές που συστήνονται εκλέγονται πληρεξούσιοι όσοι από κάθε φάρα παράγουν τη μεγαλύτερη ποσότητα δημητριακών. Βασική αρμοδιότητα των επιτροπών είναι η ενοικίαση των γαιών προς αγρανάπαυση, των βοσκών και των δασών σε κτηνοτρόφους και ρητινοσυλλέκτες. Τα έσοδα αυτά διατίθεντο αποκλειστικά για την εκτέλεση έργων με κοινωφελή σκοπό. Στα χωριά του Δήμου Λαυρεωτικής, αμφισβητείται η δυνατότητα ενοικίασης των κοινοτικών βοσκών και δασών από τις κοινοτικές επιτροπές. Η αμφισβήτηση αυτή οδηγεί σε δικαστική διαμάχη, η οποία καταλήγει στην έκδοση τελεσίδικης απόφασης από το Εφετείο Αθηνών το 1872 υπέρ του ελληνικού δημοσίου. Η απόφαση αυτή δημιουργεί νέα δεδομένα και οι κοινοτικές επιτροπές είναι πλέον περισσότερο προσεκτικές στις διατυπώσεις των αιτημάτων τους στο ελληνικό δημόσιο καθώς και στη σύνταξη των συμβολαιογραφικών πληρεξουσίων.

Τη δεκαετία του 1880, παρατηρείται το φαινόμενο εξαγοράς από καλλιεργητές της γης αμπελώνων που είχαν φυτευτεί με το «καλογηρικό σύστημα». Οι αγροί αυτοί ανήκαν σε Μονές που διαλύθηκαν τη δεκαετία του 1830 και η περιουσία τους θεωρήθηκε «εθνική». Η πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση έδωσε τη δυνατότητα στους καλλιεργητές να αποκτήσουν γη, αλλά παράλληλα ανέπτυξε τη νοοτροπία ότι μπορούσαν να κερδίσουν την κυριότητα της γης φυτεύοντας τους αγρούς με πολυετή φυτά. Η νοοτροπία αυτή, σε συνδυασμό με την αυξημένη ζήτηση του κρασιού και τις κατάλληλες εδαφοκλιματολογικές συνθήκες, οδήγησαν στη φύτευση των αγρών με αμπέλια σε συμφωνία με τον τσιφλικά. Την ίδια περίοδο, οι αυξανόμενες χρηματικές ανάγκες για την αγορά γης και την προικοδότηση των κοριτσιών οδήγησαν στην ανάπτυξη της «τοκογλυφίας». Οι δανειστές ήταν είτε Αθηναίοι αργυραμοιβοί είτε ντόπιοι καλλιεργητές. Οι τελευταίοι συνήθως δανείζουν μέλη της ευρύτερης οικογένειάς τους (φάρα) με αποτέλεσμα ιδιοκτήτης της αρχικής περιουσίας της φάρας να καταλήγει να είναι ένα άτομο. Οι συγγενικοί δεσμοί, ωστόσο, εμποδίζουν τις βίαιες συμπεριφορές.

Η οινική κρίση που ακολούθησε στις αρχές του 20ού αιώνα επέτεινε την ανέχεια και δημιούργησε, την δεκαετία του 1910, μεταναστευτικό κύμα στην

Αμερική. Το 1920, η κυβέρνηση του Βενιζέλου έδωσε τη δυνατότητα στους εμφυτευτές να εξαγοράσουν γη τόσο σε αγρούς ιδιωτών όσο και σε μοναστηριακά κτήματα. Το 1923, τα μοναστηριακά και ιδιωτικά κτήματα διανέμονται στους ήδη υπάρχοντες καλλιεργητές, σε πρόσφυγες, ακόμα και σε εργάτες μεταλλείων στο Λαύριο. Την ίδια χρονιά, οι κοινοτικές επιτροπές μετατρέπονται σε Συνεταιρισμούς Αποκατάστασης Ακτημόνων, οι οποίοι διατηρούν τις ίδιες αρμοδιότητες με πριν. Όσον αφορά τις κοινότητες των Αρβανιτών, οι αγροί διανέμονται μέσω των νεοϊδρυθέντων Συνεταιρισμών Αποκατάστασης Ακτημόνων τα διοικητικά συμβούλια των οποίων είναι ίδια με αυτά των κοινοτικών επιτροπών. Στο Μαρκόπουλο ιδρύεται το 1914 κοινοτικό οινοποιείο το οποίο έχει σημαντικό ρόλο στη διαχείριση του κρασιού, ενώ, το 1950, ιδρύεται στα Καλύβια κοινοτικό ελαιοτριβείο.

Οι κινήσεις αυτές φαίνεται ότι ακολουθούν μία συγκεκριμένη στρατηγική με σταθερό στόχο τη μη ανάμειξη των κρατικών δομών στα τοπικά τεκταινόμενα. Η διατύπωση (πόσο μάλλον η θεωρητικοποίηση) των τάσεων αυτών δεν ήταν δυνατή. Οι περισσότεροι από τους συμβαλλόμενους στις σχετικές νομικές πράξεις δεν μιλούσαν καν ελληνικά²³⁸. Θα ήταν άλλωστε απίθανο να περιλαμβάνονται τέτοιες διατυπώσεις στα επίσημα έγγραφα που έχουν διασωθεί. Μόλις στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, εμφανίζονται οι πρώτοι φοιτητές από τα Μεσόγεια που θα μπορούσαν να δώσουν έκφραση σε αυτήν την τάση προς διατήρηση της τοπικής αυτονομίας. Γόνιμοι εύποροι και προοδευτικών κτηματιών σπουδάζουν στην Αθήνα, κυρίως Ιατρική και Νομική. Οι περισσότεροι από αυτούς επιστρέφουν στα χωριά τους αμέσως μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους και ασκούν εκεί το επάγγελμά τους.

Ο Δημοσθένης Σωτηρίου από το Μαρκόπουλο ήταν ένας από αυτούς που, με το πέρας των σπουδών του, συμμετείχε στην κοινοτική επιτροπή. Τελείωσε Νομική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, εξελέγη βουλευτής με το Κόμμα των Φιλελευθέρων και από το 1914 ασχολήθηκε με την ίδρυση κοινοτικού Οινοποιείου στο Μαρκόπουλο. Την ίδια περίοδο σπούδασε γεωπονική του από το Λιόπεσι, ο Δημήτρης Μαργέτης, ο οποίος, εξελέγη βουλευτής με τον Παπαναστασίου και ίδρυσε οικογενειακό οινοποιείο στο Λιόπεσι που έκανε εξαγωγές στην Αίγυπτο.²³⁹ Μετά τον θάνατό του το

²³⁸ Στα συμβόλαια του 19ου αιώνα, οι περισσότεροι δηλώνουν άγνοια της ελληνικής γλώσσας και διορίζουν διερμηνέα για την προφορική μετάφραση του συμβολαίου.

²³⁹ Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ, Α1Σ34Υ2Φ134 ΑΒΑΠΑ Παιανία Λιόπεσι και Α1Σ34Υ2Φ414 Vinicole d' Egypte Giancalis.

1947, ο Δημοσθένης Σωτηρίου αμφισβητήθηκε από πολλούς στο Μαρκόπουλο για την προσφορά του, γεγονός που οδήγησε τον αδελφό του, Νικόλαο Σωτηρίου, να εκδώσει, από το 1951 μέχρι το 1956, διάφορα βιβλία σε μία προσπάθεια να αποκαταστήσει την υστεροφημία του αδελφού του. Στα βιβλία αυτά περιγράφεται η λογική των κοινοτικών επιτροπών, με αποσιώπηση των αρνητικών πτυχών, καθώς ο συγγραφέας είχε ως στόχο να διασώσει πρωτίστως τη φήμη του αδελφού του και, κατά δεύτερο λόγο, τη φήμη των κοινοτικών επιτροπών που ήταν και το αντικείμενο του έργου του. Εκτός από τις αναφορές αυτές, ο κοινοτιστής Κωνσταντίνος Καραβίδας μνημονεύει πάντοτε το Μαρκόπουλο αλλά και τα Μεσόγεια ως παραδείγματα καλής πρακτικής του κοινοτισμού.

Ο Νικόλαος Σωτηρίου αναφέρει ότι ο Δημοσθένης επηρεάστηκε βαθύτατα από την οινική κρίση των αρχών του 20ού αιώνα και την ανέχεια που αυτή προκάλεσε (Σωτηρίου: 1951, σ. 32). Υπαίτιο της κρίσης θεωρούσε τον οικονομικό φιλελευθερισμό της εποχής (Σωτηρίου: 1951, σ. 32) , ενώ ο κομματικός νεποτισμός ήταν για αυτόν η βασική αιτία των προβλημάτων του νεοελληνικού κράτους (Σωτηρίου: 1956, σ. 12). Ωστόσο, αν και υποστήριζε την υιοθέτηση των αρχών της παράδοσης, πίστευε ότι ήταν αναγκαία η μεταρρύθμισή τους (Σωτηρίου: 1951, σ. 32). Στην περίπτωση των Μεσογείων, θεωρούσε ότι οι κοινοτικές επιτροπές ήταν θεματοφύλακες της παράδοσης και ανέφερε συχνά ότι «...η Συνιδιοκτησία είναι μια ηθική ολότητας την οποία οφείλουν όλοι να σέβονται και να αγαπούν» (Ψαρρός: 1955, σ. 24) και ότι αυτές παράδωσαν το χωριό «φιλόπονο, ηνωμένο, πειθαρχημένο ως μία ολότητα ηθική» (Σωτηρίου: 1951, σ. 58). Ανέφεραν επίσης, ότι οι συνιδιοκτησίες ως θεσμός έχει τις ρίζες του στις αρχαίες ελληνικές πόλεις και αποτελούν επομένως συνέχεια του ελληνισμού (Ψαρρός: 1955, σ. 8). Για τον λόγο αυτό, άλλωστε, έκρινε ότι η αλβανική έπρεπε να εκριζωθεί και να ξεχαστεί (Σωτηρίου: 1951, σ. 29).

Όπως προαναφέρθηκε, ο Δημοσθένης Σωτηρίου είχε γενικώς επικριτική στάση απέναντι στον φιλελευθερισμό της εποχής του· ειδικότερα, θεωρούσε ότι η προώθηση του ατομικισμού ήταν ο κυριότερος λόγος που το ελληνικό κράτος εγκατέλειψε τις κοινότητες (Ψαρρός: 1955, σ.13). Η κοινότητα, άλλωστε, στηριζόταν κυρίως στην υπερεργασία των μελών της για κοινωφελείς σκοπούς, στη συνεργασία των τοπικών οικονομικών δυνάμεων, στη συνεργασία κεφαλαίου και εργασίας, στο ότι οι τοπικοί πόροι έπρεπε να χρησιμοποιούνται για την εκτέλεση αποκλειστικά τοπικών έργων, στην εξισορρόπηση, δηλαδή, των οικονομικών δυνάμεων και στον

περιορισμό της ατομικής ιδιοκτησίας (Ψαρρός: 1955, σ. 14). Τέλος, θεωρούσε ότι οι κοινοτικές επιτροπές ήταν οι πρόδρομοι των συνεταιρισμών (Ψαρρός: 1955, σ. 11).

Την περίοδο του Μεσοπολέμου, ο Κωνσταντίνος Καραβίδας, ο γνωστότερος κοινοτιστής στον ελληνικό χώρο, δημοσιεύει διάφορα άρθρα σχετικά με τον κοινοτισμό, τα οποία φανερώνουν ότι διατηρούσε επαφές με τον Δημοσθένη Σωτηρίου (Καραβίδας: 1930, σ. 158). Σε αυτά αναφέρει ότι οι κοινότητες των Μεσογείων αποτελούν υπόδειγμα «δημητριακών κοινοτήτων» και το Μαρκόπουλο το καλύτερο παράδειγμα «αστογεωργικής κοινότητας» (Καραβίδας: 1930, σ. 48-50). Υποστηρίζει ότι η γεωργική οικονομία βασίζεται στην κοινότητα και στην οικογένεια σε μία συγκεκριμένη περιοχή, η οποία και αποτελεί την κτηματική περιφέρεια της κοινότητας (Καραβίδας: 1930, σ. 117 και 137, Ψαρρός: 1955, σ. 10). Η επιλογή των αρίστων στη διοίκηση θεωρεί ότι αποτελεί μονόδρομο, ώστε να αποφευχθεί η πάλη των τάξεων (Καραβίδας: 1930, σ. 137 – 139 και Ψαρρός: 1955, σ. 13), ενώ, όσον αφορά την παροχή γης στους καλλιεργητές από το κράτος, πιστεύει ότι θα εκπέσει σε κομματική συναλλαγή και για τον λόγο αυτό θα πρέπει οι κοινοτικές οργανώσεις να μετατραπούν σε Συνεταιρισμούς (Καραβίδας: 1930, σ. 140 και 142). Άλλωστε, κρίνει ότι με τον νόμο ΔΝΖ/1914 πολλές κοινότητες έχουν ήδη μετατραπεί σε όργανο του κράτους (Καραβίδας: 1930, σ. 148), γεγονός το οποίο έρχεται σε αντίθεση με την πεποίθησή του ότι τα παλιά τσιφλίκια δεν πρέπει να γίνουν κρατικές ή ιδιωτικές αλλά κοινοτικές επιχειρήσεις, οι οποίες θα προχωρήσουν στην επεξεργασία των τοπικών προϊόντων με καλύτερο παράδειγμα την περίπτωση του Μαρκόπουλου (Καραβίδας: 1930, σ. 13 και σ. 18). Τέλος, στα άρθρα του προκρίνει την πολυκαλλιέργεια έναντι της μονοκαλλιέργειας, καθώς η τελευταία ενισχύει τον ρόλο των μεσαζόντων (Καραβίδας: 1936, σ. 18 και Σωτηρίου: 1951, σ. 30), ενώ υποστηρίζει ότι οι κοινότητες αποτελούν τον συνδετικό δεσμό μεταξύ τοπικής και εθνικής οικονομίας, διαφυλάττοντας τα πατροπαράδοτα ήθη και έθιμα στις νέες συνθήκες που επιτάσσει ο καπιταλισμός (Καραβίδας: 1936, σ. 39).

Η καταγραφή των θέσεων αυτών, τόσο από τον Καραβίδα όσο και από τον Σωτηρίου, αποκρυσταλλώνει τις σκέψεις των κοινοτιστών εν γένει την περίοδο του Μεσοπολέμου. Αντλώντας ως παραδείγματα γεγονότα που είχαν συμβεί τον 19ο αιώνα, οι θέσεις αυτές έχουν την τάση να εξιδανικεύουν καταστάσεις, γεγονός που δυσχεραίνει τη διάκριση του αντίλογου. Στις προφορικές παραδόσεις που έχουν διασωθεί, αναφέρεται ότι η περίοδος αυτή ήταν ιδιαίτερα αυταρχική και ότι οι

επίτροποι παρέμβαιναν σε προσωπικές αποφάσεις που αφορούσαν την προσωπική εξέλιξη των νέων της εποχής.²⁴⁰ Επιπλέον, σύμφωνα με αυτές ορισμένες οικογένειες επιδόθηκαν κατά την περίοδο αυτή σε τοκογλυφία πλουτίζοντας εις βάρος άλλων, ενώ οι επίτροποι έλαβαν δημόσια αξιώματα και ήταν οι αποκλειστικοί ενοικιαστές των δημοτικών φόρων. Οι αιτιάσεις αυτές, είτε βάσιμες είτε όχι, αδυνατούν να εξηγήσουν πώς άνθρωποι χωρίς μόρφωση μπόρεσαν να συσπειρωθούν και να εξελίσουν τη συλλογικότητα που κληρονόμησαν από την ύστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία. Εξάλλου, δεν έχει μεταφερθεί στην παράδοση ούτε υπάρχουν σχετικά έγγραφα που να αφορούν περίπτωση κακοδιαχείρισης, ενώ η συσσώρευση υπέρμετρου πλούτου δεν ήταν εφικτή σε βάθος χρόνου λόγω της διανομής της περιουσίας στις επόμενες γενιές.

Οι κινήσεις αυτές δείχνουν ότι οι χωρικοί των Μεσογείων εμπιστεύτηκαν περισσότερο τις τοπικές συλλογικότητες παρά τις κρατικές δομές, οι οποίες θεμελιώναν το δικαίωμα των ίσων ευκαιριών όλων και όχι την προτεραιότητα των εντοπίων στην πρόσβαση στη γή. Η απάντηση των «θεωρητικών του κοινοτισμού» στο γεγονός ότι οι κοινότητες εμπόδισαν την ανάπτυξη του οικονομικού φιλελευθερισμού, δηλαδή ότι αυτή θα οδηγούσε στην οικονομική εξαθλίωση των πρώην κολλήγων, φαίνεται λογική. Εξάλλου, είχαν τα παραδείγματα των τσιφλικιών Χαρβάτι και Όλυμπος αλλά και γειτονικών χωριών από το Κατάδεμα, όπου οι νέοι ιδιοκτήτες ήταν κεφαλαιούχοι και οι κολλήγοι αναγκάστηκαν να μετακινηθούν σε διπλανούς οικισμούς. Επιπλέον, οι κάτοικοι των περιοχών αυτών ήταν Αρβανίτες και, καθώς το επίσημο εθνικό αφήγημα του νεοελληνικού κράτους βασιζόταν εκτός των άλλων στην ομογλωσσία, δεν αντιπροσώπευαν τους τυπικούς Έλληνες αφού οι περισσότεροι δεν μιλούσαν καν ελληνικά. Η αντιμετώπιση αυτή οδήγησε σε κινήσεις απομονωτισμού και στη δημιουργία τοπικών κοινοτήτων στις οποίες ήταν αποδεκτή η ταυτότητα του Αρβανίτη. Το κίνημα του κοινοτισμού που κυριάρχησε στα Μεσόγεια, ενδεχομένως και στις υπόλοιπες αρβανίτικες κοινότητες, ήταν ταιριαστό, αφού μέσα σε αυτό γινόταν αποδεκτή η διαφορετικότητα, γεγονός που εξηγεί πιθανόν

²⁴⁰ Αναφέρεται ότι όταν ο Δημοσθένης Σωτηρίου μάθαινε ότι ένας γονιός αποφάσιζε να σπουδάσει το παιδί του, τον πλησίαζε και του έλεγε: «Εσύ έχεις τόσα κτήματα και θες να σπουδάσει το παιδί σου; Θα αποδυναμωθείς τελείως οικονομικά, θα πουλήσεις ό,τι κτήματα έχεις και στο τέλος θα χάσεις το παιδί σου αφού θα μείνει στην Αθήνα! Καλύτερα να μείνει εδώ στο χωριό, αμπέλια έχει πολλά και αφού είναι ικανός θα βοηθήσει το χωριό και θα τον βλέπεις εδώ και θα τον καμαρώνεις!».

και τον λόγο που οι κοινότητες προσπάθησαν μόνες τους χωρίς ιδιαίτερες κρατικές παρεμβάσεις να αγοράσουν τη γη από τους πρώην μεγαλοϊδιοκτήτες. Η ύπαρξη τους και η συνέχεια τους δεν εξασφάλιζε μόνο την οικονομική επιβίωση τους αλλά και τη διατήρηση της ιδιαίτερης ταυτότητάς τους.

Πηγές – Βιβλιογραφία

Πηγές

Α΄ Αρχεία

Αρχειακή Συλλογή Ιωάννη Ηλία

Αρχειακή Συλλογή Σεραφείμ Κόλλια

Αρχειακή Συλλογή Γεωργίου Χατζησωτηρίου

Αρχείο Αναγκαστικού Συνεταιρισμού Μαρκοπούλου ΜΑΡΚΟ, Παλαιά συμβόλαια

Αρχείο Αναγκαστικού Συνεταιρισμού Μαρκοπούλου ΜΑΡΚΟ, Κτήμα Βραώνα

Αρχείο Αναγκαστικού Συνεταιρισμού Μαρκοπούλου ΜΑΡΚΟ, Φάκελος Δημοσθένη Σωτηρίου.

Αρχείο Δήμου Μαρκοπούλου, Υποαρχείο Δήμου Κρωπίας Εκτιμήσεις δημοτικών παρέδρων

Αρχείο Δήμου Καλυβίων, Συνεταιρισμός

Γενικά Αρχεία του Κράτους, Διεύθυνση Πολιτικής Γης

Γενικά Αρχεία του Κράτους, Μικτή Επιτροπή Πώλησης Οθωμανικών Ιδιοκτησιών, Φάκελος

Γενικά Αρχεία του Κράτους, Μοναστηριακά, Αγία Τριάδα

Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχείο Πρωτοδικείου Αθηνών

Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ, Α1Σ10Υ46Φ155 Ι. Δάβαρης και 13 άλλοι Λιοπεσιώτες

Β΄ Νόμοι

Νόμος ΥΛΑ΄/25.3.1871 «Περί διανομής και διαθέσεως της εθνικής γης»(ΦΕΚ 25/16.6.1871).

Νόμο ΤΠΣΤ΄/24.3.1871 «Περί των γενόμενων εμφυτεύσεων επί εθνικών, επισκοπικών ή εις διαλελυμένας μονάς, ανηκουσών γαιών»(ΦΕΚ 29/9.7.1871).

Νόμος ΓΣΒ «περί συνοικισμού και διανομής γαιών εν Θεσσαλία και περί ιδρύσεως Θεσσαλικού Γεωργικού Ταμείου» (ΦΕΚ 62, 7.4.1907)

Νόμος ΔΝΖ «περί συστάσεως Δήμων και Κοινοτήτων» (ΦΕΚ 58, 14.2.1912)

Νόμος 602 «Περί Συνεταιρισμ

Νόμος 641 «Περί συμπληρώσεως και τροποποιήσεως διατάξεων τινών του Νόμου ΔΝΖ » (ΦΕΚ 67, 14.2.1915)

Νόμος 2189 «Περί εξαγοράς της κυριότητας εμφυτευτικών κτημάτων και συμπληρώσεως του αγροτικού νόμου 2052» (ΦΕΚ 128, 12.6.1922)

Νόμος 2052/1920 (ΦΕΚ 49, 28.2.2020)

Νόμος 2922/1922 (ΦΕΚ 129, 29.7.2020)

Νομοθετικό διάταγμα «Περί αναγκαστικών συνεταιρισμών διαχειρίσεως ακινήτου συνιδιοκτησίας και κοινής χορτονομής» (ΦΕΚ 196, 19.7.1923)

Βιβλιογραφία

Αλβανάκης, Διονύσιος (1905), *Ιστορία των Ιερών Μονών του Κράτους*, Εν Αθήναις: Τυπογραφικά Καταστήματα Παπασπύρου.

Αργυρόπουλος, Περικλής (1938), «Η οικογένεια Πετράκη και η Μονή Πετράκη» στο *Νέοι Δρόμοι*, τ.7 Ιούλιος 1938 σελ. 25 - 31

Αρώνη – Τσίχλη Καίτη (2005), *Αγροτικό ζήτημα και αγροτικό κίνημα*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση

Ασδραχάς Σπύρος και Κατσιαρδή Όλγα (2003), «Η διακίνηση των ανθρώπων και των αγαθών. Μια τυπολογία των μετακινήσεων» στο *Ελληνική Οικονομική Ιστορία*, Αθήνα: ΕΤΒΑ

Aytekin, Attila (11.2009), «Agrarian Relations, property and Law: An Analysis of the Land Code of 1858 in the Ottoman Empire», *Middle Eastern Studies*, 45/6

Βακαλόπουλος, Απόστολος (2016), *Τούρκοι και Έλληνες αιχμάλωτοι κατά την Ελληνική Επανάσταση*. Θεσσαλονίκη: Σταμούλης Αντ.

Βεργόπουλος Κώστας (1975), *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσώματωση της γεωργίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Εξάντας

ΓιαννέλουΓρ. Περσεφόνη (2004), «Νομικά προβλήματα σχετικά με την εκμετάλλευση των σκωριών του Λαυρίου» στο Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιανατολικής Αττικής, Καλύβια

Γκινοσάτης Παναγιώτης, Κανάκης Δημήτριος (1995), «Περί του γαιωκτητικού καθεστώτος του Πικερμίου» στο Πρακτικά ΣΤ' Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιανατολικής Αττικής, Μαρκόπουλο

Δέδε Μιχαήλ Μαρία (1995), Το διανεμητήριο του Κουρσαλά 1793 και τα τοπωνυμικά του Κορωπίου : σελ. 361 – 380, στο Πρακτικά ΣΤ' Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιανατολικής Αττικής, Μαρκόπουλο

Δήμα Άννα – Ανδρέου Ελευθερία (1988), «Σύντομη ιστορική μελέτη του εργατικού κινήματος στην περιοχή του Λαυρίου 1864 – 1950)» στο Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιανατολικής Αττικής, Καλύβια 1988

Δημητριάδης Σάκης Ευάγγελος (2018), *Οι μεγαλοκτηματίες της Εύβοιας τον 19ο αιώνα* (Διδακτορική διατριβή στο Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών ΕΚΠΑ).

Δημητρόπουλος, Δημήτρης, «Πρόκριτοι ενός αγροτικού νησιού στα χρόνια των μεγάλων αναταραχών: Κέα, τέλη 18ου αρχές 19ου», στο Ιστορικά τ. 59, 2013, Αθήνα.

Δημητρόπουλος Δημήτρης, «Η κατάσταση των Ελλήνων. Ο πληθυσμός» στο Ιστορία του Νεότερου Ελληνισμού 1770-2000, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, τ. 1, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003.

Δρίκος, Θωμάς (1994), Οι πωλήσεις των οθωμανικών ιδιοκτησιών της Αττικής 1830-1831, Αθήνα: Τροχαλία.

Encyclopedia of Islam, second edition

Ευθυμίου Μαρία (2007), «Αντί προλόγου: Οι κοινότητες της ελληνικής χερσονήσου κατά την Τουρκοκρατία. Μια απόπειρα σχηματικής κατάταξης στον χώρο, κατά την εσωτερική οικονομική και πολιτική τους λειτουργία» στο *Εώα και Εσπερία*, τ. 7.

Ηλίας Ιωάννης (1993), *Το Μαρκόπουλο, ο τόπος μου και η ιστορία του*, Μαρκόπουλο, 1993.

Θεοδώρου, Ελευθέριος Ειρήναρχος (1994), *Μαρκόπουλο: εκκλησίες, τοιχογραφίες πορεία στο χρόνο*, Αθήνα.

Ιατρού Γιώργος (2004), 1862-1866: Η αντίσταση των κατοίκων της Κερατέας στον Σερπιέρι. Ο ρόλος του δημάρχου Λουκά Π. Αθανασίου στο Πρακτικά Ι΄ Επιστημονικής συνάντησης Νοτιανατολικής Αττικής, Καλύβια

Inalcik Halil (2008), *Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια

Κακαβογιάννης Ευάγγελος (1985), «Επιλογή τοπωνυμίων Λαυρεωτικής» στο Πρακτικά Α΄ Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιανατολικής Αττικής, Καλύβια 1985

Καμπούρογλου, Δημήτριος (1995), *Μνημεία της Ιστορίας των Αθηναίων*, Αθήνα: Εκδόσεις Νότη Καραβία (α΄ έκδ. 1890)

Καμπούρογλου, Δημήτριος (2000), *Ιστορία των Αθηναίων*, Αθήνα (α΄ έκδ. 1889)

Cassia Saint, Paul (1992), *The making of the modern greek family: marriage and exchange in nineteenth century Athens*

Κολοβός, Ηλίας (2011), «Εισαγωγικά», στο συλλογικό *Μοναστήρια, Οικονομία και Πολιτική*, επίμ. Ηλίας Κολοβός, Ηράκλειο: ΠΕΚ.

Κομίνης Μάρκος (2018), *Η Αθήνα κατά τα τελευταία χρόνια της οθωμανικής διοίκησης (18ος-19ος αιώνας). Το διοικητικό καθεστώς*, Διπλωματική εργασία στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης ΑΠΘ)

Κωστής Κώστας (1987), *Αγροτική οικονομία και γεωργική Τράπεζα*, Αθήνα : Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης ΜΙΕΤ

Κωστής Κώστας (2013), *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*, Αθήνα : Πόλις

Κωστής Κώστας (1991), «Κοινότητες, Εκκλησία και Μιλλέτ στις ελληνικές περιοχές κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων» στο *Μνήμων*, τ. 13, Αθήνα.

Λιάτα Ευτυχία, «Οι κοινότητες. Ένας θεσμός με πολλές όψεις» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα: Τα Νέα, 2003, τ. Β΄, σ. 309-326.

ΜαρκουλήΜποντιώτη, Αθανασία (2010), *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου*, Αναπτυξιακός Σύνδεσμος Λαυρεωτικής.

Μαγουλάς Γιώργος (1995), «Η Συνιδιοκτησία ή Αναγκαστικός Συνεταιρισμός Μαρκοπούλου ΜΑΡΚΟ» στο Πρακτικά ΣΤ΄ Επιστημονικής συνάντησης Νοτιανατολικής Αττικής, Μαρκόπουλο, 1995.

Mandaci Nazif και Tutan Mehmet Ufuk (2017), «Global Land Grab and the Balkans: Continuity and Changes in a Unique Historical Context» στο Journal of Balkan and Near Easter

Μεθενίτης, Σταμάτης (2007), *Το Μαρκόπουλο των Μεσογείων: Οδοιπορικό στους Αιώνες*, Μαρκόπουλο: Εκδόσεις Λυμπέρη.

Μιχαηλάρης, Παναγιώτης (2007), «Η Μονή Πεντέλης στη δίνηενός χρέους στις αρχές του 18ου αιώνα», στο *Μνήμων*, τ.28.

Μπάλογλου Χρήστος(1988), Η ίδρυση της Εταιρίας Μεταλλουργείων Λαυρίου και η προκύψασα κυβεία στο Πρακτικά Γ΄ Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιανατολικής Αττικής, Καλύβια

Μπαμίχα, Αναστασία (2008), *Δημόσια και ιδιωτική γη στην Αττική την πρώτη δεκαετία μετά την ανεξαρτησία: Η περίπτωση του GEORGE FINLAY* (Διπλωματική εργασία στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, επιβλέπουσα Σφήκα Θεοδοσίου, Αγγελική)

Μπουρνόβα Ε. – Προγουλάκης Γ. , (2007) «Ο Αγροτικός Κόσμος 1830 - 1940», στο συλλογικό Εισαγωγικά στη Νεοελληνική Ιστορία, Αθήνα

Λιάτα Ευτυχία, «Οι κοινότητες. Ένας θεσμός με πολλές όψεις» στο Ιστορία του Νέου Ελληνισμού

Ligor Mile, «Η επέκταση του συστήματος των τσιφλικιών στα αλβανικά εδάφη (τέλη ΙΗ΄ - αρχές ΙΘ΄ αι.)», στο συλλογικό *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αι.)*, επίμ. Σπ. Ασδραχάς, Αθήνα, 1979, σ. 185-188.

Μαργέτης Δημήτριος (2013), *Αναγκαστικοί Κτηματικοί Συνεταιρισμοί*, Εθνικό Τυπογραφείο

Μπουρνόβα Ε. – Προγουλάκης Γ. , (2007) «Ο Αγροτικός Κόσμος 1830 - 1940», στο συλλογικό Εισαγωγικά στη Νεοελληνική Ιστορία, Αθήνα

Μπρέγιαννη Αικατερίνη (2007), «Συνεταιριστικά δίκτυα στη διαχείριση της αγροτικής πίστης (1914-1940). Ουτοπία, ιδεολογική πολιτική ή "εργαλείο" αγροτικής πολιτικής» στο Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο, Πρακτικά Συνεδρίου, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος", Αθήνα : Ελληνικά Γράμματα

Νικολάου Δημήτρης (2008), «Αρχειακές μαρτυρίες για την οικονομική ζωή στο Δήμο Κρωπίας 1900 - 1915» στο Πρακτικά ΙΒ΄ Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιανατολικής Αττικής, Καλύβια 2000

Νιτσιάκος Βασίλης (2004), *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Αθήνα: Οδυσσέας

Dursun Selcuk (2007), *Forest and the state: History of forestry and forest administration in the ottoman empire*, Sabanci University

Οικονόμου, Γιάννης, Η Παλλήνη Το Χαρβάτι. Ένας Τόπος, Δύο Ιστορίες

Πετμεζάς Σωκράτης (2012), *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Αθήνα : Εκδόσεις Αλεξάνδρεια

Πετμεζάς Σωκράτης (2003), *Η Ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Πρίφτης, Κωνσταντίνος (1986), «Το Χαρβάτι στη δεκαετία 1843 – 1853» στο Πρακτικά Γ΄ Επιστημονικής συνάντησης Νοτιανατολικής Αττικής, Καλύβια: 1988.

Πρόφης Δημήτριος (2015), «Η ταυτότητα των κατοίκων της Νοτιανατολικής Αττικής κατά τον 16ο αιώνα 1456-1646 στο Πρακτικά ΙΣΤ΄ Επιστημονικής συνάντησης Νοτιανατολικής Αττικής, Καλύβια, 2018.

Πρόφης, Ιωάννης (2010), *Τοποθεσίες και τοπωνύμιο του Κορωπίου και το κτηματολόγιο του 1793*, Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Κορωπίου.

Προύζος Γεώργιος (2010), *Το μοναστηριακό ζήτημα στο ελεύθερο ελληνικό κράτος κατά την περίοδο της Αντιβασιλείας του Όθωνα* (Διπλωματική εργασία στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, επιβλέπων καθηγητής Βαλαής Διονύσιος).

Σιάτρας Δημήτρης, *Οι αγοραπωλησίες ακινήτων στην Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση, 1992.

Σιδέρης Α., *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετία, 1833-1933*, Αθήνα, 1934.

Σκουζές, Παναγής (1975), *Απομνημονεύματα, Η τυρανία του Χατζή Αλή Χασεκλή στην Τουρκοκρατούμενη Αθήνα (1772 – 1796)*, Αθήνα: Κέδρος.

Σκουμπουρδή, Άρτεμις (2018), *Μοναστηράκι Πλάκα, οι γειτονιές των Θεών*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Stathi Katerina(2009), «The arhontes of Athens and their relations with Ottoman officials», στο *International Conference of greek research*, Flinders University Adelaiden Studies

Στούφη Πουλημένου, Ιωάννα (1995), *Ιερά Μονή Πετράκη*. Αθήνα: Εκδόσεις Διήγησι.

Στρατοκόπος, Χρήστος(1997), *Η Κεραταία της Αττικής, Κερατέα: Χρυσή Τομή (α΄ έκδοση1925)*.

Σωτηρίου, Α. Νικόλαος (1951), *Αι Κοινότητες της Αττικής*, Αθήναι.

Σωτηρίου Α. Νικόλαος (1956), *Οι Άνθρωποι και οι θεσμοί : Αι δράσεις των Κοινοτήτων της Αττικής*, Αθήναι

Τσαλικίδης Μάνος (2001), «Οι Φωκιανοί πρόσφυγες στην Ανάβυσσο. Συνεταιρισμός αποκαταστάσεως ακτημόνων καλλιεργητών (Σ.Α.Α.Κ.) Παλαιάς Φωκαίας», στο *Πρακτικά Η΄ Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιανατολικής Αττικής, Κερατέα*

Τσοπάνης Κωνσταντίνος (2010), *Αρβανίτικο λεξικό* , Νοών, 2010.

Φιλίππου Αγγέλου Πέτρος, «Σχηματισμός – σύσταση και εξέλιξη των δήμων και των κοινοτήτων των Μεσογείων και της Λαυρεωτικής (1833-1979)», στο *Πρακτικά Θ΄ Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιανατολικής Αττικής*, Καλύβια

Φιλαδελφεύς Θεμιστοκλής (1981), *Ιστορία των Αθηνών επί Τουρκοκρατίας (1400-1800)*, Αθήνα: Εκδόσεις Διονυσίου Νότη Καραβία, α΄ έκδ. Αθήνα 1902.

Φραγκιάδης Αλέξης (2016), *Η διανομή των εθνικών γαιών του 1871: απόπειρα συνθετικής προσέγγισης*, Νεοελληνικά Ιστορικά τ. 4

Hadjikyriacou Antonis (2019_ “Beyond the millet debate: The theory and practice of communal representation in pre-Tanzimat-era Cyprus,” στο Marinos Sariyannis (επιμ.) *Ottoman Political Thought and Practice. Halcyon Days in Crete IX*, (Ρέθυμνο: Crete University Press, 2019), 71–96

Χατζησωτηρίου, Γεώργιος (1973), *Ιστορία της Παιανίας και των ανατολικά του Υμηττού περιοχών*, Αθήνα.

Χατζησωτηρίου Γεώργιος (1985), *Κοντά στον χτεσινό Μεσογείτη*, Αθήνα

Χέρινγκ, Γκούναρ (2006), *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821 - 1936*, Αθήνα:Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Χρονοπούλου-Σερέλη Α., Χρονόπουλος Ι., Κανναβού Α.(2000),«Ενδημικά φυτά – υπερσυσσωρευτέςμολύβδου στη Λαυρεωτική» στο Πρακτικά Θ΄ Επιστημονικής συνάντησης Νοτιανατολικής Αττικής, Καλύβια 2000

Ψαρός Δημήτριος Κ. (1955), *Μια Ελληνική κοινότης, ο Αναγκαστικός Συνεταιρισμός Μαρκοπούλου Αττικής*, Αθήνα